

A NYÍRI-MEZŐSÉG TERÜLETHASZNÁLATÁNAK SAJÁTOS SÁGAI A XIX. SZÁZADBAN

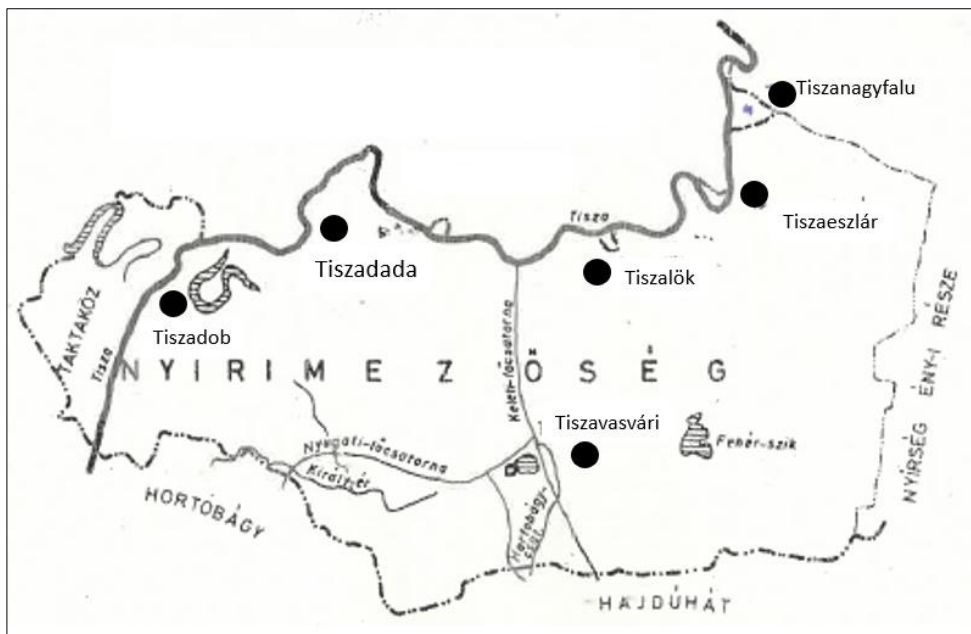
Kormány Gyula

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF LAND USE OF THE NYÍRI- MEZŐSÉG IN THE 20TH CENTURY

The main features of the use of the Nyír Mezőség area in the 19th century The Nyír Mezőség is a 408.7 km² microregion along the northwestern Nyírség. Based on its geological structure, morphological and soil conditions, it can be divided into two parts: the eastern part, which is more diverse in sand forms, and the western part, which has a more uniform, loess surface. Before the regulation of the Tisza, a significant part of the microregion was occupied by swamps and bogs. The flood-free areas (above 100m) were the river ridges and sand ridges. In the absence of arable land, the livelihood of the population of the bog villages was provided by meadows, pastures, swamps, reed beds and forests. After the comprehensive regulation of the Tisza (1846-1859), the swamp world disappeared, and the cultivable area increased. Intensive animal husbandry gradually replaced frigid animal husbandry. The fields are dominated by diverse crop production. The population more than doubled (2.6), or 162.8%, between 1785 and 1890, in 105 years. The number of artisans, traders, and service workers also grew rapidly.

FÖLDRAJZI HELYZETE, MEGNEVEZÉSE

A Nyíri-Mezőség az Északnyugati-Nyírség mentén elhelyezkedő kistáj, amely északon, nyugaton beöblösödésekkel tagolt, meredek peremmel a Tiszával, délen a Hajdúhátal és a Hortobágy északi szegélyén fekvő fiatal alluviális felszínekkel érintkezik. Területe 408,7 km², Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye tiszavasvári járásához tartozik, öt nagy és egy kishatárú települést foglal magába (1. ábra).

1. ábra. A Nyíri-Mezőség földrajzi helyzete

A kistáj önálló megjelölése a mai ismereteink szerint a XX. századig teljesen ismeretlen. Korábban a néprajzi irodalomban előfordult „Mezőség” néven. Főként a helyi publikációkban olvashatunk róla, mint önálló térségről, de országos kiadványban alig található (Páll I. 1997.). Nyáradi Mihály (1939) néprajzkutató vizsgálata szerint már a XVIII. századi királyi dézsma jegyzékben Mezőséggként szerepelt, mint a Nyírséggel egyenrangú tájnév (Páll I. 1997). Fényes Elek (1836-1840) is hasonló értelemben használta az elnevezést. Balogh I. (1975) kiváló néprajzkutató a hasonló nevű tájaktól (dunántúli Mezőföld, erdélyi Mezőség) való megkülönböztetés céljából a „nyíri” jelzőt csatolta a „Mezőség” elé. Ettől kezdve az elnevezés közismertté vált (Páll I 1997).

A földrajzi szakirodalomban a kistáj természetföldrajzi értékelését először Borsy Z. (1975) a Szabolcs-Szatmár megye természeti földrajza c. tanulmányában adta meg. Társadalmi-gazdasági adottságainak jellemzőit (Kormány Gy.1983). A Nyíri-Mezőség c. dolgozatában tanulmányozhatjuk.

E dolgozat első részében a kistáj felszínének főbb geomorfológiai sajátosságaival, majd területének a XIX. században történt terület használatával foglalkozunk. Munkánk során döntően az I. és a II. katonai felmérésre támaszkodunk, mivel a szakirányú megfigyelések fokozatosan alakultak ki, így csak a XIX. század dereka óta képezhetik az adatok a terület elemzésének tárgyát.

A Tisza szabályozását követő időszak számbeli adatai megbízható módon jelzi a földterület műveléságak szerinti megoszlását, növénytermesztés strukturáját, a népesség számbeli alakulását. A munkám során alapvető ismeretekhez jutottam Borsy Z. (1975), Ihrig D. (1973), Lászlóffy W. (1982), Páll I. (1989), Balogh I. (1975) tanulmányából, valamint a KSH adatgyűjteményeiből.

A FELSZÍN FŐBB JELLEMZŐI

E terület fejlődéstörténete csakúgy, mint a szomszédos tájegységeké mozgalmasság volt. Velük együtt fejlődött, alakult mélyszerkezete és felszíne. Kialakulása hosszú geológiai, hidrológiai, meteorológiai folyamatok változásainak az eredménye. Felszínének alakításában, formálásában a pleisztocén végén és a holocénben folyóvíz és a szél munkája játszott a fő szerepet. A szél és a folyóvíz dialektikus párharcának eredményeként alakult ki évezredek során a mai felszín, amely délről észak felé fokozatosan emelkedik. A legmagasabb pontja 108-111 méter magasan fekszik a tengerszint felett. A legalacsonyabb a délnyugati része, itt a felszín 92-93 méter tengerszint feletti magasságú.

A Nyíri-Mezőséget geológiai felépítése, morfológiai és talajtani viszonyai alapján két részre oszthatjuk: homokformákban változatosabb, keleti – a felszín formakincsének uralkodó elemei a szélbarázdák, maradékgerincek, garmadák, deflációs mélyedések- és valamivel egyhangúbb, löszös felszínű nyugati részre. Jellemző rá a löszös üledékeknek a futóhomokkal szemben való túlsúlya, az elhagyott völgyek csaknem teljes hiánya. A pleisztocén végi periglaciális éghajlaton a buckák túlnyomó részén löszös homok és homokos lösztakaró alakult ki (Borsy Z. 1969.), amelyen kiváló mezőségi talajok képződtek. A terület déli felében csekély mélységű, tágas, nagyméretű szélbarázdákat és széleshátú maradékgerinceket, garmadákat figyelhetünk meg.

A Nyíri-Mezőség területét nem tagolja gazdag vízhálózat, egyetlen természetes folyója a Tisza. A mesterséges vízfolyások közül a Keleti- és a Nyugati-főcsatorna a legjelentősebb. Állvizekben nem bővelkedik. Legnagyobb kiterjedésű tó a Tiszavasvári határában lévő 165 ha Fehér-szik.

Az Alföldnek mérsékelt meleg és száraz nyarú, hideg telű éghajlati körzetébe tartozik, ahol a napfényes órák száma 1925-1950 között alakul. A hőmérséklet évi középértéke 9,5°C, a januári középhőmérséklet -3°C, a júliusi pedig 21-21,5°C. Az átlagos évi csapadékmennyiség 550-600 mm között változik.

A FELSZÍNBORÍTÁS JELLEGZETESSÉGE

Térségünknek a Tisza szabályozása előtti felszíni-, vízrajzi viszonyai az I. katonai felvétele (1782-1785) alapján vizsgálható, rekonstruálható. A térkép annak az időszaknak a felszíni arculatát ábrázolja, amikor a természeti táj eredeti

szerkezete még felismerhető. A felvétel segítségével jól kivehető, hogy jelentős mocsár-láp birtokolt terület, legnagyobb az összefüggő -állandó vízborított tájrész (2. ábra). Terjedelmes mocsaras részek a Tisza mentén Tiszaeszlártól keletre (kb. 4-5km²), Tiszalöknél nyugatra található (kb. 6-7km²), Tiszadobtól délre összefüggő mocsárvilág uralja a felszínt. A szabályozatlanul hömpölygő Tisza nagyvizei mindenütt szabadon lépett ki medréből s növelte a mocsaras területek kiterjedését, jelentős mértékben csökkentette a művelésre alkalmas területeket. A folyó mellett 1-3 m magas folyóhátak épültek, az alacsonyabban fekvő területeken pedig jelentős vastagságú öntésiszap, öntésagyag halmozódott fel. A térképen az erdővel borított területek a Tisza medre mentén 100 métertől, több km szélességben, a belső területeken kisebb-nagyobb szabálytalan körökben található. Legnagyobb kiterjedésű erdő területeket találunk: Tiszaeszlár, Tiszadob, Tiszadada, kisebb- nagyobb foltokban Búd, Szentmihály (a mai néven Tiszavasvári), Tiszalök határában. Búdszentmihály két önálló település: Búd és Szentmihály egyesülésével jött létre 1941-ben. Tiszavasvári elnevezést 1952-ben kapta, a településen született Vasvári Pál tiszteletére.

A Nyíri-Mezőség döntő részét árterek alkották, s ezek alacsony és magas ártéri szintre különültek (Borsy Z. 1975). Állandó vagy az év túlnyomó részében vízzel borított alacsony ártér 95-97m tengerszint feletti magasságú terület. Az ármentes térszínnek (100 m felett): a folyóhátak és az egykori hordalékkúp szétszabdalt, szigetszerű maradványai. A települések folyó- és homokhátakon, maradékgerinceken, mocsár és erdők között erdőirtással és gyepfeltöréssel kialakított területen épültek. Fényes E. (1851) Dadáról többek között ezt írta: "A Tisza- mentén szelíd dombokra települt a népesség."

A kertek, szántföldek, művelésre alkalmas területek a mocsár és a lakhelyek között keletkeztek. (Frisnyák S. 2005). A kistáj a XIX. századi folyószabályozás, ár- és belvízmentesítés előtt egy kiterjedt, árvízjárta legelőterületként funkcionált. A legelőtérség azonban nem volt egységes, összefüggő terület, lápok, mocsarak, nádasok és erdőségek tagolták. Az ártéri erdők jelentős részét un. legelő-erdők alkották (Paládi-Kovács A. 1993). A XIX. század elején az erdőterületek aránya kb. 25-30 % volt. Ez a nagyság a század közepére tekintélyes mértékben csökkent, főként a szántóföld gyarapítása céljából. Nagyobb összefüggő szántóterület csak a keleti, ártérperemi homokbuckás részén volt. Nagyobb ekeföldek voltak: Búd, Szentmihály, Tiszanagyfalú, Tiszalök határában. A szántók jelentős része jó termőképességű. Erről így vélekedik Fényes Elek (1851): „Lökö határa igen termékeny, csak hogy a Tisza árvizeitől gyakran szenved.” A földművelés szerepe a népesség csekély száma ellenére is elenyésző volt. A szántóföldi gazdálkodás aránya a kistáj összterületének – hozzávetőleg- 10- 15 % lehetett (Balogh I. 1975).

2. ábra. I. katonai felmérés (1782-1785): XXIII. col. 15. sec. Büd és Szentmihály környéke

A FÖLDHASZNÁLAT SAJÁTOSÁGAI A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A tájat formáló vízzel az ember igyekezett legharmonikusabban együtt élni, hiszen sorsa, fennmaradása ettől függött. Ez a szüntelen küzdelmet jelentő viszony egyszer az éltető vízért való fohászzkodásban, máskor pedig a megvadult vizek elleni gigászi küzdelemben jelentkezett.

A korábbi évszázadokban kialakult területhasználat főleg természeti adottságokra, lehetőségekre épült, a XVIII. századig nem sokat változott. Az ősi tájhasználati struktúra azonban a XIX században a népességyarapodás, a makrogazdasági folyamatok és az árvédelmi munkálatok hatására fokozatosan átalakult. A Tisza- mentén élők a vízivilágot igyekeztek a maguk javára minél jobban, a természetadta lehetőségek figyelembevételével hasznosítani. A lápi községek lakosságának megélhetését szántóföld hiányában inkább a rét, a mocsár, a nádas és az erdőségek biztosították. A gazdálkodás alapja a rideg állattartás és a kisebb jelentőségű növénytermesztés volt, ezt követte, hasonlóan más ártérben élő közösségekhez a halászat, vadászat, pákászat, nád-, gyékény- és vesszővágás stb. A halászat fontos helyet foglalt el az itt élő emberek életében, ezt bizonyítja az, hogy több község XVIII. századi pecsétjében (pl. Tiszadob, Tiszaeszlár, Tiszalök) is szerepel a hal képe (Páll I. 1997). A vesszőfonás, mint házi foglalatosság igen kedvelt és hasznos volt. Ez nemcsak kosarak, kasok

készítésében, hanem az építkezésben is megmutatkozott pl. a paticsfalas házak, takarmánytárolók, tengerigórék, kerítések, baromfi férőhelyek (Erdész S.1982).

A Nyíri-Mezőségben a XIX. századi folyószabályozás és ármentesítés előtt kiterjedt rét és legelőterületek, valamint a rétségeken kívül lápok, mocsarak, nádasok és az erdőségek képezték az állattartás takarmánybázisát. A terület állattartása számos hasonlóságot mutat a szomszédos Hortobágyéval, különösen, ha a szilajtartást tanulmányozzuk (*Frisnyák S. 2005*). A természeti adottságoknak megfelelően a térségünkben a szarvasmarha-, a sertéstartás volt a legjelentősebb, emellett a juh, ló, valamint a vízi szárnyasoknak (kacsa, liba), tyúkféléknek is fontos szerepük volt a népesség életében, ételmezésben. Fényes E. (1839) szerint a Mezőségben „A szélesen kiterjedő rétek igen zsíros és tápláló szénát teremnek, melynél fogva a szarvasmarha és a juhtenyésztés felette virágzó”. A XIX. század első felében még jellemző volt az állattartás két alapformája (szilaj- és kezes-tartás), a kettő közül a szilaj – tartásnak volt nagyobb jelentősége. Az állatállománynak nagy részét egész éven át a szabadban tartották. A nyári és a téli legelőváltás kis területeken belül történt, amit az árvizek által öntözött takarmánykinálat tett lehetővé. A kora nyári és az őszi árvizek idején az állatokat a folyóhátak, a homokszigetek gyepterületeire és a kétnyomásos gazdálkodás ugarföldjeire terelték (*Frisnyák S. 2005.*).

A legelőket főleg a szürke marhából álló gulyák hasznosították. Az erdőségek a makkoltató sertéstartásnak voltak a területei. A rideg tartáson kívül a kezes tartású állatok fontos, nélkülözhetetlen szerepet játszottak, hiszen ezek szolgálták igavonásra, biztosították a családok számára a táplálékot. A kezes tartású állatok, legnagyobb részét a tehén, ökör párok, ló, sertés, juh és a baromfi adta. Kiemelkedő nagy állatállománnyal rendelkezett Tiszaeszlár, Tiszadob, Búd, Szentmihály, Tiszalök. A XIX. század második felében szarvasmarha- és üsertésállomány lendületes növekedése tapasztalható, viszont a korábban tekintélyes ló- és juhállomány létszáma pedig jelentősen csökken. A juhállomány jelentős apadásának legfőbb oka, hogy a közlekedési utak jobbulásával kedvezőbb lett a gabonafélék áruértékesítési lehetősége, melynek következtében a szántó javára a legelőterület csökkent, másrészt a juhtartásból származó bőr- és gyapjúértékesítés problémái miatt arra kényszerültek, hogy lemondjanak a juhtartásról (*Gombás S.1978.*).

Az I. katonai felvétel alapján észlelhető, hogy a településtér mellett kialakult kertek, szántóföldek általában 100-150 hektár nagyságúak lehettek. Nagyobb szántóföldekkel csak az ártérperemi települések és a pleisztocéni homokszigetek, homokhátak rendelkeztek. A földművelésbe bevonható területek növelésének korlátozó tényezője az árvízjárta részek nagysága volt. Ezek kiterjedése 4-5 kilométeres sávban húzódó területek voltak, amelyek lényegesen csökkentették a szántóföldi művelésbe bevonható részek nagyságát. A Mezőség - növénytermesztés szempontjából - legértékesebb térszínei a 99-100 méternél

magasabban kialakított szántók voltak. A XIX. század első felében a legtöbb szántó (Eszlár, Dada, Dob, Búd, Szent-Mihály, Tiszanagyfalu határában voltak. Fényes E. (1851) megfigyelése szerint: Búd „...Határa gazdag termékenységű fekete homok, legelője 6000 holdat foglal el, de azt árvizek járnak...”. Ugyancsak Fényes E (1851): meglátása szerint: „Szent- Mihály gazdag határa roppant kiterjedésű, s igen szép búza terem: rétje sok: legelője pedig több ezer holdra terjed, de egy részét árvizek járnak”.

A szántóföldeket két-, illetve három nyomásban hasznosították, ahol többnyire kenyérgabonát (búza, rozs, kétszeres), takarmánygabonát (árpa, zab) termesztettek. A kétszeres felerészben búzából, s felerészben rozsából áll. A termesztési biztonságát az adta, hogy az időjárástól függően a két növény közül valamelyik mindig jó termést hozott. A gabonafélék mellett csak a káposzta és a kender foglalt el nagyobb területet.

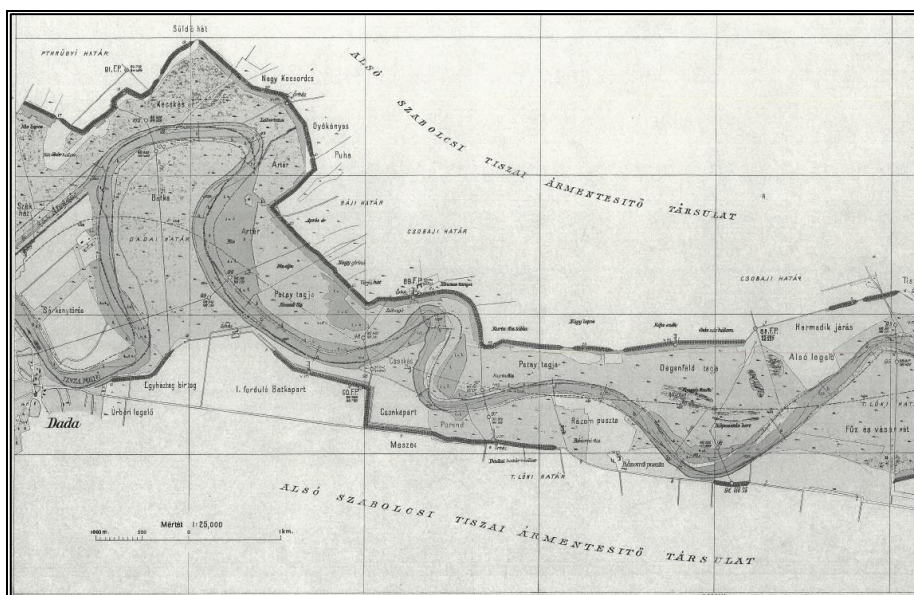
A gyümölcs- és szőlőtermesztés (alma, körte, szilva, sárgabarack) főleg a kertekben található, de jelentős területeket foglalnak el a folyóhátakon, homokdombokon is. Fényes E. (1851) a szőlőtermesztéssel kapcsolatban azt írja, hogy „mind a Nyírségen, mind a Mezőségen csaknem minden helységnél találtak, de ezek közönséges gyenge bort teremnek”.

A Nyíri-Mezőség területén is - hasonlóan a hazai folyók mellett élőkhöz - elterjedt volt a fokgazdálkodás. Fokoknak nevezték az övzatonyokon keletkezett kiszakadásokat, magas partokat megszakító nyílásokat, amelyekben át a folyó árva az anyamederből az ártérre kilépett, majd a környező laposokat feltöltve, apadáskor ugyan ezeken a nyílásokon át visszaáramlott (*Károlyi Zs.- Nemes G. 1975*). Az ember felismerte ezek természetes funkcióját, igyekezett hasznosítani és a maga céljainak megfelelően alakítani. Amely magába foglalta a folyó medréről természetes vagy mesterséges nyílásokon az ún. fokokon kiáramló vizek szabályozott visszatartásával, visszavezetésével folytatott halgazdálkodást, vízi -szárnyasok tenyésztését, vízfolyásokra települt malmok működését, az ősi viszonyok között nagy szerepet játszó vízi közlekedést. A régióban nevezetes tiszai fokok voltak: Sulymos, Királyér (Tiszadobnál), Felsőselypes (Tiszadadánál), Folyásér Tiszalök határában (*Ihrig D. 1973*).

FOLYÓ- ÉS BELVÍZSZABÁLYOZÁS A NYÍRI-MEZŐSÉGBEN

A XIX. század társadalmi és gazdasági élet fejlődése fokozatosan kikényszerítette a vízrendezési munkák megindítását. A népesség szaporodása megkívánta a mezőgazdasági művelt területek növelését, a települések megvédését, az ipar és a kereskedelem fejlődése igényelte a közlekedési hálózat fejlesztését. Az 1830. évi és az 1844-1845. évi - rendkívül hosszantartó - árvízről kezdve a Tisza szabályozása és a Tisza-völgy rendezésének ármentesítésének követelését már nemcsak a helyi lakosság és a tervező mérnökök ügye többé, hanem közügy: a társadalmi-gazdasági haladás egyik kulcskérdésévé is válik.

A Tisza-völgyében a korábbi századokban is végeztek kisebb-nagyobb ármentesítési és folyószabályozási munkálatokat a gazdasági és műszaki fejlődés akkori szintjének megfelelően. Ilyenek voltak például a vármegyei-, uradalmi töltések, írtásföldek lecsapolása, malomcsatornák, a vármegyei árkok építése. Mindezek a helyi jellegű a töltések, vízelvezető csatornák szerény méretűk és helytelen vonalvezetésük miatt, de főként a tervszerű karbantartás hiányában feltöltődtek, átszakadtak s általában rövid életűek voltak. Amelyek sem az árvizek szétterülésében, sem a folyók lefolyási viszonyaiban nem okoztak lényeges változást. Jobbára ötletszerű, szórványos, lokális vízrendezések történtek, amelyek még nem változtatták meg az általános helyzetet (Ihrig D. 1984).

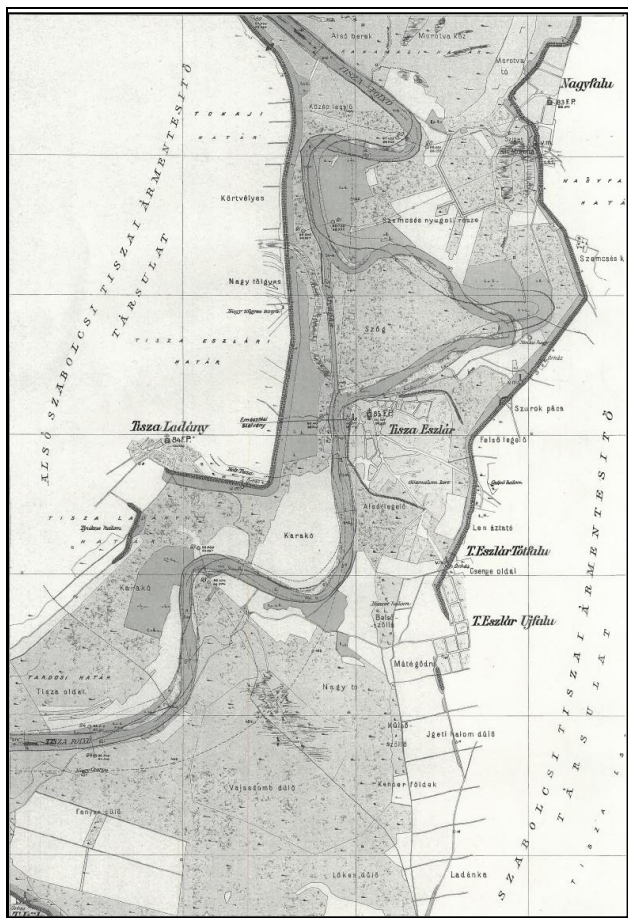

3. ábra. A Tisza folyó Tiszalök és Tiszadada között

Forrás: A Tisza hajdan és most. II. rész. I. kötet. Felső-Tisza-Vidék Vízügyi Igazgatósága, Nyíregyháza.

A Tisza-völgyében a vizek rendezett, átfogó szabályozása Vásárhelyi Pál tervei alapján a „Tiszavölgyi Társulat” irányításával 1846. augusztus 27.-én vette kezdetét (Széchenyi István jelenlétében) a Nyíri-Mezőség területén, Tiszadob határában, 8 km hosszú tiszadobi-szederkényi átvágással. Ugyanakkor kezdtek el építeni ugyancsak Dobnál a folyó balpartjának az árterületeit védő gátrendszert is. Területünkön az ármentesítési és mederszabályozási munkálatok 1846-tól, - a szabadságharc miatt, hatéves kényszerszünet után - 1859-ig tartott. Ez alatt a

Tiszának Tokaj-Tiszafüred közötti 117 km hosszú folyószakaszon 15 mederátvágás történt, összesen mintegy 25 km hosszban, a folyórövidülés több mint 80 km (*Ihrig D.1984*). Leghosszabb átvágást Tiszaeszlár, Tiszalök, Tiszadada, Tiszadob határában végeztek (3., 4. ábra). Az átvágások nyomán a folyó esése növekedett, 6,5 cm/km átlagról 15,3 cm-re, vagyis több mint kétszeresére (2,3) nőtt, ezzel elősegítették az árvizek gyorsabb levonulását. Egyidejűleg a szabályozott meder bal partján 38 km árvédelmi töltés épült. Az árvédelmi töltések építése és fenntartása 1845-ben alakult „Alsószabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízelvezető Társulat” hatáskörébe tartozott.

4. ábra. A Tisza folyó Tiszanyafalu és Tiszaeszlár között

Forrás: A Tisza hajdan és most. II. rész. I. kötet. Felső-Tisza-Vidék Vízügyi Igazgatósága, Nyiregyháza.

A Tisza szabályozott medre mellett épített védőgátak megakadályozták az árvizek kiöntését, de egyben meggátolták a mentesített területek csapadékvizeinek, belvizeinek a lefolyását is. Ennek következtében az ármentesítés fontos velejárója volt a mocsarak a lecsapolása és a mélyfekvésű területeken összefolyt belvizek levezetése. A Nyíri-Mezőség legjelentősebb belvízmentesítő, gyűjtő főcsatornája, a Király-ér.

A Tisza partján, ahol a Tisza-völgy szabályozási munkálatok elkezdődtek, emelkedik a Széchenyi- (1865-ben készült) emlékmű. Az obeliszk annak a hatalmas vállalkozások kezdetére emlékeztet, amit a Tisza szabályozása jelentett, s annak a nagy magyar hazafinak a dicsőségét hirdeti, aki ezt a gondolatot páratlan energiával irányította. Szász Károly verssorai az emlékművön következőképpen méltatja Széchenyi nagyságát:

*„Két hatalom verseng soká e róna bírásán,
emberi szorgalom és a vizek ős eleme,
Széchenyi lett bíró: a Tiszát mederbe szorítá.
Szózata, s a nagy tér im szabad, s újra miénk.”*

Ugyanitt áll a Tisza-völgy szabályozását tervező Vásárhelyi Pál emlékére emelt (1969) szobor is, hirdetve, hogy a Tisza-szabályozás nagy munkáját, lényegében kettőjük elgondolásai alapján valósították meg (*Botár I.-Károlyi Zs. 1971*).

1. fotó. Széchenyi emlékmű (1865)

2. fotó. Vásárhelyi emlékmű (1969) a szabályozási munkálatok elkezdesének helyén.

A NYÍRI-MEZŐSÉG TERÜLETHASZNÁLATA A VÍZIMUNKÁLATOK UTÁN

A folyószabályozás, ármentesítés, láp- és mocsárlecsapolás, a belvízlevezetés megváltoztatta a táj régi arculatát. A mentesített ártereken és az ármentes térszínnek legelőföldjein is teret hódított a szántóföldi gazdálkodás. Legnagyobb változás a szántó, és vízzel borított terület méreteiben történt. A XIX század utolsó harmadában a térség területének 62,8%-át szántók foglalták el. A lecsapolt mocsarakat, lápokot rétek (8,3%) és legelők (20,5%) foglalták el. A vízjárta területek aránya 54,8%-ról egy százalék alá (0,1%) csökkent. Az erdő területe a korábbi 21,5%-ról 3,3%-ra szorult vissza. Az erdők jelentős részét kivágták, ha helyükön intenzívebb művelésre nyílt lehetőség. Az erdők maradványai a Tisza mentén az ár- és a hullámtéri morotvákban, laposokban, homokháton lelhető. A művelhető mezőgazdasági területből a kert és a gyümölcsös mindössze 0,3%-ot, a szőlő pedig 0,9%-ot foglal el. Ezek az arányok a kistáj egészéről adnak általános képet, ami nem minden esetben jellemző az egyes települések határának művelési megoszlására. Bizonyos művelési ágak területi eloszlása rendkívül egyenlőtlen volt, a vízmentes területeken általában a szántó, míg a vízjárta részeken a rét, illetve a legelők javára tolódott el a terület nagysága. A települések földterületének művelésági megoszlását 1895-ben az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat. A művelési ágak megoszlása településenként (ha), 1895

Település	Szántó	Kert, gyümölcsös	Szőlő	Rét	Legelő	Mezőg. terület	Erdő	Nádas	Fanet	Összesen
Tiszadada	2 960	18	25	310	982	4 295	21	-	616	9 227
Tiszadob	3 097	50	24	681	2 014	5 866	746	60	1 188	13 726
Tiszaeszlár	3 188	11	18	669	1 252	5 158	144	19	559	22 618
Tiszalök	3 590	9	41	950	673	5 263	22	9	546	11 143
Tiszanagyfalu	1 792	9	12	295	288	2 396	110	-	211	5 113
Tiszavasvári	9 023	31	139	217	2 509	11 919	218	7	1 529	25 592
Összesen	23 650	128	259	3 122	7 718	34 897	1 261	95	4 649	86 819

Forrás: KSH. Történet Statisztikai Kötetek Földterület Községenként és Megyeként (ha). Budapest, 1988. Saját szerkesztés.

A tájhasználatban döntő változás a XIX. század második felében történt. A változás lényege az volt, hogy az ártéri legeltető állattartás helyett a szántföldi növénytermesztés, főleg a gabonatermesztés került előtérbe. A gabonafélék termesztésének fokozása az 1850-es években kezdődik, akkor, amikor már nemcsak az önellátásra való berendezkedés volt az elérendő cél, hanem a piacra vihető felesleg termelése is. A fokozott termelési kedvet az váltotta ki, hogy a gabonafélék iránt megnőtt a kereslet, az élőállat, s az állati termékek iránt viszont csökkent (Orosz I. 1992). A gabonakonjunktúra idején a vizek alól felszabadított területeken ugrásszerűen növekszik a búza, rozs, árpa, zab vetésterülete. Ebben az időszakban a növénytermesztésre a nagyfokú egyoldalúság jellemző.

A szántóföldi növénytermesztés térbeli szerkezetét a kistáj felszíni tagoltsága mellett a talajtípus is jelentősen befolyásolja. Ennek megfelelően eltérő vetésszerkezet alakulhatott ki a magasabban fekvő homokon, mint a mélyebben fekvő mezőségi- és öntéstalajon.

A szántóterület 65-70%-át kenyérgabona és szemestakarmányok termesztésével hasznosították. A kenyérnövények közül a legnagyobb területet a XIX. század végéig a búza foglalta el. Termőterülete a löszös homokon, homokos löszön kialakult a jó minőségű mezőségi talaj. Az itteni talaj minőségéről Fényes E. (1851) az 1840-es években Szentmihály területéről megállapítja, hogy „annak gazdag határa roppant kiterjedésű, s igen szép búzát terem”. A rozs a kistáj keleti peremén, a szélbarázdás homokon foglalt el jelentős területet. A gabonafélék mellett növekedett a kukorica, burgonya, napraforgó, cukorrépa, zöldségfélék, takarmánynövények vetésterülete is.

Az ipari növények közül a kender, dohány, cukorrépa termesztése jelentős. A kender nem foglal el nagy termőterületet (mintegy 500-850 m²), de termesztik a kistáj minden községében. A lakosság a kender rostját használja fel ruhaneműk, zsákok, ponyvák, kötelek készítésére. Az olajos növények közül a legelterjedtebb a napraforgó, kis- és középbirtokosok szegélynövényként termesztik, főként saját

fogyasztásra, a nagybirtokon viszont árunövényként összefüggő, több holdas területen. Zöldségfélék közül a legelterjedtebb: a káposzta, vöröshagyma, gyökérszöldség (sárgarépa, petrezselyem), borsó, bab, paradicsom, amelyeket kivétel nélkül minden községben, a lakóház szomszédságában lévő kertekben, főleg önellátásra termesztnek.

Térségünk gyümölcsstermesztése a vizsgált időszak első felében szerény mértékű. Többnyire a kertekben ültetett alma-, szilva-, körte-, cseresznye-, meggy-, diófa jórészt a család igényeit szolgálta. A XIX. század utolsó harmadában a gyümölcsstelepítési kedv nagyobb lendületet vesz, s ennek eredményeként a kertek mellett a szántókon is megjelennek az árugyümölcsösök, többnyire almafa dominanciával. Legnagyobb területet foglal el Szentmihály, Tiszanagyfalu, Tiszadob, Tiszalök határában a folyóhátakon, homokszigeteken.

A XIX. század második felében a vizek kártételének elmúltával, a szántóföldek rohamos gyarapodásával és intenzívebb művelésével a gazdálkodás színvonala emelkedett, az önellátáson túl jelentős terménymennyiség került piacra búzából, burgonyából, zöldségfélékből, gyümölcsből. A mezőgazdaságban az intenzív termelési mód előretörése a század utolsó harmadában zajlott le, miután a vasúti, közúti közlekedés fejlődésének köszönhetően a városok -Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen, Ungvár-, a felvevő piacok gyorsabban elérhetőbbé váltak.

A nagy természetátalakító munkák előtt a Nyíri- Mezőségben a lakosság fő foglalkozása döntően a rideg állattartás volt. Ehhez a foglalkozási formához elsősorban a földrajzi környezet - a nagy kiterjedésű füves területek- nyújtott kedvező feltételeket. A tiszai ártéri legelők és a rétek mellett a szántóföldek közötti térszíni mélyedésekben, a laposokban kisebb-nagyobb kaszálórétek és legelők szintén az állattartás takarmánybázisai voltak, amelyek nagy létszámú szarvasmarha-, ló-, juhtartáshoz nyújtottak kedvező feltételeket. A vizek kártételének elmúltával, legelőföldek feltörésével a külterjes állattartást fokozatosan az intenzív, az istállózó állattartás váltotta fel. A pusztai legeltetés csak szórványosan maradt fenn, főleg a Hortobággal szomszédos területeken. Az állatállomány jelentőségét tekintve első helyen állt a szarvasmarha, ezt követte a sertés, ló és a juh. A szarvasmarhatartásnál fontos fajtaváltás következett be, a szürke szarvasmarha fajtát a századfordulóra nagyrészt felváltotta a tejelő svájci szarvasmarha (Dankó I. 2000). Igavonásra főleg a szürke szarvasmarhát és a lovakat alkalmazták. A sertésállománynál szintén fokozatos fajtaváltás következett be a hússertések növekedésével a mangalica fajta rovására. A nagyállattartás mellett igen jelentős a tyúkfélék és a víziszárnyasok tartása is. A XIX. század végére megsokszorozódott az állatállomány, ezt a folyamatot tükrözi a 2. táblázat. Legjelentősebb nagyállattartó községek: Szentmihály, Tiszalök, Tiszadob és Tiszaeszlár.

2. táblázat. Az állatállomány 1895-ben (db.)

Település	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh
Tiszadada	1 142	3 543	4 883	3 014
Tiszadob	2 315	4 813	383	2 168
Tiszaeszlár	1 410	3 358	370	1 639
Tiszalök	16 10	3 477	599	1 123
Tiszanagyfalu	831	1 238	177	1
Szentmihály	2 570	6 509	1 613	5 547
Összesen	9 878	22 938	3 625	13 492

Forrás: KSH Történeti Statisztikai Kötetek, Állatállomány, községsoros adatok 1895-1984-ig c. adatai alapján saját szerkesztés

A mezőgazdasági területhasználat mellett lendületesen fejlődött a kisiparosok összetétele. A vízi munkálatok előtt az emberek foglalkozásait, mesterségeit főként a táj természetföldrajzi viszonyai határozták meg. A szabályozási munkálatok után az addigi foglalkozások fokozatosan háttérbe szorultak, ugyanakkor gyarapodtak a földművelést támogató mesterségek (kovács, kerékgyártó, kötélverő, szíjgyártó, géplakatos), valamint az építőipari szakmák (ács, kőműves, bádogos, asztalos, festő) száma. Ugyancsak növekedett a kiskereskedők (szatócsboltok, piacozók) mennyisége is.

3. táblázat. A Nyíri-Mezőség népességének számbeli alakulása (1785-1890)

Évek	Tiszadada		Tiszadob		Tiszaeszlár		Tiszalök		Tiszanagyfalu		Szentmihály	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1785	1 350	-	1 190	-	1 282	-	1 628	-	568	-	2 532	-
1870	2 398	77,6	3 009	65,4	2 147	67,4	3 436	111,0	1 051	85,0	7 523	197,1
1890	2 473	3,1	3 160	5,1	2 691	25,3	3 954	14,7	1 441	37,1	8 760	16,4

Forrás: Danyi D.- Dávid Z. (szerk.) 1960: Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). KSH. Budapest. KSH Népszámlálási adatbázis. Saját szerkesztés.

A korábbi, de a XIX. században is a fejlődés fő mozgatója továbbra is a lakosság növekedése volt. A magyarországi első hivatalos népszámlálás (1784/1787) óta a térségünk népességének száma 1785-1870 között dinamikusan növekedett 8550-ről 19564-re. 85 év alatt több mint kétszeres (2,3), 128,7%-os volt a gyarapodás. A számbeli emelkedés a XIX. század utolsó harmadában is folytatódott, de már mérsékelt ütemben. 1870-1895 között 1,3 szoros, 27,9%-os volt a növekedés. A XVIII. század utolsó harmadától a XIX. század végéig (1785-1890 között), 90 év alatt a kistáj népessége több mint kétszeresére (2,6), 162,8%-kal nagyobbodott. Az átlag viszonyítva legjelentősebb volt a növekedés Szentmihály községben, ahol több mint háromszoros (3,4), Tiszanagyfaluban 2,5 szoros, Tiszalökön 2,4 szoros, a legkisebb pedig Tiszadadán 1,8 szoros volt a népesség gyarapodása (3. táblázat).

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Tisza-völgyben az ökológiai, gazdasági- társadalmi okok együttes hatásaként a Nyíri Mezőségben is olyan mezőgazdasági modell bontakozott ki a XIX. század utolsó évtizedeiben, amelyben olyan növénytermesztési, állattartási struktúra vette kezdetét, amelyek a korszerű gazdasági-társadalmi irányvonalat követ. A mezőgazdasági termelés szempontjából a vízszabályozási munkálatok azt eredményezte, hogy a 86 ezer hektárnyi területet, amely az ármentesítés előtt nagy részben csak külterjes legelő- és rétgazdálkodásra volt alkalmas, azt művelés alá lehetett fogni és az így a növekedő szántóföld már nem csak a térség ugrásszerűen gyarapodó népesség szükségleteit tudta fedezni, hanem a piacra vihető felesleg termelését is.

IRODALOM

- BALOGH I. (1975): Szabolcs-Szatmári falvak és parasztházak. In: Frisnyák S. (szerk.) Szabolcs-Szatmár Megyei földrajzi olvasókönyv. Nyíregyháza, pp. 105-117.
- BALOGH L. (1993): Tiszavasvári földrajza és néprajza- Önálló füzet. Tiszavasvári. p.95.
- BELLON T. (1996): Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön az ármentesítés előtt. Timp Kiad. p213.
- BORSY Z. (1975): Szabolcs-Szatmár Megye természeti földrajza. In: Frisnyák S. (szerk. Szabolcs-Szatmár Megyei földrajzi olvasókönyv. Nyíregyháza, pp.32-35.
- BOTÁR I-KÁROLYI ZS. (1971): A Tisza szabályozása I. rész (1846-1879). Vízügyi Történeti Füzetek 3. Budapest. pp. 7-36.
- DANKÓ I. (2000): Az Alföldi tájváltozás és a halászat összefüggése. In: Frisnyák S. (szerk.) Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 229-242.
- DANYI D.- DÁVID Z. (1960): (szerk.) Az első magyarországi népszámlálás (1784-1784). KSH. Budapest. p. 462.
- DÓKA K. (1987): Vízmunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772-1918). Budapest, pp.21-33.
- ERDÉSZ S. (1982): A nyíri Mezőség népi építészete. In: (szerk. Balassa I.- Ujváry Z)Néprajzi tanulmányok. Debrecen. pp.109-132.
- FÉNYES E. (1836-1840): Magyarországnak s' a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztika és geographiai tekintetben. I-IV kötet Pesten.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára. Pesten. I—II kötet.
- FRISNYÁK S. (1975): Az Alföld kultúrgeográfia korszakai. In: Tájak és tevékenységi formák. Miskolc-Nyíregyháza.
- FRISNYÁK S. (2005): A Felső-Tisza-Vidék ősi ártéri gazdálkodása. A földrajzi dimenziók. Budapest, pp.235-247.

- GOMBÁR A. (1978): Lapok Tiszavasvári történetéből. Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai. 11. Nyíregyháza.
- IHRIG D. (1973): (szerk.) A magyar vízszabályozás története. Országos Vízügyi Hivatal, Budapest. pp. 281-319.
- KÁROLYI ZS.-NEMES G. (1975): Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kérdései (995-1846). Szolnok és a Közép- Tiszavidék vízügyi múltja. I. Vízügyi Történeti Füzetek 8. Budapest. p. 114.
- KORMÁNY Gy. (1983): A Nyíri-Mezőség. Föld és Ég. 3. sz. pp. 82-87.
- LÁSZLÓFFY W. (1982): A Tisza. Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a Tisza vízrendszerében. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 27-95.
- Nyárády M. (193): Szabolcs Vármegye vázlatos tárgyi néprajza. Szabolcs Vármegye. Vármegyei Szociográfiák. Budapest. pp.200-216.
- OROSZ I. (1992): Az Alföld mezőgazdasága és a Tisza szabályozása. Mérlegen a Tisza szabályozása. Magyar Hidrológiai Társaság és az Országos Vízügyi Főigazgatóság. Budapest pp. 25-34.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1993): A magyarországi állattartó kutúra korszakai. Budapest. p. 452.
- PÁLL I. (1997): A nyíri Mezőség néprajzi kutatása. Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. 37-38. Nyíregyháza. pp. 215-225.
- Történeti Statisztikai Kötetek: Földterület. Községsoros adatok 1895-1984.* KSH. Budapest, 1988.
- Történeti Statisztikai Kötetek: Állattenyésztés: I- IV kötet. Községsoros adatok 1895- 1984.* Budapest,1988.

EGY LÁTSZÓLAG ELHANYAGOLT FŐÚRI NAGYBIRTOK TÁJHASZNÁLATA ÉS TÁJGAZDÁLKODÁSA A 19. SZÁZADBAN (TISZASZENTMIKLÓS)

KÓKAI SÁNDOR

THE LANDSCAPE USE AND MANAGEMENT OF AN APPARENTLY NEGLECTED NOBLE ESTATE IN THE 19TH CENTURY (TISZASZENTMIKLÓS)

Tiszaszentmiklós is a lesser-known settlement in the Marosszög region between Csóka and Padé. The village was purchased in 1816 – after a five-year lease – by Archduke Joseph Habsburg Palatine of Hungary. The development and cultural and economic significance of the estates of Alcsút and Kisjenő, which came into the possession of the Palatine, are well known, but the Tiszaszentmiklós estate has been – undeservedly – forgotten to this day. The spatial order of the boundary use of the manor is evidenced by the map sections of the first military survey (Map 1), according to which the settlement had orderly, regularly laid out streets, a church and a manor building. In terms of the basic elements of land use, the arable land was relatively small in size, and pastures and marshy-reedy areas covered with water dominated. Based on the small size of the meadows (e.g. Nagy-hát, Hosszú-hát, etc.), extensive forms of large-scale animal husbandry may have dominated. Based on the size of the serf vineyards and floodplain forests, it is likely that it only ensured self-sufficiency. The significance of the 1835 estate survey and the map prepared for it is outstanding because we can gain insight into the state of landscape use and management at the time. The Palatine created a model farm in a short time, and an important element in this regard was the creation of an orderly settlement, afforestation and water regulation. The Tisza and the Aranka hindered the agricultural use of the area: flood control, drainage and almost continuous dam construction were necessary. The border was cultivated within the framework of three-pressure farming, and in addition to local environmental transformation works, adaptation to

environmental conditions was the determining factor. Part of the estate was always managed as a manor, and the leasehold management that began with the residents boosted the economy at that time. The tobacco plantations of Hódegyháza and Jázova, which belonged to the manor, consisted of 99 houses in 1812, with a population of 80, exclusively Catholic Hungarians. The actual development of the settlement began after Palatine József purchased the estate. In 1834 and 1844, residents from villages in Torontál County settled in Jázova and Hódegyháza in Csongrád County, with whom they also signed lease agreements, and as a result, in 1864, 1,600 people lived in 228 houses. Based on the ethnic-linguistic and religious data, we can conclude that in the 1830s, in addition to the Serbian-Hungarian-German native speakers, Slovaks (Poles) also settled, and these ethnic groups jointly used and utilized the natural and environmental resources necessary for their livelihood.

BEVEZETÉS

Tizsaszentmiklós a Marosszög kevésbé ismert települése Csóka és Padé között. A település 1718-ban a pozsareváci békekötéssel szabadult fel a török 175 éves uralma alól, s a kincstár tulajdonába kerülve a csanádi kerületbe sorolták, ahol az 1717. évi felmérés szerint – a Marosszög 15 lakott településének egyikeként – 30 lakóházat írtak össze, s kb. 200 fő élhetett (*Kókai S. 2021*). A régió és a település 18. századi demográfiai-gazdasági folyamatait is az udvari kamara határozta meg (*Kókai S. 2022/a, 2022/b, 2025*). Itt állomásozott a szerb határőr milícia egy osztálya, akik számára a katonai igazgatóság 1727-ben külön házakat építtetett (*Baróti L. 1893-1900*). A kamara által szervezett telepítések és a spontán migráció eredményeként Tizsaszentmiklós népességszáma 1784/87-re mintegy hatszorosára emelkedett (1270 fő). Tulajdonosi változás 1781-ben következett be, amikor az udvari kamara által szervezett árverésen Bogyó Mihály, majd tőle 1797-ben az ázsiai származású, török kereskedő Jettin József vásárolta meg, aki később a római katolikus vallásra áttért, nemességet kapott és udvarházat is építtetett a településen. Az új tulajdonos 1811-ben örökösök nélkül hunyt el, de végrendeletében vagyonából alapítványt hozott létre (Jettin Alapítvány), amelyben meghagyta, hogy a tizsaszentmiklósi kötődésű keresztény ifjak tanulására és az árvák támogatására is 100-100 rajnai forint összeget kell kiosztani évente (*Bátoriné Misák M. 2016*). A tulajdonos nélkül maradt település ekkor a kincstárra szállt vissza.

A falutörténet eddig teljesen szokványos, azonban 1816-ban – öt év bérlet után – József cs. k. főherceg, Magyarország nádora vásárolta meg. Ekkor 136 egész és 7/8-nyi jobbágytelek tartozott az uradalomhoz. A nádor életrajzával foglalkozó feldolgozásokból (*Domanovszky S. 1925, 1944*) is ismert, hogy József nádor vásárlása teljesen tudatos volt, ugyanis az 1810-es években birtokfejlesztést tervezett, s a korábbi bérelt területeket megvásárolta. 1816-ban még csak Piliscsaba és Tiszaszentmiklós birtoka volt meg, de már egy térben kiterjedt hálózat építése kezdődött el. József nádor uradalmi megszerzéséhez és tervei megvalósításához több évtizedre volt szükség. A teljes hálózat kiépítésétől eltekintve említést érdemel, hogy az 1811-től bérelt Acsai uradalmat – a hozzá tartozó Alcsúttal együtt – illetve Tiszaszentmiklóst, mely az 1812. december 23.-i keltezésű adománylevéllel vált a nádor birtokává, 1816-ban vásárolta meg. 1817-től pedig már Arad vármegyében Kisjenő és a hozzá tartozó Bánkút hatalmas, akkor még vízzel borított területéről folytak a tárgylások.

A gazdaságátalakító és modernizációs programot a nádor Alcsút megszerzése után tudatosan alkalmazta, s nagy befektetésekkel alapozta meg, körültekintően és türelmesen fejlesztve. A nádor második házassága kapcsán 1815-ben nyert adományt a császártól új javadalmakra, melyek évi 100 ezer forintos jövedelmet termeltek, de csak papíron. Az említett három elhanyagolt uradalom birtokba vétele ezzel indult el, amelyek tényleges évi jövedelme még 1835-ben is elmaradt az említett összegtől, így a végleges adománylevél Alcsút és Kisjenő területét kiegészítette. Az 1835. június 24-én kelt udvari leirat szerint az évi jövedelem az alábbiak szerint alakult (*1. táblázat*).

1. táblázat. József nádor birtokainak értéke 1835-ben

Uradalom neve	Forint	krajcár
Tiszaszentmiklós	20 374	24 7/8
Acsa/Alcsút	20 789	32 -
Kis-Jenő és Bánkút	48 252	15 2/8
Összesen	89 416	12 1/8

Forrás: József főherceg uradalmának ... (1896) adatai alapján szerk. Kókai S.

Az is közismert, hogy az Acsai uradalom – és később Piliscsaba (a klarisszák után) – úgy kerülhetett a nádor tulajdonába, hogy II. József 1782. évi rendeletével megszüntetett szerzetesrendek vagyona a Vallásalaphoz került. Ebből a birtokállományból került hosszú folyamat (a Vallásalap kárpótlása) után a nádor birtokába Acsa (a pálosok után). Az acsai uradalom építkezései az alcsúti határrészen indultak meg, így elnevezését alcsútira módosították. E birtok kiépülése és kulturális-gazdasági jelentősége közismert, ugyanakkor a

tiszaszentmiklósi uradalmat napjainkra – méltatlanul – elfelejtették. Az 1835. évi birtokfelmérés és az ehhez készült térkép jelentősége viszont kiemelkedő, mert betekintést nyerhetünk a tájhasználat és –gazdálkodás korabeli állapotába. Ehhez azonban ismerni szükséges a tájhasználatához és a tájgazdálkodáshoz rendelkezésre álló humán erőforrás számát, etnikai-nyelvi és vallási-kulturális sajátosságait is.

1. TISZASZENTMIKLÓS DEMOGRÁFIAI VISZONYAI (1717-1890)

Tiszaszentmiklós szerb lakói mellé 1797-ben németeket telepítettek, magyar lakossága 1803-tól több hullámban (pl. 1831, 1834 stb.) telepedett meg (*Micsiz S.1996*). Kálmány Lajos a 19. század végén anyakönyvi vizsgálatok alapján 101 szegedi családot talált itt, 17 más vidékről származó magyar családdal együtt. Fontos és értékes színtöltje a település lakosságának a lengyel nemzetiségűek jelenléte. Mindazok ellenére, hogy egyetlen 19. századi forrás vagy összeírás sem említi megtelepülésüket és jelenlétüket, napjainkban a lakosok jelentős csoportja (kb. 200 fő) vállalja lengyel identitását. Tény, hogy a település Buják nevű határrészén a 18. század végétől (*1. térkép*) szikszógyűjtés/seprés és termelés folyt, amelyre Sziléziából – Wysla településről – 1820-tól érkeztek idénymunkások, akik 1830-as évek végére le is települtek Tiszaszentmiklóson. Számuk ismeretlen, származásuk szerint a Kárpátok külső lejtőjén eredő Visztula forrása körül élő gorálok lehetnek. A tiszaszentmiklósi lengyelek napjainkban is egy különleges, evangélikus vallású közösséget alkotnak, akik 1838 körül vándoroltak ki Wisla vidékéről, és azóta is őrzik hagyományaikat, saját kis templomuk van, és a helyi iskolában is tanítják a lengyel kultúrát. Fényes Elek (1836-1840) valószínű, hogy a római katolikusok között vette nyilvántartásba, de egyes források már tótoknak nevezték őket (*József főherceg ...1896*). Ez utóbbi tény erősíti, hogy az 1870. évi népszámlálás elkülöníti a település evangélikus lakóit (91 fő), az 1880. évi népszámlálás etnikai-vallási adatsora pedig 93 szlovák és 117 evangélikus vallású lakost említ. Ekkor a település lakóinak 21,5%-a (586 fő) tudott írni és olvasni, ami igen alacsony értéknek számított. Az 1890. évi népszámlálás szintén elkülönítette a szlovák nemzetiségű (146 fő) és az evangélikus vallású (148 fő) lakosokat (*2. táblázat*).

Az etnikai-nyelvi és vallási adatok ismeretében megállapíthatjuk, hogy az 1830-as években a szerb-magyar-német anyanyelvű lakosok mellett a szlovákok (lengyelek) megtelepülése is bekövetkezett, s e népcsoportok együttesen vették igénybe és hasznosították az uradalomban rendelkezésre álló, s megélhetésükhöz szükséges természeti-környezeti erőforrásokat.

2. táblázat. Tiszaszentmiklós demográfiai jellemzői (1717-1880)

Év	Népesség	Etnikai összetétel					Vallási összetétel		
		magyar	német	szlovák	szerb	egyéb	r. kat.	ortodox	egyéb
1717	kb. 200	-	-	-	200	-	-	200	-
1840	2 860	-	-	-	-	-	934	1 912	14
1870	3 252	-	-	-	-	-	1 569	1 538	145
1880	2 725	839	396	93	1 232	170*	1 230	1 310	185
1890	3 279	1 266	500	146	1 363	4	1 673	1 364	242

* ebből 144 fő beszélni nem tudott

Az etnikai-nyelvi és vallási adatok ismeretében megállapíthatjuk, hogy az 1830-as években a szerb-magyar-német anyanyelvű lakosok mellett a szlovákok (lengyelek) megtelepülése is bekövetkezett, s e népcsoportok együttesen vették igénybe és hasznosították az uradalomban rendelkezésre álló, s megélhetésükhöz szükséges természeti-környezeti erőforrásokat.

2. TÁJHASZNÁLAT ÉS TÁJGAZDÁLKODÁS A 19. SZÁZAD ELEJÉN

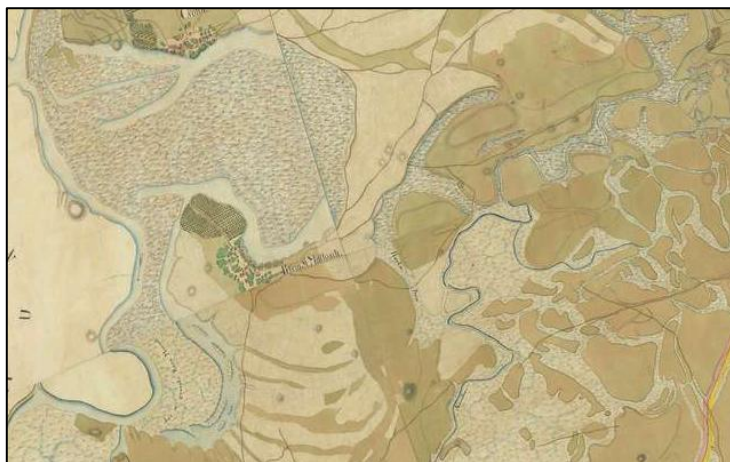
A tájhasználat és tájgazdálkodás alapja Tiszaszentmiklós *földrajzi környezete és annak állapota*. A település határa mikro geomorfológiai értelemben háromosztatú (1-2. térkép), amennyiben a Tisza és a Kurta mocsár között helyezkedik el az az övzátonyokkal tagolt ármentes térszín, amelynek tengerszint feletti átlagmagassága 85 m (legmagasabb pontja: Nagy-halom 89 m). E területet a Tisza egykori kanyarulatainak természetes morotvái (alacsony árterek) határolták, északról a Nagy-mocsár (Csókáig), délkeletről a Kéra-mocsár (Padéig). Kisebb ármentes térszín (sziget) volt a Kurta mocsár és az Aranka közötti terület (Hódegyháza és Jázova belterülete) melynek átlagmagassága 82-83 m (legmagasabb pontja: Jaksa-domb 90 m). A harmadik terület az Arankán túli 79-81 méter tengerszint feletti átlagmagasságú, alapvetően mocsaras-ingoványos ártér, kisebb kiterjedésű magasártéri területekkel (pl. Nagy-hát /83-84 m/, Nagy határ domb /84 m/ stb.).

A tiszaszentmiklósi uradalom – melyhez Hódegyháza-Jázova is hozzá tartozott – gazdasági viszonyairól az 1780-as évek előtti időszakról kevés információval rendelkezünk. A 19. század elejének viszonyai alapján nem lehetett magas színvonalú, amit az alábbi tények is megerősítenek:

- a legelők feltörése Jettin József idején kezdődött meg,
- az 1830-as évek közepéig, az uradalomnak csak mintegy fele volt vízmentes, a többi részét hosszabb-rövidebb ideig a Tisza és Maros (Aranka) vize borította, úgyannyira, hogy kissé magas vízállásnál Tiszaszentmiklósról Zentára csónakokkal közlekedtek. Azon időben az uradalmi magtárnál nem ritkán hajókkal kötöttek ki.

- A termékeny határ lapályait mindenütt nádas, gyékényes rétségek és mocsarak borították.
- a 19. század elején még ebben az uradalomban is épp úgy divatozott, mint általában a Bánságban, hogy a bérlők egy kapás-vetemény után búzát kétszer termeltek.
- az is szokásban volt, hogy a még le nem tört tengeri közé – lóháton ülve – repce magot is vetettek. Azt a kukoricatörés alkalmával jól-rosszul betaposták s további sorsát azután a természetre bízták, s az olykor még kedvező termést is adott.
- megemlíthető a szikso-seprés, melynek elvégzésére 1820-tól tótok (lengyelek) vándoroltak be Sziléziából, a Visztula forrásvidékéről.

Az uradalom határhasználatának térbeli rendjéről az első katonai felmérés térképszelvényei tanúskodnak (*1. térkép*), mely szerint a település rendezett szabályosan kialakított utcákkal, templommal és uradalmi épülettel rendelkezett. A Hódegyháza-Jázovói határrészen még nem ábrázol lakott házakat, mindazok ellenére, hogy Hódegyházát 1770-től néhány dohánykertész család, Jázovát pedig néhány szerb juhász és családja szállta meg.

1. térkép. Tiszaszentmiklós határhasználat (1769-1772)

Forrás: A Temesi Bánság első katonai felmérésének (1769-1772) térképe részlete

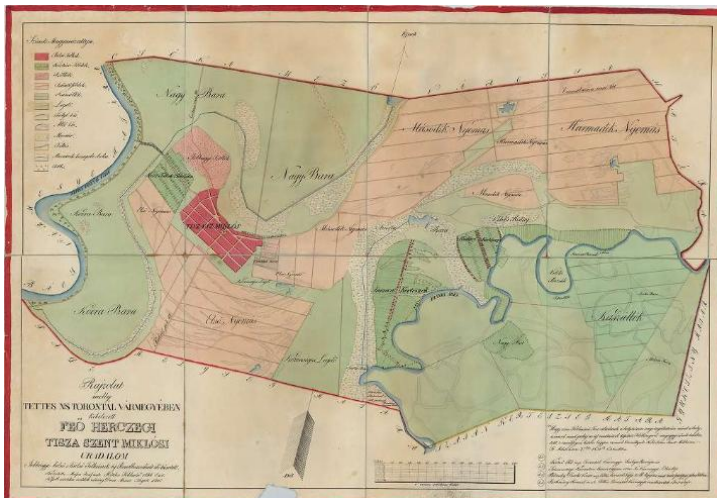
A földhasználat alapelemeit tekintve a szántók viszonylag kis kiterjedésűek, s domináns a legelő és a vízzel borított mocsaras-nádas területek voltak. A rétek kis kiterjedése (pl. Nagy-hát, Hosszú-hát stb.) alapján a nagyállattartás külterjes formái ualkodtak. A jobbágyi szőlők és az ártéri erdők kiterjedésük alapján valószínű, hogy csak az önellátást biztosították. A mocsaras-nádas területek

hasznosítása ekkor még a fok-gazdálkodást, a nádvágást és a hagyományos gyűjtögetést és halászatot jelenthette.

Mindezeknek a Tisza menti morotvák (Nagy-mocsár, Kéra-mocsár), az Aranka menti Kurta-morotva (mocsár) és az Arankától keletre fekvő Livadia határrész vizenyős területei (pl. Budzsák, Fekete-ér, Mirina- és Siroka-mocsár stb.) jelentették az alapját. A település úthálózatát a Tisza partjára (a folyami kikötőhöz és Zentához) vezető, a Csóka-Padé közötti és a hódegyházi-rév felé elágazó közlekedési és kereskedelmi utak határozták meg (1. térkép).

3. TÁJHASZNÁLAT ÉS –GAZDÁLKODÁS AZ 1830-AS ÉVEKBEN

Amikor az uradalom József főherceg tulajdonába került, megkezdődött a határ rendezése. A nádor rövid idő alatt mintagazdaságot hozott létre, s ezzel kapcsolatban fontos elem volt, a rendezett településkép kialakítása, a fásítás és vízszabályozás is. A Tisza és az Aranka akadályozta a terület mezőgazdasági hasznosítását: árvízmentesítésre, lecsapolásra és szinte folyamatos gátépítésre volt szükség. A regionális munkálatok eredménye, hogy 1838-ban már a Tiszamente Nagybecskerekétől föl egészen Törökkanizsáig töltésekkel volt ellátva (Borovszky S. 1909). A közmunkaerővel (1822-1840) épült, kisszabású védőgátakat az ár igen gyakran átszakította és az a fokozatosan új művelés alá vett termőföld terményeiben is sok kárt okozott. Emellett azonban a folyó a hátrahagyott vastag iszapréteggel a földeket feltöltötte, vízmentes években a gazda fáradsalmait is busásan megjutalmazta.

2. térkép. Tiszaszentmiklós és Hódegyháza-Jázova térképe (1834)
Forrás: OSZK kéziratos térképek (úrbéri térkép), jelzet szám: TK. 580.

A vízrendezés másik eleme a vízvezető csatornák megásása volt, amely az egykori morotvák legmélyebb nyomvonalán haladva az élő Tiszába és az Arankába vezette a felesleges vizet (2. térkép).

A vízvezetési és szabályozási tervek elkészítésében Beszédes József vízépítő mérnök is szerepet vállalt. Az 1840. évi X. tc. életbe lépte után az érdekelt birtokosok már ármentesítő társulatokat alakítottak, ami az árvíz elleni védekezést rendszeresebbé tette. E törvény alapján keletkeztek a Tisza mentén többek közt a csókai- és tiszaszentmiklósi töltések fenntartására alakult társulatok is.

A tiszaszentmiklósi uradalom 1834-ből fennmaradt térképe azért különösen értékes, mert jelzi, hogy a határt a háromnyomásos gazdálkodás keretében művelték, s a lokális környezetátalakító munkálatok mellett a környezeti adottságokhoz történő alkalmazkodás volt a meghatározó. A gazdálkodás jellegét az 1834-ben - Tiszaszentmiklós község rendezése alkalmával – készült felmérésből ismerjük, s az uradalom határa a 3. táblázatban feltüntetett felosztás szerint alakult.

3. táblázat. A tiszaszentmiklósi uradalom műveléségi megoszlása (1834)

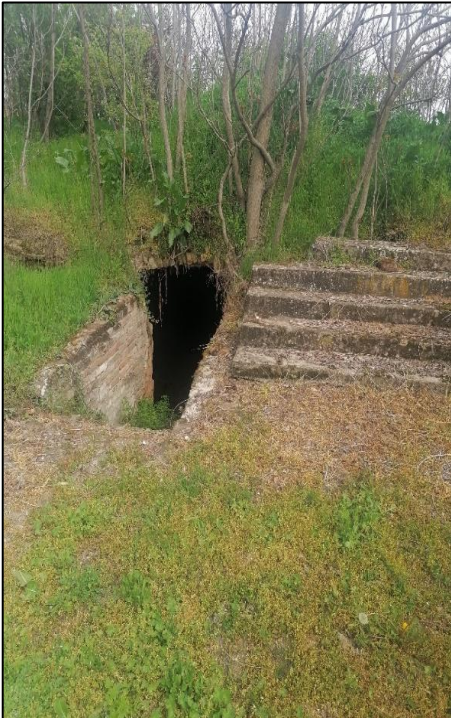
A település határrészei/ műveléségi megoszlása	Belsőség		Legelő		Szántó és kaszáló		Összesen	
	hold	n.öl	hold	n.öl	hold	n.öl	hold	n.öl
136 7/8 telek, a zsellérekkel együtt	277	1069	568	259	4 893	1 160	5739	888
Úrbéri adót nem fizető 2 papi, 2 iskolai és 2 temető	6	893	11	-	70	919	88	212
Uradalmi belső telek	58	1 143	-	-	25	77	83	1 220
- külső majoros földek	-	-	-	-	4 611	1 411	4 611	1411
- jazovai kertészek földje	-	-	-	-	486	784	486	784
- hóditsi kertészek földje	-	-	-	-	354	639	354	639
Tizeddel adózó jobbágy- szőlők	-	-	-	-	147	319	147	319
- szőlőutak, mezsgyék	-	-	-	-	6	887	6	887
Jazova-hóditsi temető és utak	-	-	-	-	16	1399	16	1399
Szt.-miklósi összes utak, dűlők, mezsgyék	-	-	-	-	208	587	208	587
Nagy-Bara és Kéra-Bara	-	-	-	-	3 601	247	3 601	247
Összesen	342	585	579	259	14 422	429	15 342	1 273

Forrás: József főherceg uradalmainak rövid... (1896) adatai alapján szerk. Kókai S.

A fenti táblázat adatait elemezve a majorsági gazdálkodás úrbéri földjei mellett két fontos elemre hívjuk fel a figyelmet. Egyrészt a Hódegyháza-Jázovói kertészek bérleményeire, másrészt a Nagy- és a Kéra-mocsárra, amelyek az uradalom területének egynegyedét tették ki.

A gazdálkodás jellegét a főhercegi uradalmakat bemutató 1896-ban megjelent könyv lapjairól ismerjük: „...Az uradalom egy részét mindig majorságilag kezelték, de az úrbéresek tizedeiből elég gabonával rendelkezett, s mert a jazova-hóditsi haszonbérő kertészek is nagyobb részben terményekben fizettek, a szemtermeléssel az uradalom nem igen foglalkozott...” „...Tisza-Szent-Miklós háttérbe szorult; de egyébként is ott a letelepültekkel megkezdett haszonbéri gazdálkodás oly szép föllendülésnek indult...” (József főherceg uradalmainak rövid... 12. old)

A településkép ikonikus elemei az uradalmi kastély és a templomok. A faluban már 1801-ben létezett kétszáz személy befogadására alkalmas imaház (Micsiz S.1996). Újabb, nagyobb imaház a szomszédos falvak (értsd. Hódegyháza és Jázova) híveinek és József nádor anyagi segítségével készült, amelyet 1826. november 26-án áldottak meg. Az ebben elhelyezkedő római katolikus kápolnát is ekkor építették. A napjainkban is fennálló római katolikus templom 1907-ben épült. A mai is használt szerb ortodox templom 1822-ben, az evangélikus templom 1936-ban épült.

1-2. kép. A tiszaszentmiklósi kastély romjai, pinceéje és lejárata

(Forrás: a szerző felvételei, 2026)

Az uradalmi kastély építése szintén József nádor birtokvásárlása után teljesebben ki. A második és harmadik katonai térkép a település keleti peremén tünteti fel a kastélykerttel együtt (3. térkép). Az 1834-ben készült uradalmi felmérés térképén is megtaláljuk (Uradalmi Cúria néven), viszont a negyedik katonai térképfelmérés és az 1896. évi uradalmakat bemutató könyv térképmelléklete nem jelöli (4. térkép). Terepbejárásunk során megtudtuk, hogy 1945-ig megőrizte eredeti arculatát (sajnos eredeti képeket, levelezőlapot vagy művészi alkotást nem ismerünk), ekkor azonban elkezdték lebontani, s napjainkra csak az alapok és a pince maradt meg romos állapotban (1-2. kép).

3. TÁJHASZNÁLAT ÉS TÁJGAZDÁLKODÁS A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A 19. század közepétől gyarapodnak és egyre pontosabbá válnak a tájhasználatot rögzítő felmérések és térképek (4. táblázat. 3-4. térkép). Az adatok és térképfelmérések alapján megállapítható, hogy Tizsaszentmiklós és Hódegyháza-Jázova gazdálkodása markánsan elkülönült.

- Tizsaszentmiklós polikultúrás gazdálkodásának két súlypontja a szántógazdálkodás, illetve a rét és legelőgazdálkodáson alapuló állattenyésztés.
- Hódegyháza-Jázova lakóinak gazdálkodási profiljában a rét és legelőgazdálkodáson alapuló külterjes állattenyésztés volt meghatározó, ahol a szántó alárendelt szerepet játszott, csökkenő dohánytermesztési profillal.
- Tizsaszentmiklós erdő (zömmel ártéri), ill. szőlő és borkultúrája nem jelentős, de mindkettő alkalmazkodott a táji adottságokhoz és a mikroreliefhez.
- Hódegyháza-Jázova esetében az erdő és a szőlőkultúra hiányzott, s 1895-ben sem játszott jelentősebb szerepet, ami a lakosok kiszolgáltatott helyzetét (tűzifa, bor) is jelzi számunkra.
- A hasznavethetetlen és náddal borított területek kiterjedése csökkent, de nem szűnt meg, s a Hódegyháza-Jázovai határ egynegyedére terjedt ki még 1895-ben is.
- A külterületi utak és dűlők alapján is megállapítható, hogy a tanyás gazdálkodás nem alakult ki e települések esetében, s nagyobb uradalmi majorok is hiányoznak, ami a viszonylag kis kiterjedésű településhatárral és a tagosítás folyamatával magyarázható.
- az uradalom területének hektikus változásai miatt részletes adatsorelemzésekre nincs lehetőség, de a mindenkori összterület százalékos arányai jelzik a szántógazdálkodás előtérbe kerülését és a gazdálkodás intenzívebbé válását. A nádori uradalomban új növények

(pl. rami) termesztésével is kísérleteztek, ezek azonban nem vezettek tartós eredményre.

- a gazdálkodás sikerességét a bérleti szerződések humánus pontjai is elősegítették, többek között a nádor lemondott az ún. kisebb haszonvételekről és a többi földesúri terhet is pénzben válthatták meg a település lakói.

Ezen uradalom közlekedése még igen fejletlen, sem vasút, sem állami út nem szeli az uradalmat, megyei út is csak 5,5 km hosszan vonul át az uradalmon, a melyből 1 km Tisza-Szent-Miklós-Csóka, 4,5 km. Szaján-Jázova-Tisza-Szent-Miklós irányra esik. Az uradalom legközelebbi vasútállomását a 9 km távolságra eső Zenta képezi, vagy pedig Valkány (Budapest-orsovai vonalon), mely Tisza-Szent-Miklóstól 19 km-re esik. Az uradalom posta- és táviráda-állomása Tisza-Szent-Miklóson van. 1893 óta az egész török-kanizsai járás telefon-hálózattal van beszöve és így az uradalom könnyen érintkezhetik a szomszédos Jázova község bérllőivel.

4. táblázat. Tizsaszentmiklós határának műveléségi megoszlása (1865, 1895)

Év	Összesen	Szántó	Rét	Kert	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Hasznavehetetlen
katasztrális hold									
1835	15 342,8	14 422,3		342,2	na.	579,2	na.	na.	na.
1865a	13 427,0	5734	1 514	na.	165	4 734	84	639	557
1865b	4 613,0	940	820	na.	-	2 802	-	-	51
1865c	18 040,0	6 674	2 334	na.	165	7 536	84	639	608
1895a	1 5236	8 515	1 635	84	87	3 564	170	354	827
1895b	330	143	-	9	6	91	-	-	81
1895c	15 566,0	86 58	1 635	93	93	3 655	170	354	908
százalék									
1835	100,0	94,0		2,2	na.	3,8	na.	na.	na.
1865a	100,0	42,7	11,3	-	1,2	35,3	0,6	4,8	4,1
1865b	100,0	20,4	17,8	-	-	60,7	-	-	1,1
1865c	100,0	37,0	12,9	-	0,9	41,8	0,5	3,5	3,4
1895a	100,0	55,9	10,7	0,6	0,6	23,4	1,1	2,3	5,4
1895b	100,0	43,3	-	2,7	1,8	27,6	-	-	24,5
1895c	100,0	55,6	10,5	0,6	0,6	23,5	1,1	2,3	5,8

1865a; 1895a: Tizsaszentmiklós adatai

1865b; 1895a: Hódegyháza-Jázova adatai

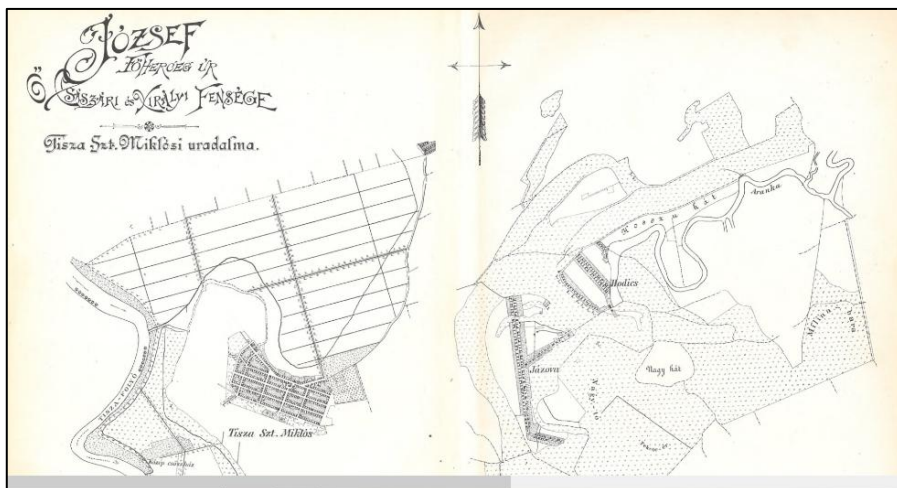
1865c; 1895c: Tizsaszentmiklós és Hódegyháza-Jázova együtt

Forrás: Felhasznált adattárak adatai alapján szerk. Kókai S.

3. térkép. Tiszaszentmiklós határhasználata (1860 körül)

Forrás: A második katonai felmérés (1819-1869) térképének részlete

4. térkép. József főherceg tiszaszentmiklói uradalmának térképe

Forrás: József főherceg uradalmainak rövid ismertetése... 1896

HÓDEGYHÁZA-JÁZOVA

Amint említettük az uradalomhoz tartozott Hódegyháza-Jázova is, ahol a kincstár 1760-ban telepés falut hozott létre, ez olyannyira nem bizonyult

életképesnek, hogy az első katonai térképfelmérés aktuális lapjain sem találjuk, miként az 1784/87 évi népszámlálás sem említi. Az 1896. évben kiadott főhercegi uradalmakat ismertető könyvben azt olvashatjuk, hogy Jázován az 1790-es években volt már néhány ház, a határban pedig egy-két szerb kunyhó, a melyeknek lakosai halászzattal és pásztorkodással foglalkoztak (Simon A. 2007). József nádor vásárlásakor Hódegyháza 30 házból s 120 lakosból állott. A temesvári kamarai hivatal 1812-ben 6 évre szóló szerződést kötött az itt élőkkel. A szerződés értelmében a földek kétharmadát gabonával, egyharmadát dohánnyal voltak kötelesek beültetni a lakosok. A két dohánykertészet 99 házból állt, lélekszáma 80 fő, kizárólag katolikus vallású magyarok. Meg tudjuk még azt is, hogy saját legelőjük nincs, a tiszaszentmiklósi maradványföldek egy részét bérelték e célból. Dohányból egy katasztrális holdon 5-6 mázsa terem, ez a fő megélhetési forrásuk, de emellett gabonát, árpát, zabot és kukoricát is vetnek. Főleg a szegedi piacon értékesítik termékeiket. Misére a tiszaszentmiklósi földesúri lakásban lévő kápolnába járnak (OL. UC 238:19. 1813. június 14). József nádor birtokvásárlása után kezdődött a település tényleges kialakítása. Jázova telepeseinek nagyobb része Pallavicini gróf Csongrád megyei birtokáról: Csanytelek, Sövényháza, Ányás és Dóc települt. Hódegyházára 1834-ben és 1844-ben a vármegyei Akács, Nagy- és Kis-Bikács községekből települtek lakosok, úgy hogy 1864-ben 228 házban 1600 fő élt. Azok a magyar emberek, akiket Hódegyházára telepítettek: Margit István és Simon, ill. Szemerédi Pál, Sziráki Pál stb. voltak. Ezek a családok a harmincas évek elején (1834) települtek le.

Hódegyház-Jázova lakosai magyarok és római katolikus vallásúak. Az első telepések 2—2 katasztrális hold parti földet műveltek s leginkább állattenyésztéssel foglalkoztak. 1820-tól 1834-ig már 4 katasztrális holdat bírtak dézsmarendszerben. 1830-ban kezdődtek a partvédelmi munkálatok, 1834-ben már 10 éves szerződést kötöttek a rétiföldek használatára is. 1844-től 1874-ig állott fön a 30 éves szolidáris szerződés, a melynek leteltével az egyéni szerződések lépett életbe, három éves ciklusokban. 1844-ik évben volt rendezve a község. Az utcák szélessége 10 ölben, a házak távolsága pedig egymástól 15 ölben lett megállapítva. Egész 1876-ig a telepítvényeseknek semmi örök birtokuk nem volt, csak a felépítmény volt az övék. 1876. szeptember 23-án kötötték meg velük a belsőségek átadása iránti szerződés, s az 1877. február 23-án elfogadásra került.

ÖSSZEZÉS

A nádori mintagazdaságok fejlesztése József főherceg szemléletén, pénzügyi lehetőségein is múltott. Tiszaszentmiklós e sorban az utolsó helyre került, de nem periférialódott, sőt modern, korát meghaladó gazdasági-gazdálkodási struktúrát alakítottak ki. A fejlett, belterjes mezőgazdaság által is

generált vasút kiépítésének szükségessége egyértelmű, amely 1909-re realizálódott, s gazdasági-társadalmi haszna sem volt kétséges. Az elsődleges feldolgozáshoz kapcsolódó nyersanyag-készletek mennyisége ekkor már olyan mértékű volt, hogy hosszabb távon is rentábilissá tette e vonalakat. A József nádor által lefektetett gazdálkodási elemek és társadalmi kapcsolatok egy évszázadon keresztül szilárd alapját jelentették a település fejlődésének. A település jelentőségéből és korábbi fényéből napjainkra talán csak a római katolikus templom őrzött meg bizonyos elemeket. Az egykori kastély és kertje eltűnt, a gazdálkodás szintje stagnál, a minimális gépesítés e települést sem tudja kímoldítani a holtpontról, melyet a kedvezőtlen demográfiai folyamatok is hátráltatnak.

IRODALOM

- BARÓTI L. (1893-1900): Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Társulat. I–V. rész. (n. 8-r. VII és 127, 129–296, 297–443, 444–539 és XXXXVII l.) Temesvár, 1893–1900.
- BÁTORINÉ MISÁK M. (2016): Zsarnói Zsarnay Lajos élete és munkássága. PhD-disszertáció. Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori Iskolája. 233 p.
- DOMANOVSKY S. (1925): József nádor élete és iratai I-IV. köt.. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- DOMANOVSKY S. (1944): József nádor élete I. első rész, Budapest, 1944. 470 p.
- FÉNYES E. (1836-1840): Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben, I–VI. Pest,
- KÓKAI S. (2021): A Marosszög történeti földrajza (1718-1918): a táj- és erőforrás használat változása a 18. század elejétől a 20. század elejéig. Nyíregyháza-Kiszombor, MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. 296 p.
- KÓKAI S. (2022/a): A majorsági gazdálkodás dualizmuskori modernizációjának egy sajátos eleme a Marosszögben: a gazdasági kisvasút (lóré). Történeti Földrajzi Közlemények 10/3-4. pp. 19-40.
- KÓKAI S. (2022/b): Bánság: természet, társadalom, gazdaság: 1718-2011. Nyíregyháza-Kiszombor, MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. 810 p.

- KÓKAI S. (2025): A települési-gazdálkodási tér sajátosságai a Marosszögben az integrált környezet-átalakító munkálatok előtt. In.: Közép-Európai Közlemények 13/2 pp. 95-107.
- MICSIZ S. (1996): Szülőfalumnak, Tisza Szent Miklósnak magyarsága, vallási és kulturális élete a múltban és jelenben I–V.; Szabad Hét Nap, 1996. január 4-február 1.
- SIMON A. (2007): Jázova települése, népessége és gazdálkodása. In. Egy bánsági falu népi műveltségéből. Táj és Népi Kultúra. pp-14-38.

Felhasznált adatárak és források

- Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban. Arcanum. Bp. 2004. (CD-ROM). OL. UC 238:19. (1813. június 14).*
- József főherceg uradalmainak rövid ismertetése, az 1896. évi ezredéves országos kiállítás alkalmából. írta és kiadta a főhercegi uradalmak központi jószágigazgatósága Alcsúthon. (1896). 166 p. + 7 térkép melléklet.*
- Magyarország műveléségi terjedelme és földjövendelme. Buda, 1865. p. 550.*
- Népszámlálások adatai (1784/87, 1870, 1880, 1890 évekre vonatkozóan).*
- A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Pest. 1897.*

DEBRECEN NÉPESSÉGSZÁMÁNAK KÉRDÉSE A 16. SZÁZAD VÉGÉN: FORRÁSKRITIKAI KÍSÉRLET A DÉZSMAJEGYZÉKEK ÉS AZ 1591-ES SZANDZSÁKÖSSZEÍRÁS ADATAI ALAPJÁN*

FÓTI MIKLÓS – VERESEGYHÁZI BÉLA

THE ISSUE OF DEBRECEN'S POPULATION AT THE END OF THE 16TH CENTURY: A SOURCE-CRITICAL ATTEMPT IN LIGHT OF THE TITHE REGISTERS AND THE OTTOMAN SURVEY FROM 1591

This study offers a comprehensive re-evaluation of the demographic landscape of Debrecen during the turbulent period of the Long Turkish War (1593–1606). By conducting a comparative analysis of Hungarian tithe registers and Ottoman defters, the paper challenges previous scholarly estimates that relied on rigid multiplication factors.

The research justifies a 30% latency correction for the Ottoman survey of the Sanjak of Szolnok (1591), resulting in a more realistic base of approximately 1,067 heads of households. This statistical model is further expanded by specific migration data: notes in Ottoman records explicitly document the influx of taxpayers from depopulated surrounding villages into the protective urban environment of Debrecen. By applying a scientifically grounded multiplier of 5 or 6 to the corrected number of households – rather than the exaggerated factors used in earlier literature – the study arrives at a more modest population estimate, aligning the 16th-century figures with later, more reliable census data.

The analysis also highlights the qualitative shift in the city's social fabric, attributed to the elite migration of wealthy citizens from the town of Szeged, as previously identified by Ferenc Szakály. The study concludes that Debrecen's demographic stability was not static but was maintained through a "dynamic equilibrium" – a constant cycle of loss and replenishment – where the arrival of mobile capital and skilled artisans offset the high mortality rates

of the era, reinforcing the city's role as the most prominent urban center of the Ottoman-Hungarian borderland.

A hódoltság kori Debrecen népességszámának legalább megközelítő rekonstrukciója immár másfél évszázada foglalkoztatja a történetírást. Bár a forráskritikai pontosság tekintetében a II. József-féle népszámlálás adatait tekintjük az első megbízható bázisnak, már a két évszázaddal korábbi időszakból is rendelkezünk olyan forrásokkal, amelyek lehetővé teszik a cívisváros lélekszámának becslését.

A 16. század közepéről fennmaradt 1552-es dika-jegyzékben összesen 1216 portát rögzítettek. Azonban ezen adóegységek tényleges demográfiai súlyának meghatározása – vagyis a portákon élő családok száma és a háztartásokhoz tartozó egyéb személyek köre – komoly módszertani nehézségekbe ütközik. Ahogy Szendrey István találóan megjegyezte: a családok pontos nagyságát még a „legügyesebb állami elképzelések, összeírások sem tudták soha kideríteni.” (SZENDREY I. 1984. 236).

Lényeges előrelépést jelentenek a 16. és 17. század fordulóján keletkezett tizedjegyzékek (1599, 1601, 1602), amelyek rövid időintervallumon belül sorolják fel a családfők neveit, azaz az adóztatható férfi lakosságot. Az 1599-es forrást elsőként Boldisár Kálmán publikálta (Calamus dr. írói álnéven) az 1910-es *Debreceni Képes Kalendáriumban* (CALAMUS dr. 1910. 97–104). Ezt, valamint az 1601-es adózói névsort Szendrey István tette közzé Debrecen 1693-ig tartó történetét bemutató monográfiájában (SZENDREY I. 1984. 271–296), míg az 1602-es dézsmajegyzék adatait nevek nélkül N. Kiss István használta fel terjedelmes munkájában (N. KISS I. 1960. 907–920). Ehhez szorosan kapcsolódik a szolnoki szandzsák 1591–92-es tahrír defterének adatai, amelyre a tanulmány további részeiben is támaszkodunk (BOA TT.d 1041; FÓTI M. – VERESEGYHÁZI B. 2025. 26–37). Bár ezek a névsorok a maguk nemében teljesnek tekinthetők, fontos hangsúlyozni, hogy sem a családfők, sem a teljes népesség abszolút lélekszámát nem tartalmazzák maradéktalanul. Ugyanakkor az oszmán összeírások adatai kritikus fontosságúak: megerősíthetik vagy cáfolhatják a mezőváros népességének növekedéséről alkotott eddigi tudományos konszenzust. Az 1552-es adatok és a századvég közötti mintegy fél évszázad demográfiai folyamatait egy további, kiemelkedő forráscsoport segítségével is elemezhetjük. A debreceni szenátusi jegyzőkönyvek – bár sorozatuk időnként megszakad – mégis összefüggő láncolatot alkotnak, amelyen keresztül feltárulnak a város belső társadalmi viszonyai és a népességmozgás közvetett mutatói (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai, 1–7, 10, 12–13, 15–16, 19, 21–27, 30, 32–38, 40–41).

Ezek a jegyzőkönyvek rendkívül gazdag névanyagot őriztek meg, jóllehet ez a forrás sem tekinthető teljesnek: elsősorban azoknak a polgároknak a neveit

tartalmazza, akik peres ügyeik intézése végett fordultak a mezővárosi hatósághoz. A jegyzőkönyvek egyben évente rögzítették a szenátorok neveit is, ami demográfiai szempontból különös, figyelemre méltó összefüggésre világít rá. Szendrey István megállapítása szerint az 1599-es adójegyzékből a 66 szenátor egyharmada, azaz 22 fő hiányzik. A szerző ebből a mulasztásból kiindulva kísérelte meg a népességszám korrekcióját: „kiindulópontnak tekintjük tehát azt az állapotot, hogy nem írták össze a lakosság csaknem 33,3 %-át sem, azaz kimaradt 421 személy. Így az alapszám 1264 + 421 egyenlő 1684. Most alkalmazva a hatos szorzót, 10 110 lakost kapunk.” (SZENDREY I. 1984. 234). Ez ugyan merész feltevés, bár elfogadva a szenátor–lakosság összefüggést, ez a lélekszám már nem áll messze az előszeretettel alkalmazott 10-es szorzótól. Szendrey határozottan elveti a tízfős családmódellet alkalmazó szorzószámmal való kalkulálást, ezek alapján pedig a 16–17. század fordulóján nem indokolt Debrecen esetében tizenkét–tizenháromezer lélekkel számolni. Szendrey érvelése fontos korlátot szab a korábbi, túlzó becsléseknek: véleménye szerint a város lakossága ebben az időszakban legfeljebb a tizenegyezer főt érthette el.

Az adóköteles férfilakosság pontos számának megállapítását övező módszertani nehézségeket jól szemlélteti, hogy Szendrey István az 1599-es adatsor mellett az 1601. évi dézsmajegyzéket is feltünteti, jöllehet ez utóbbi évből nem áll rendelkezésre a szenátorok névsora. Feltételezése szerint az összeírás hiányossága ebben az esetben is állandó: úgy kalkulál, hogy a jegyzékből feltehetően itt is hiányzik a népesség és a szenátori testület mintegy egyharmada. Bár ez a következtetés deduktív jellegű, logikája rokonítható a török defterek elemzése során alkalmazott eljárásokkal. Az oszmán összeírások esetében a kutatók szintén egy jelentős, körülbelül 20–30%-os látens réteggel, azaz kimaradási aránnyal számolnak, erre alább részletesebben kitérünk.

Fontos azonban hangsúlyozni a forrástípusok közötti lényegi különbséget. Míg az oszmán összeírók elől más területeken is gyakran elrejtőzött a lakosság, addig a magyar dézsmaszedők szinte kivétel nélkül magasabb adóztatható családfőlétszámot rögzítettek. Azokon a településeken, ahol a két forrástípus adatai komparatív módon ütköztethetőek, ez az összefüggés szisztematikusan jelentkezik. Erre saját, a kissevesi és nagyhevesi területeken végzett kutatásaink is rávilágítottak: a török és a magyar népesedési adatok között jelentős, esetenként radikális eltérések mutatkoznak (VERESEGYHÁZI B. 2022. 286. és 2025. 103).

Ahogy a családfők számának tízzel való szorzása módszertanilag elfogadhatatlan a korszak vészterhes viszonyai között, ugyanúgy kritikus szemmel kell tekintenünk a szenátorok és a népesség számaránya közötti, Szendrey által feltételezett merev összefüggésre is. A lakosság számának alakulására vonatkozó közvetett adatok ugyanis nem támasztják alá ezt a hipotézist. Sokkal valószínűbbnek tűnik az a feltevés, miszerint a tizenöt éves

háború pusztításai és gazdasági nehézségei idején még a viszonylagos védettséget élvező Debrecenben sem mutatkozhatott a hódoltsági területek átlagát meghaladó népességnövekedés.

Ismerve a 16. század végi demográfiai tendenciákat, a lakosság állandó fluktuációja, a belső migráció, valamint a háborús és járványügyi helyzet miatti megemelkedett halálzási ráta még a népességszám stabilitását is megkérdőjelezi. A korszak mezővárosi lakossága egyfajta folyamatos változásban volt; a migrációs nyereséget gyakran kiegyenlítették a háborús veszteségek és az elvándorlás, így a lélekszám ugrásszerű növekedése helyett inkább a stagnálás vagy a törekeny egyensúly volt a jellemző.

A debreceni lélekszámra vonatkozó történeti becsléseket az 1. táblázatban foglaljuk össze Szendrey István adatai alapján. A szerző határozottan elveti a korábbi szakirodalom túlzó számait, hangsúlyozva, hogy „...Debrecen lélekszáma sohasem érte el a húszezret. A legtöbb népességgel 1683-ban számolhatunk, s ez nem lehet több tizenöt–tizenhatezernél. Az 1693.évi csökkenést viszont a Caraffa-pusztítás és részben a vidéki köznemes birtokosok kihúzódása a városból [magyarázza].” (SZENDREY I. 1984. 240).

1. táblázat. Debrecen népességszámának becslései (fő)

év	Zoltai L.	Balogh I.	Szűcs I.	Szendrey I.
XIV-XV.sz.	nincs adat	nincs adat	4 500-5 000	4 500-5 000
XV.sz.	7-8 000	nincs adat	7-8 000	6-7 000
1552	12-14 000	nincs adat	nincs adat	12 000
1599	6 000	8-9 000	12 600	11 000
1601	nincs adat	nincs adat	12 900	11 000
1602	nincs adat	nincs adat	12 980	nincs adat
1672	12-13 000	12 000	24 870	12 500
1675	nincs adat	nincs adat	25 980	13 000
1683	15 000	nincs adat	29 720	15-16 000
1693	7 000	10 000	24 850	12 500

Forrás: Szendrey I. 1984. 233–248. A Szűcs-féle adatokat Szendrey számolta ki 10-es szorzószámmal

A népesség abszolút számának meghatározása, a háztartások belső szerkezetének rekonstrukciója, valamint a történeti demográfiában alkalmazott szorzószámok megválasztása tekintetében továbbra is jelentős a nézeteltérés a szakirodalomban. A becslések bizonytalanságát és a fejlődési ív léptékét leginkább a II. József-féle népszámlálás (1784–1787) eredményeivel való

összevetés érzékelteti. Ez az első, modern értelemben vett népszámlálás Debrecenben 30 064 fős tényleges és 28 551 fős jogi népességet rögzített. Ezzel a lélekszámmal Debrecen a korszak legnépesebb magyarországi településének bizonyult. A népszámlálási adatok mélyebb elemzése rávilágít a háztartásszerkezet összetettségére is. A házas férfiak száma 4340 volt; az össznépességgel való összevetés alapján egy családban átlagosan 6,4 fő élhetett, bár a történeti realitások ismeretében ez a szám valószínűleg valamivel alacsonyabb volt. Ebben a relációban tehát az 5-ös vagy 6-os szorzó alkalmazása tűnik tudományosan megalapozottnak. A forrás egy másik kritikus demográfiai tényezőre is felhívja a figyelmet: a 4340 teljes család mellett 1779 „csorba” família (töredécszalád, jellemzően özvegyi háztartás) is létezett (DANYI D. – DÁVID Z. 1960. 368–369). Ez a magas arány – a háztartások közel 30%-a – arra figyelmeztet, hogy a 16. századi adójegyzékekben szereplő családfők számát sem szabad mechanikusan egyetlen magas szorzószámmal felszorozni, hiszen a társadalom egy jelentős szegmensét már akkor is a kisebb létszámú, csonka háztartások alkothatták. Az alábbiakban még kitérünk erre a 16. századi Debrecen esetében is.

Az 1784–87-es adatsor közbeiktatása kutatásunkban tudatos módszertani döntés: meggyőződésünk szerint, ha egy évszázadnyi békés fejlődés után ilyen népmozgalmi mutatókat rögzített a statisztika, akkor a 16–17. század vészterhes időszakában is az 5-ös vagy 6-os szorzó alkalmazása tekinthető reálisnak. A családszerkezet és a népességszám megítélésében ez a modell jóval elfogadhatóbb, mint a szakirodalomban helyenként felbukkanó 10-es szorzó. A kutatástörténeti áttekintés (lásd az 1. táblázatot) jól mutatja e megosztottságot: míg a mérsékeltébb számításokat Zoltai Lajos, Balogh István és Szendrey István képviselte (ZOLTAI L. 1908. 111; BALOGH I. 1958. 17–20; SZENDREY I. 1984. 233–234), addig a 10-es szorzó mellett érvelt Szűcs István, Kovács Zoltán, N. Kiss István és Makkai László (SZÜCS I. 1870. 630; KOVÁTS Z. 1981. 15; N. KISS I. 1960. 907–920; MAKKAI L. 1976. 38). N. Kiss és Makkai Zoltai Lajos azon megállapítására alapozta nézeteit, mely szerint a 17. század derekán Debrecen társadalmi szerkezete már erősen urbanizált volt: az adófizetők 51%-a kézművesként, 18%-a kereskedőként határozható meg, és csupán 31% volt mezőgazdaságból élő gazda (ZOLTAI L. 1905. 139). A 10-es szorzó hívei valószínűleg feltételezték, hogy ez a gazdasági potenciál és városias jelleg nagyobb, kiterjedtebb háztartásokat (segédekkel, inasokkal, cselédekkel bővült családokat) vont maga után, ám a 18. század végi adatok – mint láttuk – ezt a feltételezést nem igazolják. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a debreceni civiseken kívül az ott élő nemesek egy része, az idegenek (például görög és más nemzetiségű kereskedők), a máshonnan származó cselédek, szolgálók sincsenek ebben a névsorban.

N. Kiss István és Makkai László szerint az 1602-es dézsmajegyzékben szereplő 1298¹ földműveléssel (gabonatermeléssel és szőlészettel) foglalkozó lakos csupán a népesség mintegy egyharmadát alkotta (N. KISS I. 1960. 918; MAKKAI L. 1976. 26). Ebből a feltételezésből kiindulva a teljes adózó létszámot 3900 fő körül határozhatnánk meg. Azonban ez a következtetés valószínűleg figyelmen kívül hagyja a debreceni polgárjog és a földhasználat sajátos, szimbiotikus kapcsolatát: „a határhasználatban való részesedés ... jogi alapját a polgársághoz való tartozás képezte. ...Az ősi városhatárban minden debreceni polgárnak joga volt földet birtokolni. ...Az osztás a földközösség szigorú szabályai szerint történt. Szó sem lehetett arról, hogy az ily módon kimért földek magántulajdonba kerültek volna.” (BALOGH J. 1984. 481). Mivel a kimért földek nem kerültek magántulajdonba, a mezőgazdasági termelésben való részvétel (és így a tizedfizetés) nem különült el élesen a kézműves vagy kereskedő rétegtől. Ez azt jelenti, hogy a dézsmajegyzékekben szereplő nevek nem csupán egy szűkebb „parasztpolgári” réteget fedtek le, hanem a polgárság reprezentatív többségét, akik foglalkozásuktól függetlenül éltek határhasználati jogukkal. Emiatt az adózók lélekszámának megháromszorozása (a 3900-as adózói létszám kalkulálása) forráskritikai szempontból túlzónak tűnik.

Beluszky Pál az Alföld sajátos fejlődési útját kutatva világított rá ezen egyedi jelenség gyökereire. Értelmezése szerint a hódoltsági hászvárosok – köztük Debrecen – lakói jogilag ugyan jobbágyok maradtak, és továbbra is adóztak a magyar földesúrnak, illetve a vármegyének, ám a földesurak elmenekülése miatt a mindennapjaikból eltűntek a közvetlen és szoros feudális kötelékek (BELUSZKY P. 2001. 72–74). Ez a vákuum tette lehetővé, hogy a környezeténél jóval „nyugatiasabb társadalmi-gazdasági modell” jöjjön létre, amely alapvetően tért el a megszokott közép-európai viszonyoktól.

A debreceni modell sajátosságaiból adódóan a városközeli szántóföldeket szigorú rend szerint, a polgárok tehetősége alapján sorsolták ki és osztották szét. Amint azt az N. Kiss István által közölt adatok is alátámasztják, ezek a parcellák többségükben csupán fél vagy egy holdat tettek ki, és a tíz holdat nem haladták meg. A szakirodalomban konszenzus mutatkozik abban, hogy Debrecen ebben az időszakban gabonafélékből nem volt önellátó; a helyi termelés nem fedezte a népesség élelmiszerszükségletét. A hiányzó mennyiséget a híres debreceni vásárok árukészlete pótolta, így a döntően kézműiparral és kereskedelemmel foglalkozó civis polgárok formailag ugyan műveltek földet – ezzel eleget téve feudális kötelezettségeiknek –, ám ez a tevékenység nem akadályozta őket eredeti hivatásuk gyakorlásában. A kis területű parcellák terméshozama a megélhetéshez érdemben nem járult hozzá, funkciójuk inkább jogbiztosító jellegű volt. Ezzel szemben a szőlőművelés már élesebben elkülönült: bár a város határában is

¹ Az extraneus bortermelők nélkül értendő.

léteztek szőlőskertek, a tehetősebb polgárok az Érmelléken rendelkeztek jelentősebb birtokokkal. Az onnan származó termés már kereskedelmi mennyiségű bort jelentett, amely a városi kocsmák borkimérési jogán keresztül jelentős hasznot hajtott a tulajdonosoknak.

2. táblázat. Debrecen 1602-es dézsmajfizetői (N. Kiss István 1960. 907–920) és a termés megoszlása kategóriák szerint

kategóriák	adózők(fő)	gabona %	szőlő %
kereszténypénzes	319	–	–
zsellérek	598	26,2	0,7
pauper	272	38,7	3,7
féltelkes	106	29,2	14
gazdagparaszt	30	5,9	81,6
ÖSSZESEN	1 325	100	100

Az 1602. évből származó dézsmajjegyzék adatait N. Kiss István publikációja alapján állítottuk össze (lásd 2. táblázat). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a szerző által alkalmazott kategóriák a korábban részletezett debreceni társadalomszerkezeti sajátosságok tükrében nem értelmezhetőek. Erre maga az adatközlő is reflektált, elismerve a forrás korlátait: „A szántó- s részben a szőlőművelés adataira támaszkodó differenciálódás Debrecen sajátos esetében nem megbízható” (N. KISS I. 1960. 919–920).

A források illetően bizonytalansága törvényszerű, hiszen Debrecenben ebben az időszakban „nincsenek jogilag sem házas, sem házatlan zsellérek” (SZENDREY I. 1984. 236). Emiatt a dézsmajjegyzékek alapján végzett osztályozás torzít: a forrásban szegénynek tűnő, gabonával nem rendelkező kereszténypénzesek között szép számmal akadtak tőkeerős polgárok, míg a városi elit, a leggazdagabbak csoportja sem a földművelésből, hanem a távolsági kereskedelemről (tőzsérkedés) és a kézműiparból szerezte vagyonát. E vagyonos polgárok nem maguk művelték kicsiny gabonaföldjeiket vagy a jóval a kiterjedtebb, és nagyobb hasznot hajtó szőlőiket. A táblázat inkább egyfajta indikátora a polgárosodó mezővárosi társadalom kettős életének, azaz annak a ténynek, hogy polgárai elsősorban a kereskedelemmel és a kézműiparral foglalkoztak. Ezek a gazdasági ágak jóval jövedelmezőbbek voltak, mint a hagyományos földművelés, ráadásul az állattenyésztés – kihasználva a nyugat-európai kereslet XV–XVI. századi erős megnövekedését – is igen nagy nyereséget hozott. Nem a hagyományos, feudális keretek között megszokott állattartásról volt szó ezekben az években, hanem a tágas határban rendbetartott, szózott legelőkön, bérelt pásztorokkal és hajtókkal, sőt a gazdag tőzsérek által

fenntartott fegyveres csapatokkal biztosított magasan jövedelmező szarvasmarha- és birkatartásról. Mindezek már nyugatias elemek, amelyek kialakulását és fejlődését a távollevő földesurak nem tudták megakadályozni, de talán nem is akarták, hiszen áttételesen ők is részesültek a haszonból. Maguk a leggazdagabb tőzsérek földesurak is voltak, mint például a többször is főbíróvá választott Nagy Gál István. Debrecen vagy Kecskemét földesura(i) legfeljebb figyelmeztethették a mezővárosok polgárait, hogy vigyázó szemeiket rajtuk tartják. Maga Debrecen hét országos vásárt tarthatott (BÁRSONY I. 1984. 358; WEISZ B. 2012. 138–139), amelyeken az ország keleti részeinek kereskedői jelentek meg, és közvetítették a „civis város” termékeit. A nagyszámú vásár miatt Bátor István 1582-ben elrendelte, hogy az éves vásárokat és a hetivásárokat ne az utcákon szerteszét, hanem egy helyen, a városháza előtti területen tartsák (WEISZ 2012. 46). Mivel a sokadalmak valamely ünnepnaphoz kötődően – ahhoz viszonyított időtartamra (előtte–utána bizonyos számú nap, általában két hét) lettek meghatározva, így Debrecen esetében tetemes – sok hétnyi – vásáros nappal számolhatunk. A város olyan jelentős bevételekre tett szert, hogy még a tizenöt éves háború kritikus esztendeiben is képes volt – ha olykor gyötrelmes áldozatok árán is – kifizetni a szemben álló felek és a portyázó csapatok súlyos pénzügyi követeléseit. (NAGY L. 1984. 313–347).

A debreceni népességszám megállapítása szempontjából az 1602. évi dézsmajegyzék összegzése – amely mintegy 1325² gazdaságot, azaz adóalanyt rögzített – tekinthető a kutatás legfontosabb viszonyítási pontjának. Ez az érték ugyanis szoros korrelációt mutat az 1599-es és az 1601-es jegyzékek adataival. Az adatsorok közötti folytonosság és a drasztikus eltérések hiánya arra enged következtetni, hogy a századfordulón ez a családfőszám nagyságrendileg hitelesnek és reprezentatívnak fogadható el a lakosságra nézve. Amennyiben ezt az 1325-ös bázist fogadjuk el alapul, úgy a korábban részletezett módszertani dilemmák is nyugvópontonra juthatnak. A tizedjegyzékek ezen állandósága azt sugallja, hogy a 16. század legvégén Debrecen adózófizetői köre egy jól körülhatárolható, viszonylag stabil létszámú közösség volt, amelynek tényleges lélekszámát a reálisnak tartott 5-ös vagy 6-os szorzóval kalkulálva kaphatjuk meg. Minden olyan elmélet, amely ettől jelentősen eltérő adózási létszámot feltételez, ellentmond ezen egymást követő és igazoló jegyzékek belső logikájának.

A módszertani tisztázás után térjünk vissza az 1599-es adatsorra, amely két különböző közlésben is rendelkezésünkre áll. A *Debrecen története* első kötetében a nevek ábécérendben szerepelnek, míg Calamus dr. (Boldisár Kálmán) közlése városrészek szerinti tagolásban rögzítette az akkori felnőtt

² N. Kiss munkájában 1330 gazdaságról ír, táblázatunkban a paupereknél öt fővel alacsonyabb szám jött ki.

férfilakosságot. Bár a városmonográfia 1264³ személyt sorol fel, utóbbi közlése viszont részletesebb, és egy rendkívül fontos többletadatot is tartalmaz: 146 polgár neve mellett az „árvái” megjegyzés szerepel (CALAMUS dr. 1910. 100–104). Ez a kitétel arra utal, hogy az érintett családfejek a dézsmajegyzék felvételekor már nem éltek, és adózási kötelezettségüket özvegyeik vagy gyermekeik teljesítették. Ez az adat két szempontból is figyelemre méltó: egyrészt alátámasztja a korábban említett „csorba famíliák” jelenlétét a 16. század végén is, másrészt jelzi a korszakra jellemző magas halálozási rátát. Ezen 146 háztartás esetében a családi szorzószámok mechanikus alkalmazása félrevezető lenne, hiszen itt már kötelező érvénnyel kell számolnunk a családfe hiányával.

Az 1601. évi dézsmajegyzékben szereplő 1305 adózó negyvenegy fős többletet mutat az 1599-es adatsorhoz képest, ami vélhetően a beköltözésből adódott. Hasonlóan csekély mértékű, mindössze húsz fős növekedés tapasztalható a következő esztendőben is. Bár ezek a számok abszolút értékben alacsonyok, történeti jelentőségük mégis fontos: azt igazolják, hogy a családfejek (és így a népesség) száma a legsúlyosabb háborús környezetben (Eger bevétel és központtá szervezése) sem indult fogyásnak. Debrecennek ebben az időszakban folyamatos katonai fenyegetettséggel kellett szembenéznie: 1594-ben tatár csapatok sarcolták meg a várost (SZILÁGYI 1880. 43; BALOGH I.–RÁCZ I. 2000. 94), majd az 1596-os mezőkeresztesi csatát követően Nádasdy Ferenc visszavonuló seregei Debrecen és Újváros között vívtak ütközetet a szolnoki bég hadával (SZÜCS I. 1870. I. 220–221). A tatárok pusztítását tükrözheti az 1594–95-ben rögzített fejadódefter (ÖNB Mxt 544), melyben a debreceni náhije mintegy kilencven faluja közül 19 esetében korrigálták az 1591-ben összeírtak számát a ténylegesen „jelen lévők” (*mevcud*) alacsonyabb számával, míg 40 falu népe egyáltalán „nem jelent meg” (*ne-amed*) a fejadó összeírásánál. Várad 1598-as ostroma idején a város ismét csak jelentős váltságdíjak lefizetésével tudta elkerülni a közvetlen megszállást. A tizedjegyzékek adatsorai tehát nem csupán statisztikai mutatók, hanem egy olyan polgári közösség lenyomatai, amely gazdasági erejét latba vetve képes volt megőrizni integritását és demográfiai stabilitását a frontvonalak árnyékában is.

Debrecen vonzereje – katonai védtelensége ellenére – a századfordulón is megmaradt, amint azt a népességszám-adatok stabilitása mutatja. Ugyanakkor látnunk kell, hogy a természeti és társadalmi környezet már a tizenöt éves háború kiteljesedése előtt is rendkívüli kihívások elé állította a város népét és gazdálkodását. A 14. század eleje óta tartó ún. „kis jégkorszak”, amelynek alapvető jellemzője nem elsősorban a hőmérséklet drasztikus visszaesése, hanem a csapadékmennyiség – főként a nyári – jelentős növekedése volt. Az 1580-as

³ Táblázatunkban 1244 fő szerepel, mivel húsz személyt nem lehetett egyetlen vicusba se besorolni.

években azonban átmenetileg egy száraz és aszályos periódus sújtotta a Kárpát-medencét: a legelők kiszültek, a vizes élőhelyek visszahúzódtak, s ez a változás a gabonafélék termésátlagainak visszaesését okozta (RÁCZ L. 1996. 37; uő. 2016. 29). 1585–86-ban pedig pestis és éhínség tizedelte a lakosságot, melyek a népesebb településeken nagyobb pusztítást eredményezhettek.

Ezen elemi csapások és a megélénkülő háborús cselekmények következtében a város lakóinak száma átmenetileg erősen megcsappant. A debreceni előljárók számos panasszal keresték fel uraikat (három urat szolgáltak). A különböző források szerint 200–500 ház pusztult el vagy vált lakatlanná az elvándorlás miatt. A gazdasági hanyatlást a hódítók is elismerték: az oszmán hatóságok 1589-ben 7000 gurusról 6000-re, majd 1591-re 4000 gurusra, végül a századfordulón már 3000-re mérsékelték a város éves adóját (SZENDREY I. 1984. 145). Hasonló folyamat zajlott az erdélyi részről való adóztatásban is: a 16. század végén Erdély 600 portára vetett ki terhet, amiből 1589-ben 100 portát Báthori Zsigmond kényszerűen elengedett (SZENDREY I. 1984. 142). Ez az adózó portaszám jóval kevesebb, mint a fele volt az 1552-ben adóztatott, még Szolnok eleste előtt rögzített portaszámnak, amikor a királyi összeírók egy olyan mezőváros portaszámát állapították meg, amely valószínűleg a népességszám szempontjából a legmagasabb értéket érte el a 16. században. Az 1580-as évek vége felé viszont az említett nehézségek miatt jóval kevesebben élhettek Debrecenben.

Az oszmán tartományi adminisztráció éppen e népesedési apály idején, 1591–92-ben készítette el a szolnoki szandzsák részletes összeírását (*mufassal tahrir defteri*), mely magában foglalja Debrecen városát is. A defter nemcsak azért páratlan, mert ezt követően többé nem készült szandzsák összeírás, hanem mert a szolnoki altartomány esetében ez az egyetlen fennmaradt tahrir defterünk (BOA TT.d 1041; a forrásról lásd FÓTI M. – VERESEGYHÁZI B. 2025. 26–37). Debrecen adózási névjegyzéke így kivételes lehetőséget kínál arra, hogy a három magyar dézsmajegyzék adatait egy alapjában más jellegű, oszmán forrással kontrolláljuk. A defterben összesen 746 családfő neve szerepel, akik mellett 64 felnőttkorú testvért, valamint 616, már az összeírási korban járó fiúgyermeket rögzítettek. Ez összesen 1426 összeírt férfit jelent. A forráskritikai értékeléshez azonban elengedhetetlen a „látens népesség”, vagyis az összeírásból kimaradók figyelembevétele. Káldy-Nagy Gyula és Dávid Géza szerint a kimaradtak arányát mintegy 30%-ra lehet becsülni (KÁLDY-NAGY Gyula 1970. 100–101; DÁVID Géza 1997. 148–149). Ugyanakkor nincsen mindenhol alkalmazható biztos százalékarány; minden szandzsákot és korszakot egyedileg, a helyi források belső logikája szerint kell vizsgálni (LOWRY, H. W. 2019). Egy olyan különösen viharvert határszandzsák, mint amilyen a szolnoki, a 30%-nyi hiányzó népesség feltételezése több mint indokolt. Ennek korrigálására egy 43%-os kiegészítési szorzó alkalmazásával kell számolni. Amennyiben a 746 családfőt ezzel a

módszerrel korrigáljuk (746 * 1,43), 1067 családfőt kapunk. Ez az eredmény – ismerve a fentebb említett növekedésgátló tényezőket – mintegy belesimul a tíz évvel későbbi magyar dézsmajegyzékek sorába. Sőt, ha a házpusztulással kapcsolatos forrásokat is figyelembe vesszük, még a kapott családfő szám nagyobb is az elvártnál. Úgy véljük, ennek magyarázata a korszakra jellemző szinte állandó belső vándorlás, illetve a falusi lakosság biztonságosabbnak vélt mezővárosokba történő behúzódása lehetett. Ez a demográfiai kényszermozgás a hódoltsági Alföld egészén kimutatható: Szegedtől Vácon és Maklárón át, egészen a viszonylag zártabb Kis-hevesi járásig és Debrecenig.

A névsorok összevetésekor látható, hogy a létszám stabilitása mögött folyamatos fluktuáció állt. A nevek cserélődését egyrészt a biológiai tényezők – mint az 1599-es dézsmajegyzékben szereplő, elhunyt családfők után maradt árvák magas száma –, másrészt a migrációs folyamatok generálták. Mint fentebb már megjegyeztük, Calamus felsorolásában 146 adófizető mellett az „árvái” kitéltet használta, ez a családfők több, mint 10%-át jelenti. Az 1591-es defter és az 1599-es dézsmajegyzék segítségével még a belső, a vicusok közötti mozgást, átköltözést is kimutathatjuk (3. táblázat). Megállapítható, hogy a két időpont között a megmaradt lakosság mintegy negyede más városrészbe költözött, illetve az is felmerülhet, hogy a régebbi városrészek területéből kivált új vicusok lakosa maradt.

3. táblázat. Debrecenen belüli átköltözések egyik városrészből a másikba 1591–99 között

Városrész	Távozók száma	Befogadók száma	EGYENLEG (fő)	Trend
Csapó	19	4	-15	Erős kiáramlás
Bódokfalu	19	4	-15	Erős kiáramlás
Új utca	10	1	-9	Jelentős csökkenés
Szenmiklós	12	6	-6	Mérsékelt csökkenés
Varga utca	6	3	-3	Enyhe csökkenés
Ceglédi	12	9	-3	Stagnáló/csökkenő
Csemete	7	5	-2	Minimális mozgás
Várad	3	1	-2	Stagnáló
Német	6	4	-2	Stagnáló
Szenmihály	2	2	0	Egyensúly
Pijac (Piac)	1	7	6	Növekvő központ
Mester	3	9	6	Erős befogadó
Péterfia	9	18	9	Kiemelkedő növekedés
Hatvani	2	14	12	Legfőbb célpont

Ezenkívül még egy meghatározó tényezővel módosíthatjuk felfelé a demográfiai adatokat. Maguk az oszmán összeírók ugyanis rögzítették egyes környező falvak lakosságának drasztikus elvándorlását: Parlag, Szepes, Ebes, Tamási és Bánk lakói – összesen 184 összeírt felnőtt férfi – bár eredeti lakhelyükön írták őket össze, de hozzátették, hogy ténylegesen Debrecen városába költöztek át (FÓTI M. – VERESEGYHÁZI B. 2025. 35). Ez a tetten ért elvándorlás jól szemlélteti, hogy Debrecen lakossága a 16. század végén egy állandó mozgásban lévő, a pusztulás és a betelepülés kényes egyensúlyán alapuló közösség volt. Ez a dinamika magyarázza, hogy miért maradhatott meg a város adózási bázisa még azután is, hogy a fizetőképessége és épületállománya jelentősen romlott

Ugyanakkor látnunk kell, hogy minden eddigi rekonstrukciós kísérlet – beleértve jelen munkánkat is – szükségszerűen magában hordoz egyfajta módszertani pontatlanságot. A források összevetésekor (különösen a defter és a magisztrátusi jegyzőkönyvek relációjában) egyértelművé válik egy olyan látens réteg jelenléte, amely szisztematikusan kimaradt az összeírásokból. A magyar jegyzékek például nem tartalmazzák a városban letelepedett nemesek egy részét (de ritka kivételként említik Nagy Gál István főbíró), akik bár Debrecen sajátos demokráciájában egyenlők voltak a város nem nemes lakóival, a tizedjegyzékekből mégis hiányoznak. Szintén nem szerepelnek a szolgák, béresek, cselédek, akik más házában, telkén éltek, így számuk meghatározhatatlan. Végezetül az ideiglenes lakosság száma sem ismert. Mint bemutattuk, a defterből kiderül, hogy bizonyos, a városhoz közel eső falvak lakói behúzódtak Debrecen sövényfallal körülvett területére, de nem tudjuk, hogy megtelepedésük ideiglenes vagy végleges jellegű volt-e. A falvakból való szórványos elköltözést az oszmán adminisztráció pedig egyáltalán nem követte figyelemmel. Ugyanakkor látható, hogy a beköltözők magas száma miatt a magisztrátus tudatos telekszabályozással (például az Új utca megnyitásával) biztosított helyet számukra.

A népességszám becslésén kívül az 1591-es török defter és az 1599-es magyar dézsmajegyzék adatainak összevetése (4. táblázat) lehetőséget ad a lakosságszám városrészenkénti dinamikájának és a társadalmi tagozódásnak a mélyebb elemzésére is. Mivel mindkét forrás a nagyobb utcákhoz kapcsolódó városrészek (*vicus*) szerint sorolja fel a családfejeket (a török forrás a testvéreket és a családfejek fiait is), nyomon követhető a városszerkezet átalakulása a tizenöt éves háború kritikus éveiben.

4. táblázat. Debrecen 1591-es és 1599-es névsorainak összehasonlítása

Városrész	1591	1599	Különbség	%
Új ucca	63	75	12	119
Hatvan ucca	64	101	37	158
Mester ucca	47	80	33	170
Csemete ucca	34	48	14	141
Szentmihály	22	34	12	154
Ceglédi ucca	72	87	15	121
Varga ucca	42	57	15	138
Píjac ucca	12	53	41	441
Bódokfalu	40	69	29	172
Váradí ucca	29	30	1	103
Szentmiklós	54	72	18	133
Németi ucca	33	89	56	270
Péterfia ucca	121	131	10	108
Csapó ucca	113	118	5	104
ÖSSZESEN	746	1044	298	140
Burgundia		33		
Darabos		28		
Kopasz		46		
Sárkány		46		
Szent Anna		47		
Új kerületek		200		
ÖSSZESEN	746	1244		

Az oszmán összeírások szelektív természete és az adminisztrációs „kimaradási jelenség” miatt 1599-ben minden városrészben magasabb családfőszámot regisztráltak, azonban a növekedés mértéke rendkívüli szórást mutat. Magasan kiugró a Piac utca, ahol a családfők száma 12-ről 53-ra nőtt (441%), de a Német utca is kiemelkedik a maga 270%-os növekedési rátájával. Ezzel szemben a Váradí és a Csapó utcák lélekszáma alig változott, és a Csapó utca szomszédságában fekvő Péterfia utca is megőrizte népességmentartó erejét. A növekedési átlag (140%) alatti értékek a mesterembereikről híres negyedekben arra utalhatnak, hogy a kézműves réteg – eszközei és készletei miatt – nehezebben mozdult el, mint a mozgékonyabb kereskedő vagy agrárnépesség. Debrecenben a hászváros státuszából fakadó relatív védettség és a hatékony várospolitikai bizalmat adott a helyben maradáshoz. Az 1599-es jegyzékben feltűnő, de az

1591-es defterben nem szereplő vicusok (Burgundia, Darabos, Kopasz, Sárkány, Szent Anna), valamint a Piac utca látványos bővülése már a tizenöt éves háború alatti belső migráció és a városiasodás újabb fázisának lenyomata. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy az öt újonnan feltűnt városrész (ezek adataira lásd PAPP 2007. *Passim*) esetében mélyebb történelmi gyökerekkel rendelkező, szerves városrészekről van szó, amelyek az oszmán összeírásból adminisztrációs okokból maradhattak ki. Burgundia például már 1547-ben is létezett, neve a távolról érkező kereskedők szálláshelyére utalt. Megjelenésük az 1599-es dézsmajegyzékben tehát nem alapítást, hanem „láthatóvá válást” jelent. Ezek a „látens” negyedek korábban vagy beolvadtak a nagyobb szomszédos utcákba, vagy nem érték el azt az adózási küszöböt, amely miatt az oszmán hatóságok önálló egységként rögzítették volna őket. A névstatisztika egyértelműen cáfolja azt a feltevést, miszerint ezek a negyedek alacsonyabb státuszú beköltöző agrárnépesség gyűjtőhelyei lettek volna. A Burgundia negyedben például az adózók 42%-a viselt iparosnevet, a Darabos utcában pedig ez az arány 39% volt, ami vetekszik a régi városrészek kézműipari sűrűségével (5. táblázat).

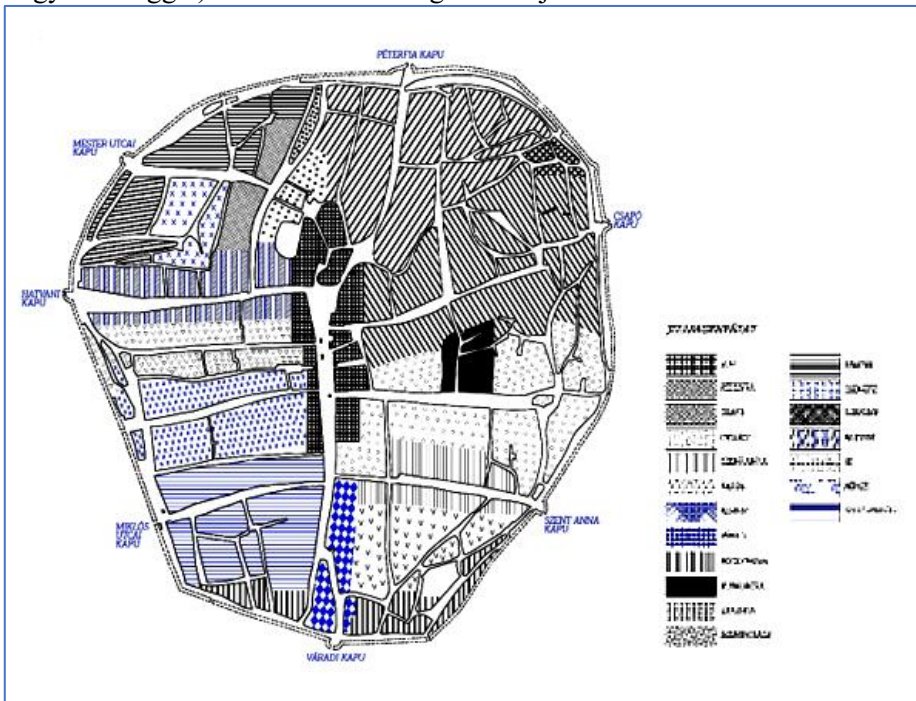
5. táblázat. Debrecen negyedei családfőinek iparos- és földrajzi nevei 1591-ben és 1599-ben

Vicusok neve	1591	1591	1591	1599	1599	1599
	összes	iparos	földrajzi	összes	iparos	földrajzi
	%	%	%	%	%	%
Bódokfalu	100	30	12	100	20	8
Ceglédi	100	32	12	100	39	4
Csapó	100	50	17	100	70	8
Csemete	100	21	9	100	29	9
Hatvani	100	31	10	100	28	12
Mester	100	26	11	100	23	20
Német	100	28	15	100	23	20
Péterfia	100	34	17	100	34	14
Piac	100	58	0	100	53	2
Szentmihály	100	5	13	100	17	11
Szentmiklós	100	32	15	100	28	12
Új	100	42	13	100	41	7
Varga	100	30	15	100	37	6
Váradí	100	34	14	100	36	17
Burgundia	0	0	0	100	42	10
Darabos	0	0	0	100	39	11
Kopasz	0	0	0	100	27	15
Sárkány	0	0	0	100	30	13
Szent Anna	0	0	0	100	25	12

Forrás: Boldizsár Kálmán 1910. 100–115 és Fóti Miklós defterfordítása 2025

Ez a magas szakmai koncentráció közvetlen összefüggésbe hozható a város társadalmi képét ekkor alapvetően meghatározó külső hatással: a belső hódoltsággi területekről, különösen a szegedi szandzsákból érkező polgári migrációval. Szakály Ferenc kutatásai rávilágítanak, hogy a szegedi polgárság „szétraajzása” során Debrecen lett az egyik legfontosabb befogadó bázis, ahol a szegediek meghatározó gazdasági-közigazgatási elitként jelentek meg (SZAKÁLY 1982. 81–91). A szegedi bevándorlók szerepe döntő volt a városigazgatás és a kancellári gyakorlat kialakításában is: 1570 és 1576 között a városi jegyzőkönyvet egy szegedi származású nótárius vezette, az ispotály pedig szegedi ispotálymesterek felügyelete alatt nyert „demokratikusabb” szervezeti formát (SZAKÁLY 1982. 87). A magas kézműipari arány (például a Csapó ucca 70%-os értéke) mögött többek között a szegedi szaktudás átmentése áll. A Szegedről menekülő kalmárok, tőzsérek és ötvösök hatalmas ingó vagyont – nemesfémeket, tezaurált tőkét és értékes posztókat – mentettek át Debrecenbe.

Összességében a statisztika igazolja, hogy Debrecen társadalmi a 16. század végén nem egy felbomló, hanem egy tudatosan tagozódó, kézműipari erejének stabilitását megőrző közösség volt, ahol az iparosréteg (átlagosan 30–40% körüli névgyakorissággal) alkotta a város megtartó erejét.

1. ábra. Debrecen városnegyedei a 16. század végén

IRODALOM

- BALOGH I. (ford.) – RÁCZ I. (szerk.) (2000): *Debrecen város magistratusának jegyzőkönyvei 1593-1594*. Debrecen, 213 p. (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 32.)
- BALOGH J. (1984): A mezőgazdálkodás. In: Szendrey István (szerk.): *Debrecen története 1693-ig*. Debrecen, pp. 471–492.
- BÁRSONY I. (1984): A város kereskedelme. In: Szendrey István (szerk.): *Debrecen története 1693-ig*. Debrecen, pp. 347–410.
- BELUSZKY P. (2001): *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest, 274 p.
- CALAMUS dr. [Boldisár Kálmán] (1910): Debrecen ősi lakossága. *Debreczeni Képes Kalendárium az 1910. évre*. Debrecen, pp. 97–104.
- DANYI D. – DÁVID Z. (szerk.) (1960): Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest, 385 p.
- DÁVID G. (1982): *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, 349 p.
- DÁVID G. (1997): Magyarország népessége a 16–17. században. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millicentenáriumi előadások*. Budapest, pp. 141–171.
- FÓTI M. – VERESEGYHÁZI B. (2025): A debreceni és a nagykállói náhijék gazdasági–demográfiai viszonyai a Szolnoki szandzsákban a 16. század végén. *Történeti Földrajzi Közlemények* 13. évf. 3–4. sz. pp. 26–37.
- KOVÁTS Z. (1981): A népesedési viszonyok. In: Rác István (szerk.): *Debrecen története 1693–1849*, 2. Debrecen, pp. 15–21.
- LOWRY, Heath W. (2019): *Defterology Revisited: Studies on 15th and 16th Century Ottoman Society*. Piscataway, 2019, 235 p.
- MAKKAI L. (1976): Adatok és kérdések Debrecen török kori agrártörténetéhez. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve* 3. Debrecen, pp. 25–40.
- N. KISS I. (1960): *16. századi dézsmajegyzékek*. Budapest, 1120 p.
- NAGY L. (1984): Debrecen a tizenöt éves háborúban. In: Szendrey István (szerk.): *Debrecen története 1693-ig*. Debrecen, pp. 313–347.
- PAPP J. (szerk.) (2007): *Debrecen város utcanévkatasztere*. Debrecen, 520 p. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei, 30.)
- RÁCZ L. (1995): A Kárpát-medence éghajlattörténete a kora újkor idején (1490–1800). A környezettörténeti források feldolgozásának módszerei. *Történelmi Szemle* 37 évf. 4 sz. pp. 487–507.
- RÁCZ L. (1996): A Kárpát-medence történeti ökológiája a kora újkor idején. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, pp. 31–48.
- RÁCZ L. (2016) Mi a kis jégkorszak? *Történeti Földrajzi Közlemények* 4. évf. 1. sz. pp. 15–46.

- SZAKÁLY F. (1982): Szegedi diaszpórák a 16. századi Magyarországon. *Tiszatáj* 36 évf. 12. sz. pp. 81–91.
- SZILÁGYI S. (1880): *Szamosközy István Történeti maradványai 1542–1608. 4. Vegyes följegyzések*. Budapest, 541 p. (Monumenta Hungariae Historica 2, Scriptorum 30.)
- SZÜCS I. (1870): *Szabad királyi Debrecen város történelme*. I. Debrecen, 320 p.
- VERESEGYHÁZI B. (2022): A mai Jász-Nagykun-Szolnok megye nagy-hevesi részeinek népesedési viszonyai. In: *TISICUM. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve XXX*. Szolnok, pp. 285–295.
- VERESEGYHÁZI B. (2025): A kis-hevesi járás népessége a 16. század második felében. In: *Történeti Földrajzi Közlemények* 13 évf. 1–2 sz. pp. 100–113.
- WEISZ B. (2012): *Vásárok és lerakatok a középkori magyar királyságban*. Budapest, 222 p.
- ZOLTAI L. (1905): *Debrecen lakossága a XVII. század közepén*. Debrecen, 1905.
- ZOLTAI L. (1908): Birtokos nemesek és jobbágynépesség. *Debreczeni Képes Kalendárium*. Debrecen, pp. 233–240.

Levéltári források

- BOA – Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Miniszterelnöki Levéltár), İstanbul
- TTd – Tapu-Tahrir defterleri
- ÖNB Mxt – Österreichische Nationalbibliothek, Codices Mixti, Bécs

LEHETETT-E A FEHÉRVÁRRA VEZETŐ HADIÚT A PILISBEN?

SÁNDOR PÁL LÁSZLÓ

WAS THE MILITARY ROAD TO FEHÉRVÁR LOCATED IN THE PILIS REGION?

In recent years, some have suggested that key sites of early Hungarian statehood – such as the settlement of Székesfehérvár, the Mortis estate mentioned in the founding charter of the Tihany Abbey, and the well-known “military road leading to Fehérvár” associated with it – should be sought in locations entirely different from those proposed by traditional academic research. Yet, when the widely recognized arguments, based on the results of multiple disciplines, are set against the conjectures that question them, the evidence clearly supports the earlier position.

BEVEZETÉS

Röviden: aligha. Bővebben: a felvetés nem sorolható a tudományosan komolyan vehető kérdések közé; sokkal inkább az utóbbi évtizedekben mindinkább teret hódító Pilis-kultuszhoz, mely messze elrugaszkodott a valóságtól.

A magyar identitásukat kereső, ám leginkább élénk fantáziájukra és vágy alapú megfontolásokra támaszkodó szubkultúrák internetes folklórájában, a Pilissel kapcsolatban bőven találkozhatunk meghökkentő hiedelmekkel.¹ Ezt a hagyományt követi és erősíti Golarits Miklós kutatása a közismert „*Kesztölcse és Fehérvárra menő hadiútra*”² szórványemlékünkkel kapcsolatban. A szerző

¹ Ide tartozó toposzok a teljesség igénye nélkül: Dobogókő mint a világ szívcsakrája, piramisok a Dunakanyarban, Sicambria romjai Budakalász és Pilisborosjenő között, ugyanott a hívők által emelt Napkör, Boldogasszony-kultusz emlékhely a Holdvilág-árokknál stb.

² A pontos fordítással kapcsolatban ld. HOFFMANN 2010. 35, 127; SZENTGYÖRGYI 2014. 69, 93.

nem kevesebbet állít a Nyíregyházi Egyetem folyóiratában megjelent cikkében,³ mint hogy a Tihanyi alapítólevélben említett hadiút, a vele összefüggő földbirtokkal és persze magával az „eredeti” (ld. alább) Székesfehérvárral együtt, eddigi ismereteinkkel ellentétben a Pilis hegység területén keresendő. Teóriája szerint a szóban forgó, mára erdőség borította útvonal valójában a rómaiak által épített hadiút, mely nagyjából a mai Budakalász – Csobánka – Pilisszántó – Kesztlőc településeken keresztül vezet egészen Esztergomig. Ennek az általa képviselt „másik kutatási irány”-nak a legfőbb kiindulópontja az, hogy Magyarország jelenlegi térképén a Pilis hegységben található egy Kesztlőc nevű település.⁴

A Székesfehérvár áthelyezéséről szóló merész elképzelést Golarits nem saját eredményként közli, hanem csak örömmel csatlakozik a már régóta keringő mítoszhoz.⁵ Eszerint a jelenleg ismert Székesfehérvár nem azonos az eredetileg alapított koronázó városunkkal, hanem a török kor utáni szándékos történelemhamisítás eredménye – mely összeesküvésben (talán tudatlanságból, vagy mert szégyellik beismerni a kudarcukat) nyilvánvalóan korunk tudományos társadalma is nyakig benne van... Erre a szerző szerint a legfőbb bizonyíték, hogy Lánszki Imre ökológus, hobbytörténész emberkézre utaló formációkat vélt felfedezni Pilisborosjenő és Budakalász között, melyeknek közelében még egy kőbánya is található, ahonnan fehér színű követ lehet kifejteni.⁶

Az elfogadott, ún. akadémiai álláspont szerint az a *Mortis* birtok, melynek Alapítólevélbeli leírásában a „*Kesztlőcre és Fehérvárra menő hadiútra*” mondatrész előfordul, a mai Tolna megye területén feküdt. Ezzel összhangban a szövegben megjelenő Kesztlőc elnevezés egy napjainkban már nem létező, de az Árpád korban még jelentős, Tolna megyei települést jelöl.⁷ A „hadiút” kifejezés tehát a jelenleg is létező Székesfehérvár és az akkor még fennálló Kesztlőc település közti útvonalra vonatkozik.⁸

El kell ismerni – a szakértők el is ismerik –, hogy a hagyományos megközelítés nem tud mindent száz százalékosan megmagyarázni. Az alapítólevélben közölt földrajzi nevek és helyszínek etimológiájával vagy földrajzi azonosításával kapcsolatban néhány esetben maradnak bizonytalanságok. Ráadásul a szóban forgó, *Mortis* birtok határait leíró bekezdés tagadhatatlanul a szöveg többi részéhez képest is több kérdőjelet vet fel. Ezek a

³ GOLARITS 2019.

⁴ GOLARITS 2019. 2.

⁵ Erről bővebben ld. BRADÁK 2011.

⁶ GOLARITS 2019. 6–7, 11.

⁷ SZENTGYÖRGYI 2007. 29–33, 37–40; HOFFMANN 2010. 129–132.

⁸ SZENTGYÖRGYI 2007. 35–36; HOFFMANN 2010. 132; KOVÁCS 2022. 155, 198.

körülmények azonban nem szolgáltathatnak elegendő okot arra, hogy beléjük kapaszkodva teljesen irreális hipotéziseket állítsunk föl. Az akadémiai kutatás ugyanis még így is messze több és meggyőzőbb eredményt tud felmutatni, mint az alternatív javaslat. Pusztán a józan ész alapján is gyanús, hogy ha a legtöbb hasonló kérdésben viszonylagos pontossággal elfogadhatók a szakértők által közölt eredmények, hogyan tévedhettek ebben az esetben ilyen hatalmasat?

Elvileg persze előfordulhatna, hogy valaki kívülrőlként, friss szemmel olyan meglátásokat von be a kutatásba, melyek a hagyományos szemlélethez képest többet tudnak nyújtani. Ilyen esetben helytelen volna pusztán tekintélyre hivatkozva elutasítani azokat. Itt viszont, mint az alábbiakban látni fogjuk, nem a tekintély, hanem a tények és az észszerűség szólnak a mellett, hogy óvatosan kezeljük a forradalminak szánt ötleteket.

1. MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK, FORRÁSSZÖVEGEK KEZELÉSE

Cikke elején Golarits a következő *ars poeticával* indít az oklevelek kezelésének tekintetében: „*Szerintem már logikailag is hibás, ha egy eredetihez több hamisítottat keverünk. Eddig a szóba jövő okleveleket (1055 Alapítólevél, 1211 Összeírás, 1358 Szent László korára hamisított) szinte egyenrangúan használták fel, pedig csak az 1055-ben keletkezettet tekintjük hitelesnek.*”⁹

Ez ebben a formában alapvető módszertani baklövés. Ugyanis a saját maga által saját maga számára kitűzött cél nem a Tihanyi alapítólevél (illetve annak is csak egy rövid szakasza) felülvizsgálata volt, hanem a „Kesztyűre és Fehérvárra menő hadiút” földrajzi helyének meghatározása. Márpedig, ha valakit ez ténylegesen érdekel, akkor nyilván igyekszik áttekinteni a vonatkozó forrásokat, nem eleve elzárkózik tőlük.

Az átírt, interpolált vagy hamisított oklevelek (megfelelő körütekintéssel és ezen tulajdonságaik figyelembevételével) magától értetődő részét képezik a kutatásnak.¹⁰ A hamisítás tárgya ugyanis nem az adott földrajzi helyek és nevek megmásítására irányult.¹¹ Ezeknek a forrásoknak az elvetésével Golarits nemcsak az akadémiai kutatások eredményeit, hanem azok módszereit is elvitatja. Egy ilyesfajta alapállás megfogalmazása tipikusan olyan eset, amikor valaki szándékosan megszüri az információit, és csak olyanokat hajlandó elfogadni, amelyek alátámasztják a prekoncepcióját, amelyek pedig ellene szólhatnak, azokról nem vesz tudomást.

⁹ GOLARITS 2019. 3.

¹⁰ KOVÁCS 2015. 54; SARNYAI 2022.¹ 289–290, 293; SARNYAI 2022.² 456.

¹¹ A hamisított oklevelek forrásértéke e téren egyértelműen nyomon követhető a ma is létező és teljes biztonsággal beazonosítható települések, pl. Balatonboglár esetében, ld. KOVÁCS 2015. 171.

Ráadásul az 1211-es Tihanyi birtokösszeírást senki se tekinti hamisítottnak, ez egy teljes bizonyossággal eredeti és hiteles dokumentum. Sőt, esetében olyan kivételes helyzetben vagyunk, hogy a hiteles példány és a fogalmazvány is fennmaradt, bőséges lehetőséget nyújtva a kutatáshoz.¹² Számos tekintetben nélkülözhetetlen történeti forrásnak bizonyul, többek között éppen helynevek lokalizációja szempontjából.¹³ Az oklevelet sok helységnév első hiteles előfordulási helyeként tartják számon.¹⁴

Egyebek mellett egy Fehérvárra menő utat is említ: „*A Bolotyn (Bolatin tó), amelyből kifolyik a Foc-nak nevezett folyó, e kifolyástól [a folyó] egészében az egyházé. [Innen a folyó] dél felé tart, elér Lustah faluig, majd megkerüli a szigetet, amely szintén teljesen az említett egyházé, és malom számára alkalmas helyet alakít ki. A folyó mellett, a keleti oldalon, a falu közelében található A[ndrás] király határjele, melyen egy kő van. Ezután [a határ] az úton húzódik, kelet felé, A[ndrás] király hegyéig. Ezek után északra tart, három földből emelt határjelen át, majd elér a kőjelig, melyet a Bolotyn mellett helyeztek el. Innen ismét eljut egy másik kőjelig, mely a Fehérvár-ra vezető régi út mellé van kihelyezve.*”¹⁵

Bár az itt szereplő „*Fehérvár-ra vezető régi út*” nem azonos az Alapítólevélben szereplő „hadiút”-ként jelölt útvonallal, ezt a megkülönböztetést csak az akadémiai kutatások eredményeinek fényében lehet megtenni.¹⁶ Ha valaki ezeket nem veszi figyelembe, honnan tudhatja, hogy ez a szöveghely milyen kapcsolatban állhat a keresett útvonallal? Mindenesetre meglepő, hogy

¹² KOVÁCS 2015. 15, 53–63.

¹³ Az oklevél tartalma döntő jelentőségű pl. *Culun* birtok, illetve számos hozzá tartozó földrajzi név meghatározása esetében, HOFFMANN 2010. 170–171, 175–177, 187, 194.

¹⁴ Ilyen esetekben a szakirodalom kifejezetten megkülönbözteti a hiteles 1211-es Tihanyi összeírást a nem hiteles említésektől, pl. Örvényes, Udvari, Teleki, Szántód, Töreki esetében, ld. KOVÁCS 2015. 74, 78, 179, 180, 186; HOFFMANN 2010. 69.

¹⁵ KOVÁCS 2015. 52.

¹⁶ A *Lustah* nevű település pontos helye ismeretlen, a többi említett földrajzi név alapján nem képezheti vita tárgyát, hogy a Balaton és (Sió)fok közvetlen közelében járunk. Így az itt szereplő útvonal Fehérvártól a Balaton déli oldala felé haladt, hasonlóan a mai 7-es számú főúthoz, majd délnek fordult, Pécs irányába. A bennünket érdeklő, „Kesztlőre és Fehérvárra menő hadiút” viszont a mérvadó megfeleltetések szerint Szekszárd felé tartott, a mai 63-as főútvonalhoz hasonló módon. Az úthálózat vizualizációjához segítségül ld. FIRNIGL 2007. 43. A középkori és ókori utak összefüggéseiről bővebben ld. alább.

Golarits cikkében erre a szövegrészletre még csak utalás se történik. Felmerül a kérdés, hogy talán pont azért mellőzi látványosan az 1211-es oklevelet, hogy ne kelljen szembesülnie ennek a mondatnak a következményeivel. Ha ugyanis ez a Balatontól délre futó út egyenesen a Pilisig, mármint az ott feltételezett Székesfehérvárig vezetett volna, akkor annak régészeti is igazolhatónak kellene lennie, de erről szó sincs. Ha pedig tekervényesen, más városok érintésével érkezett volna az állítólagos pilisi Székesfehérvárhoz, akkor miért ezt a 130 kilométerre lévő települést jelölték volna meg a szövegben?

Miközben az 1211-es Tihanyi összeírás szövegét Golarits mellőzi, megemlíti viszont egy 1338-as keltezésű, a Nyulak-szigeti apácák birtokairól szóló dokumentumot (DL 16749), mivel ebben is szerepel egy „*nagy út, ami Fehérvárra (Alba Regalis) megy.*”¹⁷ Csakhogy amint az előző példában is láthattuk, Székesfehérvár felé sokféle irányból vezethet út. Az ebben az oklevélben megjelenő helyiségnevek pedig (Piliscsév, Leányvár, Dág) éppen arra engednek következtetni, hogy az itt leírt útvonal Esztergom felől déli irányban haladhatott Székesfehérvár felé (hasnólóan a mai 10-es és 102-es számú főutakhoz).¹⁸ Tehát Golarits ezzel nem annyira bizonyítékot, mint inkább ellenérvet szolgáltat saját feltételezéséhez.

Mortis birtokkal kapcsolatban az 1211. évi összeírás szintén ad olyan fogódzót, amely ha nem is bizonyító erejű, de a többi eredmény figyelembevételével feltétlenül az akadémiai elképzelést erősíti: „*az itteni udvarnokok közösen művelik földjüket a Bychachi ~ Bicaci falubeliakkal.*”¹⁹ Bikács falu ugyanis ma is létező település Tolna megyében, közel ahhoz a területhez, ahová az akadémiai álláspont szerint *Mortis* birtokot lokalizálhatjuk.

Azonban Székesfehérvár – e kiemelt történelmi jelentőségű településünk – pontos helyét illetően *Mortis* birtoktól függetlenül sincs szükségünk túlzottan elmélyült nyomozásra. Mivel a város egyben Fejér megye székhelye, és mivel a megyéket szokás elnevezni a központjukról, nem pedig fordítva,²⁰ ezért eléggé biztosak lehetünk benne, hogy a névadó ebben az esetben is Fehérvár volt.²¹ Fejér

¹⁷ GOLARITS 2019. 9.

¹⁸ Vö. TÓTH 2016. 25.

¹⁹ KOVÁCS 2015. 30, 122, 159.

²⁰ Vö. KÁROLY 1901. 32. Történetileg a megye mint közigazgatási egység éppen egyes várank vonzáskörzete nyomán alakult ki, ZSOLDOS 2010. 5.

²¹ Ha Fejér megye alapításakor Fehérvár nem lett volna a jelenlegi helyén, elég nehéz lenne megmagyarázni, miről kapta volna a megye a nevét. Továbbá mi lett volna akkor az eredeti megyeszékhely, ha nem Fehérvár? Hogyan hívták akkor eredetileg azt a települést, amit ma Székesfehérvár néven ismerünk, és ami régészeti teljesen bizonyosan létezett már akkor is? Miért nem maradtak erről írásos dokumentumok?

a legkorábbi megyéink egyike, első ismert írásos említése egy 1009-es oklevélből származik, amely I. István királyunknak a veszprémi püspökségnek tett adományairól szól.²² Aligha lehet tehát vita tárgya, hogy maga Fehérvár szintén a ma ismert helyén feküdt már akkor is.²³

Az oklevél egyik részlete közelebbről is behatárolja a város elhelyezkedését: „*Valamint átengedünk, ajándékozunk és odaadományozunk királyi parancsra és a királyi hatalomnál fogva a fentebb írt szent veszprémi [Wesprimiensi] egyháznak (...) három falut, név szerint Avsy-t, Cari-t és Bergeni-t, amelyek Fehérvár [Alba] városának körzetében épültek.*”²⁴ A szövegben tehát Székesfehérvár támpontként szerepel a szűkebb földrajzi környezetében lévő kistelepülések mellett. Az említett három helységnév közül kettő teljes biztonsággal meghatározható: *Avsy* a mai Ősi faluval azonos, *Bergeni* pedig Börgönd falut jelöli.²⁵ Előbbi Veszprém megyei, utóbbi Fejér megyei település, Székesfehérvár vonzáskörzetében (nem pedig a Pilisben).

Jelen keretek közt nincs sem lehetőség, sem szükség arra, hogy Székesfehérvár eredeti hollétével kapcsolatban régészeti és szöveges bizonyítékok sokaságát vonultassuk fel, elegendő megemlíteni néhányat a legközismertebbek közül. Államalapító királyunk a Nyugathoz való integráció jegyében többek között új zárandokútvonalat létesített Győrön és Székesfehérváron keresztül Nyugat-Európából Jeruzsálem felé. Ennek állomásait egy névtelen szerzőtől származó útleírás részletesen közli,²⁶ melyből egyértelmű, hogy Székesfehérvár nem lehetett a Pilisben. A szárazföldön közlekedő zárandokoknak teljesen fölösleges is lett volna végig a Duna vonalát követve haladniuk délkelet felé; sokkal inkább kézenfekvő, hogy a Balatont ugyan megkerülve, de a Dunakanyart levágva, a mai Székesfehérvár érintésével vezethetett az útjuk.

Maradva még mindig a köztudomású történelmi tényeknél: Veszprém lakosai mindmáig méltán büszkék arra, hogy I. István királyunk a várost

²² ZSOLDOS 2010. 5–6. Az oklevélről bővebben ld. SARNYAI 2022¹, 2022².

²³ Ha a királyi székvárosnak számító Fehérvár a Pilisben lett volna, mi indokolta volna, hogy nem lett belőle ott megyeszékhely is egyben? A térségben ugyanis kezdetben Visegrád megye, később Esztergom és Pest megyék jöttek létre, ZSOLDOS 2010. 5, 8. Ezek szerint Székesfehérvár abban a korszakban, amikor állítólag a Pilisben lett volna, sose vált volna megyeszékhellyé, hanem koronázó fővárosként alárendelt szerepet játszott volna más megyeszékhelyekhez képest, ami rendkívül valószínűtlen.

²⁴ SARNYAI 2022.¹ 292.

²⁵ SARNYAI 2022.¹ 295–297.

²⁶ Az *Itinerarium Hierosolymitanum* címen ismert útleírás névtelen szerzőtől származik, az 1031–1043. közti időszakból, CSUKOVITS 2015. 28.

birtokaival együtt feleségének, Gizella királynénak ajándékozta. A manapság is mindenki által ismert „királynék városa” cím onnan ered, hogy ettől kezdve a mindenkori veszprémi püspök koronázta meg országunk királynéit. Ily módon a veszprémi lett Magyarország első és legrégebbi püspöki székesegyháza, egyszersmind a királynék temetkezési helyéül is szolgált. Mindezt nehéz lenne összhangba hozni az Esztergom–Pilis–Óbuda tengellyel – már ha nem feltételezzük, hogy István valamiféle oknál fogva minél távolabb szeretne volna tartani a mindenkori királynékat... Ha viszont abban a hagyományos léptékben gondolkodunk, miszerint a jelenlegi Székesfehérvár a királyok koronázási- és temetkezési helye, ebből a perspektívából nézve teljes mértékben érthető Veszprém hasonló rangra emelése. E két város tehát szimbolikusan mintegy férj és feleségi minőséget képvisel.²⁷

Apuliai Rogerius mester a tatárjárásról és saját bujdosásának történetéről írt könyvet a 13. század derekán, *Siralmas ének* címmel. Ebben részletesen tudósít arról, hogy az Arad felől érkező tatár sereg a Duna jegén átkelve először Esztergom városát ostromolta meg. Ha Székesfehérvár akkoriban a mai Budalakász térségében feküdt volna, akkor vélhetően inkább ennek bevételeivel és kifosztásával próbálkoztak volna először. Azonban a szöveg pontosabb információkkal is szolgál a település földrajzi környezetét illetően: „*És amikor Székesfehérvár városához érkeztek, amelyet mocsarak vesznek körül, mivel a hó és a jég éppen olvadóban volt, nem tudták elfoglalni.*”²⁸

A Pilisben a legcsekélyebb nyoma sincs olyan mocsaraknak – még a 19. századi folyamszabályozások előtti időkből sem – amelyek eltántoríthatták volna a mongol sereget. Annál inkább ráillik a leírás a ma ismert Székesfehérvár korabeli környezetére,²⁹ így e tudósítás ismeretében, ha csak meg nem vádoljuk Rogerius mestert is szándékos történelemhamisítással, nem merülhet fel reálisan a település áthelyeződésének gondolata. Hasonló a helyzet Antonio Bonfini, Mátyás király történetírója esetében, aki szintén megerősíti, hogy a város mocsaras helyre épült.³⁰

Ide kívánczik még egy térképes forrás megemlítése. A török hódoltság előtti Magyarországról hiteles térképes ábrázolásokkal gyakorlatilag nem rendelkezünk.³¹ Az első jelentős ránk maradt munka az ún. Lázár deák féle

²⁷ Veszprém, Várpalota és Székesfehérvár szoros földrajzi kapcsolatáról – stratégiai jelentőségükből kifolyólag – török kori dokumentumok is tanúskodnak, pl. HUNGLER 1986. 62–65, 77.

²⁸ *Siralmas ének* 40. Horváth János fordítása.

²⁹ SIKLÓSI 2013. 9–10.

³⁰ Bonfini, *Mátyás király*, ford. GERÉB L. jegyz. KARDOS T. 1959. Magyar Helikon, Budapest. pp. 302.

³¹ GÁBOR–HORVÁTH 1979. 46–47.

térkép, melyet a török kor kezdetén, 1526-ban adtak ki, s amelyre Golarits is hivatkozik.³² Érvéleése során ennek segítségével igyekszik igazolni, hogy az általa felfedezni vélt útvonalon fekvő Pilisszántó település már akkor is stratégiaiilag fontosnak számított. Rendkívül meglepő azonban, hogy semmilyen hozzáfűzést nem fűz ahhoz, hogy ugyanezen térkép Székesfehérvárt a jelenleg ismert helyén ábrázolja.

Az utolsó történelmi korszak, amely megelőzi az állítólagos, Habsburg uralkodók által kiforralt összeesküvést, maga a török hódoltság ideje, mellyel kapcsolatban igen részletes dokumentáció, illetve alapos kutatások állnak rendelkezésünkre. A magyar vármegyrendszerhez hasonlóan a török közigazgatási egységek is meggyőző támpontot nyújtanak. Közismert, hogy az Oszmán Birodalom tartományait (vilajetjeit) kisebb területi egységekre, szandzsákokra osztották. Ezen körzetek adóösszeírásairól, valamint a hozzájuk tartozó birtokokról a korszakban részletes kimutatások készültek, melyek ma is hozzáférhetők, kutathatók.³³ Ezen iratok alapján a budai szandzsákhöz (1546-1590 között) olyan települések tartoztak, mint Buda, Pest, Vác, Visegrád, Ráckeve, Kecskemét (Esztergomnak külön szandzsákja volt). A fehérvári szandzsákhöz viszont (1563) Székesfehérvár, Veszprém, Palota, Pápa, Vázsony, Sümeg, Tihany, Somló, Csobánc, Devecser, Győr.³⁴ A szekszárdi szandzsák a székesfehérvári déli területeiből vált ki 1551-52-ben.³⁵ A körzetek és azok központjai tehát egyértelműen a hagyományosan elfogadott álláspontot támasztják alá.

Egyéb török kori történelmi források is egybehangzóan ezt erősítik.³⁶ Közülük is kiemelkedő Evlija Cselebi, híres török világotutazó, akinek 1664-66-os útleírását mindenki jól ismeri, aki Székesfehérvár történetével valaha is foglalkozott. E városról, valamint környékéről közölt terjedelmes, részletes beszámolója teljes mértékben összhangban áll az elfogadott, akadémiai kutatások eredményeivel.³⁷ Naplója szerint Simontornya felől, a Sárvíz mentén előbb a mai Szabadbattyánra, majd onnan egy órányi utazással Székesfehérvárra érkezett, melyet több ízben is mocsaras, sík terepen fekvő várként jellemez, illetve a mai ismert földrajzi környezetének elemeivel együtt említi: „*Egy termékeny síkságnak éppen a közepén áll. (...) A Sárvíz folyó partján, nádas, mocsaras helyen (...). Mocsarának kerületét egy nap alatt alig lehet végig járni, negyven-*

³² GOLARITS 2019. 14.

³³ A székesfehérvári szandzsákkal kapcsolatban ld. MATUZ–HUNYADI 1986.

³⁴ SZ. SIMON 2021.

³⁵ FÓTI 2023. 24.

³⁶ Ld. pl. FÓTI 2023. 25, 30, 33, 34.

³⁷ KARÁCSON 1908. 38–50.

ötven rőf mélységű helyei is vannak, különféle halak élnek benne.”³⁸ A törökök kiűzésének időszakából származó katonai levelezések és egyéb kordokumentumok az akkori Székesfehérvárt ugyancsak mocsarakkal körülvett helyként, a mai földrajzi környezetéhez szervesen kapcsolódóan ábrázolják.³⁹

2. AZ ALAPÍTÓLEVÉL SZÖVEGÉNEK BELSŐ ÉRVEI

Miután Székesfehérvár áthelyezésének ötlete minden józan megfontolás alapján nonszensz, ebből kifolyólag már eleve kizártnak minősíthetjük a „Keszölcse és Fehérvárra menő hadiút” Keszölc és Budakalász közé eső lokalizációját. Ennek ellenére, vagy mondhatni ettől függetlenül, vizsgáljuk meg tételesen a Golarits által hangoztatott elméletet. A forrásszövegek kezeléséhez hasonló szelektív figyelemről tanúskodik magának a Tihanyi alapító oklevélnek a megközelítése is. A dokumentum szövegének ugyanis van egy belső logikája, amelynek mentén a birtokokat felsorolja. Ennek fényében meg kellene tudnunk indokolni, hogy miért ugrana a Balaton mellől (*Mortis* leírása előtt a Lelle és Boglár között fekvő *Gamas* birtok részletezése szerepel) a Pilisbe, hogy közvetlenül utána ismét a Tolna megyei Fadd környékére térjen vissza?

Ráadásul mindezt anélkül, hogy a pilisi birtok tágabb környezetéhez bármiféle jellegzetesebb támpontot adna. Tanulmányokat írtak már a *Mortis*ról szóló szakaszt bevezető, „ezek mellett másutt” kifejezésben szereplő *alius* névmás pontos jelentéséről.⁴⁰ Azonban ez a fordítás teljesen korrekt, ha a többi, itt szereplő birtok környékére utal, és nem az ország egy teljesen más tájegységére.

A szöveg ilyen mértékű logikai kizökkenése egyedül azzal lenne magyarázható, ha az egyes birtokok különböző szerzőktől származó leírásait az oklevél végleges változatának szerkesztője átgondolatlanul rendezte volna sorrendbe. Tény ugyanis, hogy a nagyszámú helyszínről nem egyazon személy készített feljegyzéseket, hanem többen, s a fogalmazóra hárult ezek összeszerkesztése.⁴¹ Ugyancsak vitathatatlan, hogy ennek eredményeképpen a *Mortis*ról szóló szakasz nyelvi megformálása is jellegzetesen elüt az oklevél többi részétől.⁴² Azonban egy ilyesfajta tévesztés feltételezésének egyéb, alább részletesen kifejtett tényezők ellene szólnak.

³⁸ KARÁCSON 1908. 44, vö. uo. 42, 45.

³⁹ SZITA 1989. 9, 11.

⁴⁰ HOFFMANN 2010. 149; SZENTGYÖRGYI 2014. 69.

⁴¹ HOFFMANN 2010. 17, 139, 171; KOVÁCS 2015. 54; SZENTGYÖRGYI 2014. 13–14.

⁴² Ld. még ehhez HOFFMANN 2010. 109.

3. FÖLDRAJZI SZEMPONTOK

Nem pusztán a szöveg belső logikája alapján rajzolódik ki egy rendszer, hanem a maguknak birtokoknak is van egy világosan felismerhető földrajzi szórása. Jóllehet egymástól néha jelentős távolságokra fekszenek, mégis konzekvensen a Balaton vonalától délre találhatók, főleg természetes vizekben gazdag, árterekkel és holtágakkal tarkított, mocsaras területeken.⁴³ A Pilis hegység ebben a tekintetben is abszolút kilóg a sorból, amely tény szintén már önmagában is kétségeket támaszt az ide irányuló feltételezésekkel kapcsolatban.⁴⁴

Mindemellett nemcsak *Mortis* birtok ilyesfajta földrajzi elhelyezése problematikus, hanem a vélelmezett mérete is. Ha a Golarits által javasolt határpontokat (Nagymaros, a Visegrád melletti Aszófő, a Szentendrei-szigettel mára egybeolvadt Martuska-sziget, illetve Tahitótfalu északi határvidéke)⁴⁵ megpróbáljuk gondolatban összekötni akárcsak érintőlegesen is azzal az útvonallal, melyet a szerző a Fehérvárra menő hadi útként azonosít (Budakalász és Kesztlőc között), akkor feltételezett területünk óriásként magasodna az alapítólevélben említett többi birtok fölé. Amennyiben egy adott birtok kiterjedése összemérhető a Tihanyi-félszigetével, akkor már nagy méretüként

⁴³ Az alapítólevélben szereplő birtokokkal összefüggésbe hozható, egyértelműen beazonosítható, ma is létező földrajzi nevek, illetve helyek HOFFMANN 2010. nyomán: Balaton, Tihany, Fok (a mai Sió folyónak a tóhoz legközelebb eső szakasza), Töreki, Szántód, Kisbárapáti, Fadd, Izsák, Somogyvár, Tolna. A ma már nem létező *Gamas* faluról csak annyit tudunk, hogy Lelle és Boglár között feküdt. Néhány további földrajzi köznévi, illetve mikrotoponima pontos helyének meghatározása nehézségekbe ütközik, vagy lehetetlen, de nyilván valahol az adott birtokok térségében keresendők.

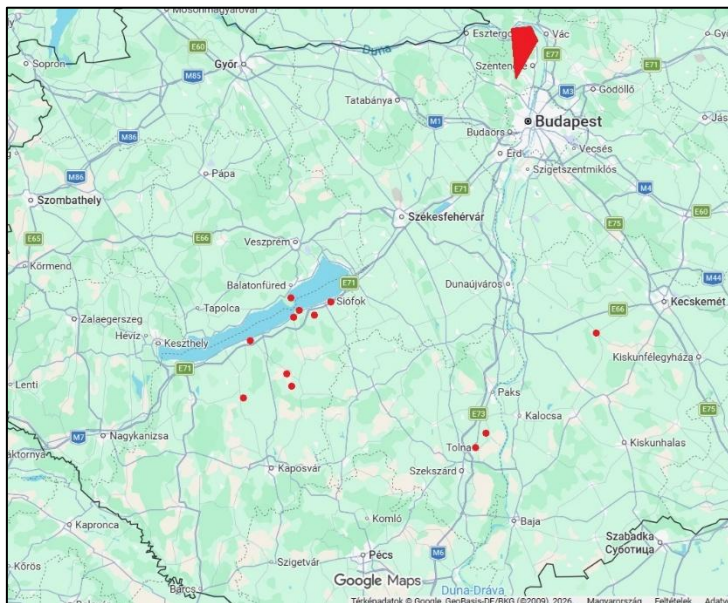
Az 1211-es Tihanyi összeírás idejére az apátság birtokai jelentős mértékben gyarapodtak, ám továbbra is csak a Balaton közvetlen közelében, vagy attól délre – de semmiképpen nem északabbra, vö. KOVÁCS 2015. 199.

Ilyen birtokokkal összefüggésbe hozható, egyértelműen beazonosítható földrajzi nevek, illetve helyek KOVÁCS 2015. nyomán: Örvényes, Balatonudvari, Pécsely, Aszófő (a Tihanyi-félsziget szomszédságában), Papsoka, Kék, Arács, Füred, Dörgicse, Somlószlós, Vászoly, Révfülöp, Dunaföldvár. A mai Magyarország területétől délre eső, az akkori Délvidéken fekvő földrajzi nevek felsorolása jelen témánk szempontjából szükségtelen.

⁴⁴ A *Mortis* birtokon említett *sar feu* (Sár-fő) beazonosítására sem Hoffmann, sem Golarits nem kínál biztos javaslatot. A pontos helymeghatározás nehézségei ellenére mégis sokkal valószínűbbnek tűnik valahol a Sárvíz és a Sárköz környékén keresni, mint a Pilisben.

⁴⁵ GOLARITS 2019. 12, 14–15.

jellemzi a szakirodalom⁴⁶ – a Golarits által feltételezett földterület viszont hozzávetőlegesen tízszer akkora lenne. Tehát mind az elhelyezkedése, mind a dimenziói igencsak megkérdőjelezik a hipotézis helyességét (1–2. ábra).

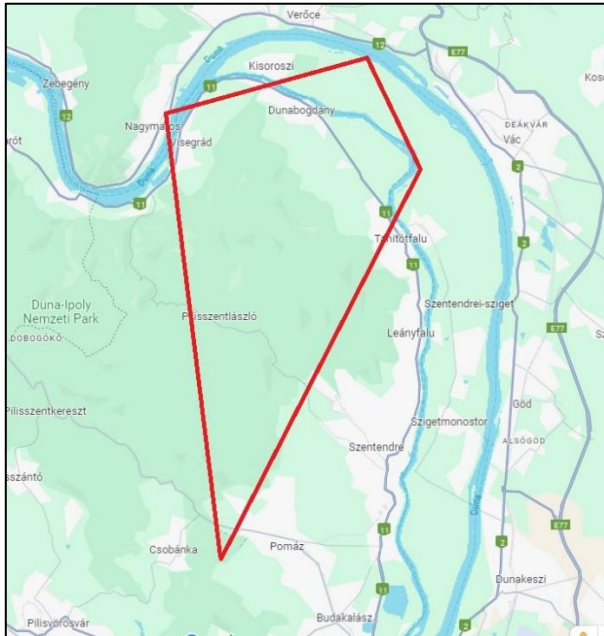

1. ábra. A Golarits (2019) által javasolt birtok (mérethűen ábrázolva), valamint az összes olyan földrajzi viszonyítási pont, mely a tihanyi alapítólevél szövegében megnyugtató bizonyossággal beazonosítható (a láthatóság kedvéért jócskán eltúlzott méretekkel és egyesek közelsége miatt olykor egy közös ponttal jelölve) Hoffmann (2010) nyomán.

Magyarázat: a számok az eredeti szövegben való előfordulások sorrendjére utalnak. (4.1) tichon = Tihany, (4.2) bolatin = Balaton, (4.4) fuk = a Sió-folyónak a Balatonból kilépő szakasza, (4.7) turku = a hajdani Tőreki település, ma Tőrekipuszta (külterület Balatonkiliti nyugati határában), (4.11) koku zarma = a Tihanyi-félszigettel szemközt benyúló rövid partszakasz, ma Szántód település része, (4.12) keuris tue = a hajdani Kőrös-patak (ma Kőröshegyi Séd-patak) torkolatvidéke, a mai Balatonföldvár település területén, (4.16) gamas = hajdani falu a mai Balatonlelle és Boglár között, (4.17) ziget zadu = út a mai Balatonlelle és Boglár között, (4.18) gisnav = a hajdani Disznó falu, ma Kisbárapáti, (4.19) fizeg / fyzeg (azaa) = a Koppány-folyó Kisbárapáti környéki rövid szakasza,

⁴⁶ HOFFMANN 2010. 70, KOVÁCS 2015. 186.

(4.20) uluues megaia = „Ölyves mezsgyéje”, a hajdani Ölyves falu a mai Karád külterületén, (4.35) fotudi = Fadd település Tolna megyében, (4.36) luazu holma = „Lovász halma” nevű domb Fadd határának szélén, (4.47) culun = a mai Izsák falu Kecskemét és Dunaföldvár között, (4.48) ugrin = culun (a mai Izsák falu) hajdani északi szomszédja, (4.62) sumig = Somogyvár település Somogy megyében, Fonyódtól délre, (4.63) thelena = Tolna település.

2. ábra. Mortis birtok állítólagos határpontjai Golarits (2019) nyomán.

Magyarázat az óramutató járásával megegyező irányban: (1) morus (alternatív olvasási javaslat mortis helyett!) = Nagymaros (a Duna túloldalán!) (2) mortis (ezúttal meghagyva az eredeti olvasatot) = Felső Martos-hegy Kisoroszi és Tahitótfalu közt (a Szentendrei-sziget északi oldalán!) (3) petre = Szentpéterpuszta Tahitótfalu északkeleti határában (ezúttal a sziget ellenkező partján!) (4) feheruaru rea meneh hodu utu rea = a Kesztlőc és Budakalász közt futó, több mint 20 km hosszúságú út pontosabban be nem határolható (!) pontja (az előző ponttól kb. 15 km-re!) (5) aza fehe = egy Aszófő nevű pontosabban be nem azonosítható (!), de egy 1322-es oklevél alapján (különösebb indoklás nélkül!) valahol Visegrád közelében lokalizált mikrotoponima.

A szerző saját hitvallása szerint „*igyekszik a helyneveket pontosítani és ezek együttes előfordulását figyelembe véve ráatalálni az igazi birtoktestekre.*”⁴⁷ Nem mindegy azonban, mit tekintünk „együttes” előfordulásnak. Ha ugyanis a határpontokat elnevezéseik hasonlósága alapján a térképen egymástól tetszőleges távolságra kereshetnénk, előbb-utóbb biztosan találnánk megfelelőnek tűnő földrajzi neveket – ezt azonban nem tekinthetjük reális módszernek. A fent említett Aszófő például egy olyan mikrotoponima, amelyből országszerte jó néhányat fellelhetünk, tehát további támpont nélkül pontos helymeghatározásra alkalmatlan. Golarits ezt egy 1322-es (DL. 3652-es számú) oklevélre hivatkozva, de tulajdonképpen teljesen önkényesen helyezi éppen Visegrád környékére.⁴⁸

Mortis birtok leírásában a fent említett *nogu azah fehe* (Nagy Aszó feje) után rögtön a Fehérvárra menő hadiút következik, majd visszakanyarodunk a *petre zenaia* (Petre szénája) nevű helyre. Golarits értelmezésében tehát Visegrád mellől egyből valahol a Pilisszántó – Csobánka – Budakalász vonalában futó úton kötünk ki, hogy innen újra Tahitótfalu északi határába ugorjunk vissza. Ilyenformán egy teljesen abszurd alakú formát kapunk, melynek déli csúcsa légvonalban több mint tíz kilométerre fekszik a többi megadott támponttól. Az sem derül ki, hogy a birtokhatár a hadiút mely pontját, illetve és milyen szakaszát érinti. Amennyiben egy ilyen óriási térség határaitól lenne szó, feltétlenül sokkal aprólékosabb leírásra lett volna szükség. Egymástól több kilométerre fekvő határpontok megadása vajmi keveset segítene egy esetleges birtokvita eldöntésében. Az alapítólevél nagyságrendekkel kisebb földterületek esetén sokkal pontosabb és (az akkor élő, a környékeket jól ismerő emberek számára) követhetőbb leírást ad.

Végül, de nem utolsósorban, amennyiben ez a hatalmas térség a Tihanyi apátság tulajdonába tartozott volna, akkor jelenlétüknek nyomot kellett volna hagynia akár birtoktörténeti vonatkozásban, akár a környéken fellelhető helynevek, földrajzi nevek formájában. Ilyesmiről azonban nincs szó, illetve a szerző egy igencsak sovány hivatkozással igyekszik bizonyítékot szolgáltatni. Szerinte ugyanis „*a terület tihanyi kötődését tovább erősíti, hogy az apátnak még a XIII. században is maradt Esztergom alatt birtoka, ahoggy Györffy térképén láthatjuk.*”⁴⁹ A megjelenített térképnek azonban semmi köze az általa bizonyítani kívánt területhez, hanem annál jóval nyugatabbra található. A benne „T”-vel jelölt birtokok inkább Nyergesújfaluhoz, Tarjánhoz és Vértesszőlőshöz esnek közel. Tehát a térkép éppen nem arról tudósít, hogy ezek később még mindig az apátság tulajdonában „maradtak” volna, hanem arról, hogy valamikor később kerülhettek oda.

⁴⁷ GOLARITS 2019. 2.

⁴⁸ GOLARITS 2019. 15.

⁴⁹ GOLARITS 2019. 16.

4. KESZTÖLC TELEPÜLÉS AZONOSÍTÁSA

Az alapítólevél szövegében röviddel egymás után két alkalommal szerepel a Kesztlőc településnév: először a szóban forgó *Mortis* birtok, másodszer pedig a rögtön utána következő – a hivatalos álláspont szerint földrajzilag is közel eső – *Fotudi* (a mai Fadd) kapcsán. Utóbbiról mind a birtok vitathatatlan lokalizációja, mind pedig a kétséget nem hagyó szövegkörnyezet miatt Golarits elismeri, hogy nyilvánvalóan a Tolna megyei, Árpád kori Kesztlőcre utal.⁵⁰ Ezzel szemben a korábbi említés véleménye szerint a Pilisben ma is fennálló Kesztlőcöt jelöli. Erre egyetlen bizonyítékként a kétféle írásmódot hozza fel: mivel először Ca(s)telic, másodszer Kaztelic szóalak szerepel. Annak magyarázatával adós marad, hogyan fordulhat elő a két teljesen máshol fekvő, de azonos nevű település ilyen valószínűtlen együttállása a szövegben. Ehhez nyilván további alátámaszthatatlan hipotézisek beiktatására lenne szükség.

Nyelvészeti szempontból a kétféle írásmódra való hivatkozás, illetve ebből messzemenő következtetések levonása teljességgel megalapozatlan. A magyar szavak helyesírása – lévén gyakorlatilag előzmények nélküli – ebben a korban még meglehetősen kiforratlan volt. Így akár egyazon oklevélben belül is előfordulhatnak földrajzi nevek más-más írásképpel, az alapítólevélben például Balatin – Bolatin, Fizeg – Fyzeg.⁵¹ E tekintetben az akadémiai álláspont egyértelmű, melyet semmi okunk kétségbe vonni: „*Ez a név kétségkívül azonos a fenti ca(s)telic-cal, hiszen a szó eleji k ~ c helyesírási változatok az oklevél más helyein is megjelennek (pl. kues kut ~ cues humuc, mortis uasara kuta rea ~ ohut*

⁵⁰ Bár valamiért itt is szükségét érzi elvitatni, hogy a Kesztlőc elnevezés egyáltalán egy települést jelölt volna, azzal az indokkal, hogy a *Második katonai felmérés* térképén az adott környéken csak egy ilyen nevű hegy szerepel, GOLARITS 2019. 6. Ez a tény nem került el az akadémiai irányvonal figyelmét sem, akik számára alapvetés, hogy a hajdani, mára eltűnt települések helyét a környékükön fennmaradt földrajzi elnevezések (ún. névbokor) jelezhetik, HOFFMANN 2010. 129; KOVÁCS 2015. 88, 89, 171. Szentgyörgyi Rudolf tucatnyi mikronevet sorol fel a környéken, amelyek közül csupán az egyik a Kesztlőc-hegy, és amelyek másodlagos elnevezésekként a hajdani Kesztlőc falu helyét rajzolhatják ki, SZENTGYÖRGYI 2007. 29–32. Írott források sokasága tanúsítja, hogy a Tolna vármegyei Kesztlőc a középkorban kifejezetten jelentős, mezővárosi rangú településnek számított (plébániatemplommal és több kápolnával), mely alkalmas volt nagyobb létszámú haderő ideiglenes elszállásolására is, SZENTGYÖRGYI 2007. 37–38.

⁵¹ Az *i* és *y* betűk váltakozása a szakirodalom szerint a korban teljesen általános, HOFFMANN 2010. 101. Ennek alakulásáról ld. még SARNYAI 2022.¹ 295.

cutarea), a szóbelseji sz-t pedig az egyik helyen a tipikusabb z jelöli, de ilyen értékben az s máshol (gisnav) is előfordul az alapítólevélben.”⁵²

Tehát ha nem feltételezzük, hogy a betűcserék a többi felsorolt esetben is különböző szavakat jelölnének, akkor Kesztyölcével kapcsolatban sem hivatkozhatunk ezekre perdöntő bizonyítékként. Mindössze a korszak helyesírási szokásairól tanúskodnak, melyek egyébként a másfél évszázaddal későbbi, 1211-es Tihanyi összeírásban is még mindig hasonlóképpen figyelhetők meg.⁵³

A kérdés – mely ezúttal is csupán álkérdés – megválaszolásához egyebet szükségtelen hozzáfűzni, viszont ide tartozik még Golarits egy másik következtelen megjegyzése a pilisi Kesztyölcire vonatkozóan: „Az t a pilisi települést már az 1075-ös garamszentbenedeki bencés apátság alapítólevélben is említik a következőképpen: „Kestelci-ben 7 szőlőt és 5 szőlőművest és 2 ekényi földet” kaptak a szerzetesek.”⁵⁴ Később erről így nyilatkozik: „azt már tudjuk, hogy Kesztyölc 1075-ben kikerült a Tihanyiak tulajdonából.”⁵⁵ Ennek a megállapításnak már önmagában is gyanússá kellene válnia a szerző számára, hiszen valószínűtlen, hogy mindössze húsz évvel I. András király adományozása után I. Géza már mások tulajdonába ruházta volna át a tihanyiaknak juttatott birtokot. Még hozzá mindenféle magyarázat, hozzáfűzés nélkül. Azonban ennek lehetőségét bátran elvethetjük, ugyanis a szövegekben nem erről van szó. Az alapítólevél nem arról tudósít, hogy maga Kesztyölc település került volna a Tihanyi apátság birtokába, hanem csupán a Kesztyölc felé vezető utat említi egyes birtokok (*Mortis, Fotudi*) határaiként. Tehát a pilisi Kesztyölc azért nem került ki húsz év leforgása alatt a tihanyiak tulajdonából, mert soha nem is került oda – még akkor sem, ha netán *Mortis* birtok valóban a Pilisben lett volna.

Okfejtése közben Golarits melleleg megkérdőjelezi a Kesztyölc településnév szláv nyelvekből való származtatását is,⁵⁶ mivel „a szláv szótárakat maga is megvizsgálva”⁵⁷ nem talált hasonló szóalakokat. Pedig a szakmai állásfoglalás e tekintetben is egyértelmű: „A Kesztyölc az etimológiai irodalom egybehangzó véleménye szerint a magyarba szláv jövevénynévként került be, amelynek megfelelői gazdagon adathozhatóak a különböző szláv nyelvekből (FNESz. Kesztyölc). A helynév alapja a szláv *kostelъ 'vár, erősség, erődtemplom’

⁵² HOFFMANN 2010. 126. A *k~c* váltakozás evolúciójáról ld. SARNYAI 2022. 1294.

⁵³ Pl. Dörgicse és Szántód nevével kapcsolatban ld. KOVÁCS 2015 93, 180.

⁵⁴ GOLARITS 2019. 2.

⁵⁵ GOLARITS 2019. 3.

⁵⁶ Erre bizonyára azért van szükség, mert ha valaki kételkedik abban, hogy ez az elnevezés egyáltalán települést jelölt volna, akkor igencsak problematikus lenne magyarázni, miért éppen az „erődítmény” szóból származik az adott domb neve.

⁵⁷ GOLARITS 2019. 6.

*jelentésű főnév (vö. BÁRCZI 1951: 40), amely — mint több más nyelvbeli megfelelője is — végső soron a latin castellum-ra megy vissza.*⁵⁸

Ha valaki egy rekonstruált, tehát csillaggal jelölt szóalakot nem talál meg mai szótárakban, és ez számára elegendő, hogy a nyelvészek által vitán felülinek tartott álláspontot felülbíralja, véleményem szerint nem bizonyít egyebet, mint az illető felkészületlenségét és felületességét.

5. ÓKORI VONATKOZÁSOK

Mivel az Alapítólevél 1055-ös kiadását megelőzően országos volumenű középkori útépítésekről nincs tudomásunk, alapos okunk van feltételezni, hogy a szövegben említett fontos útvonalak még a római korból maradtak fenn.⁵⁹ Ennélfogva bárhol is vezetett a „Kesztlőre és Fehérvárra menő hadiút”, annak illeszkednie kell a korábbi, római kori úthálózatához.⁶⁰ Ha valaki egy Pilis erdeiben elfeledett úttal kapcsolatban veti fel ennek elméleti lehetőségét, akkor kénytelen felvenni egy újabb bizonyítandó elemet, miszerint annak a bizonyos útnak ókori eredetűnek kell lennie.⁶¹

Köztudomású, hogy a római kori utak nagy befolyást gyakoroltak mind a későbbi településeken belüli, mind a települések közti úthálózat későbbi alakulására.⁶² Számos esetben a másfél évezreddel ezelőtti állapotok legalábbis részben visszaköszönnek a mai térképeken is.⁶³ Az Aquincumot érintő római kori utak nyomvonalai is közzismertek. A folyómenti ún. *limes* út a jobb parttal párhuzamosan, attól nem túl távol, körülbelül a mai 11-es számú főúttal megegyezően haladt észak–dél irányban, összekötve az aquincumi polgárvárost is a katonavárossal. A Dunakanyart a Pilis és a Budai hegység között átvágó

⁵⁸ HOFFMANN 2010. 130.

⁵⁹ SZENTGYÖRGYI 2007. 28.

⁶⁰ Szentgyörgyi Rudolf teljesen világos, meggyőző és részletekbe menő megfeleltetéseket közöl a *Mortis* birtokkal kapcsolatban említett utak és az adott térség római kori úthálózatával kapcsolatban. Rövid összefoglalását ld. SZENTGYÖRGYI 2007. 44.

⁶¹ Ld. GOLARITS 2019. 8–10.

⁶² Erről bővebben ld. SZILÁGYI 2014.

⁶³ Természetesen a római kori úthálózatról ezek mellett régészeti és szöveges adatok is állnak rendelkezésre. Utóbbiak közül legfontosabbak az ókori és középkori itineráriumok. „A Tabula Peutingeriana több fontos pannóniai utat is végigkövetve mindenekelőtt a limesúton vezet végig, az Itinerarium Antonini [Itin. Ant.] pedig 16, Pannóniát átszelő tranzitút állomásait adja meg, ugyanakkor kitér a provincián belüli kisebb utakra is. A középkori források közül célszerű megemlítenünk az 1031 és 1043 között készült jeruzsálemi itineráriumot [Itin. Hier.]” SZENTGYÖRGYI 2007. 33.

szárazföldi közlekedési útvonal pedig a katonai tábortól (a mai Árpád híd budai hídfője) nagyjából a mai Vörösvári út, majd a 10-es számú főút vonalán haladva – annak későbbi helyét mintegy kijelölve és megalapozva – a mai Pilisvörösvár és Dorog irányában jutott el ismét a Dunáig (Crumerumnál, Nyergesújfalú), hogy összeköttetést teremtsen a stratégiai fontosságú Brigetióval (Szőny).

Egyértelmű, hogy a római katonai utak létesítését és irányát elsősorban nem polgári vagy kereskedelmi, hanem stratégiai szempontok határozták meg.⁶⁴ A Pilis hegységen átvezető útvonal is főleg a légiók szárazföldi átcsoportosítását szolgálta, a Dunakanyar levágásával. Azonnal felvetődik tehát a kérdés, hogy miért építettek volna a rómaiak még egy – költséges és munkaigényes – hadiutat a Pilisben ezzel párhuzamosan, egymástól 2-3 kilométer távolságban?

Az Óbuda és Esztergom között futó útvonal, melynek maradványait Golarits bemutatni igyekszik, olyan helyszíneket köt össze, amelyek jelentősége a középkori Magyar királyság idejétől kezdve értékelődött fel. Mindezen körülmények már eleve azt valószínűsítik, hogy nem egy római kori hadiútról van szó, hanem egy középkori fejlesztésről, melynek kiépítése az Alapítólevél korában bizonyára még el sem kezdődött. A környéken fellelt útmaradványokról érdemes hosszabban idézni a régészeti szakvéleményt, miszerint az Alapítólevél korához képest későbbi állapotokat tükröznek:

„Ilyen középkori kövesút volt például a Csobánka határában fekvő egykori Boron falu 1299. évi határjárásában említett via saxosa is. Az út köves maradványait Csobánka, Pilisborosjenő, Pilisszántó és Üröm határában azonosította a régészeti kutatás. Ez a római Brigetio–Aquincum út közelében, azzal párhuzamosan futó út Esztergomot és Óbudát kötötte össze a Pilisen keresztül. Elhaladt az 1184-ben alapított pilisi ciszterci és az 1287-es alapítású szentléleki pálos kolostorok mellett, és megközelítette a mára elpusztult Boron falut. Bár a Dunántúlon a városfalakon kívüli területeken máshol nem találkozunk kőből rakott úttal, ennek az útnak az eredetét vonalvezetése alapján mégis a középkorra tehetjük. A különleges építési módot ugyancsak az út topográfiai helyzetével magyarázhatjuk.”⁶⁵

ÖSSZEGZÉS

Végezetül, rövid összegzésképpen elmondható, hogy valójában semmilyen komoly érv nem indokolja, hogy a Pilis területét a „Kesztyölcse és Fehérvárra menő hadiút”-tal hozzuk összefüggésbe. Egy ilyen volumenű feltételezés alátámasztására jóval fajsúlyosabb bizonyítékokra lenne szükség, mint amelyeneket Golarits cikkében olvashatunk. Az érvek és ellenérvek mérlege egyértelműen a hagyományosan elfogadott álláspont felé billen. Sőt, az igazság

⁶⁴ Vö. SZENTGYÖRGYI 2007. 27.

⁶⁵ SZILÁGYI 2014. 4.

az, hogy az egyik serpenyőben a történeti, régészeti és nyelvészeti kutatások kézzelfogható, mindenki számára hozzáférhető bizonyítékai állnak, a másokban pedig lényegében véve egyetlen komoly eredmény sincsen. Ezek fényében véleményem szerint a történelem- és helytörténeti könyvek átírását nem kellene elkapkodni...

IRODALOM

- BRADÁK K. (2011): Fehérvár – fehér folt. Pontosabban... Két Hollós Kiadó, Budapest.
- CSUKOVITS E. (2015): Magyarországról és a magyarokról, Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- FIRNIGL A. (2007): A római kori úthálózat nyomai a Balaton-felvidéki történeti tájban. In: 4D Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat 2.7. pp. 43–51.
- FÓTI M. (2023): Székesfehérvár 16. századi szandzsákbégjei. Adalék a hódoltság archontológiai kutatásokhoz. In: Belvedere Meridionale 35.4. pp. 20–42.
- GÁBOR I. – HORVÁTH Á. (1979): A haditérképek históriája. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
- GOLARITS M. (2019): Hol volt és hol van a Fehérvárra vezető hadi út? A Tihanyi Alapítólevél fehérvári birtokteste a térképen. In: Történeti Földrajzi Közlemények 7.3–4. pp. 1–18.
- HOFFMANN I. (2010): A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HUNGLER J. (1986): A török kori Veszprém. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém.
- KARÁCSON I. (1908): Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666. In: Török-magyarkori történelmi emlékek IV. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KÁROLY J. (1901): Fejér vármegye története II. Fejér vármegye közönsége, Székesfehérvár.
- KOVÁCS É. (2015): A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás. Debreceni Egyetemi Könyvkiadó, Debrecen.
- MATUZ J. – HUNYADI I. (1986): Die Steuerkonskription des Sandschaks Stuhlweißenburg aus den Jahren 1563 bis 1565. A székesfehérvári szandzsák 1563–1565. évi adóösszeírása. Klaus Schwarz Verlag, Bamberg.
- SARNYAI V. (2022)¹ Szent István veszprémi püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás. 1. rész. In: Magyar Nyelv 118.3. pp. 289–300.
- SARNYAI V. (2022)² Szent István veszprémi püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás. 2. rész. In: Magyar Nyelv 118.4. pp. 444–459.

- SIKLÓSI GY. (2013): A törökkori Székesfehérvár. MH Összhaderőnemi Parancsnokság Tudományos Tanácsa, Budapest.
- SZENTGYÖRGYI R. (2007): A Kesztlőcről Fehérvárra menő hadút. In: Névtani Értesítő 29.1. pp. 23–47.
- SZENTGYÖRGYI R. (2014): A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SZILÁGYI M. (2014): Római utak a középkori Dunántúlon. Az utak nevei és szerepük a középkori térszervezésben. In: Történelmi Szemle 56.1. pp. 1–25.
- SZITA L. (1989): A törökellenes felszabadító háború Kelet-Dunántúl térségében 1685 – 1688. In: FARKAS G. (szerk.) Fejér Megyei Történelmi Évkönyv 19. pp. 7-12. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár.
- SZ. SIMON É. (2021): Tematikus segédlet a budai vilájet Magyarország területére eső szandzsájkjainak 16. századi adó- és birtokösszeírásaihoz, Magyar Nemzeti Levéltár honlapja (utolsó letöltés 2026.03.01) [tematikus_segedlet_oszman_osszeirasokhoz_frissitett4_0.pdf](#)
- TÓTH K. (2016): Esztergom megye egyházai a 14. században. In: Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok 28.1-4. pp. 21–38.
- ZSOLDOS A. (2010): Korai vármegyéink az újabb történelmi kutatások fényében. In: Castrum 11.1. pp. 5–14.

SÁROSPATAK KATONAI LÉTESÍTMÉNYEI (1933-1944)

Suba János

MILITARY INSTALLATIONS OF SÁROSPATAK (1933-1944)

The thesis presents the military facilities of the city, the City Barracks, the Hercegkút shooting range and rented warehouses in the city. From 1933 to 1938, border guards were present in the city. The building of the border guard barracks was purchased in September 1932 by 80 000 p. in value. 1937. One year later, a grenade appeared. We had to build a new house. Construction in 1936. It began on September 31. In 1938, 21st went to the barracks. Command of the infantry regiment and II. Battalion Corps. After the return of the Highlands, the troops dislodged to the Kassa. The barracks were occupied by the infantry regiments of the Kassa army sapper company until 1939-41. That was the VIII. sapper Camp. this later moved to Satoraljaújhely. From 1942 in the city 4. Chemical Warfare Company. The Hercegkuti shooting range was established by the Sárospataki move in 1930. which the military has hired, It was later expanded.

BEVEZETÉS

A békehelyőrség, a "garnizon" az állandó hadseregek létrehozásával vált általánossá Európa szerte. A katonai vezetés törekedett a katonai alakulatok állandó elhelyezésére. Ezt ösztönözte a technika fejlődése is, amely igényelte a lőterek, gyakorlóterek, lovardák építését, a különböző fegyvernemek közötti együttműködés állandó gyakorlását. Ez maga után vonta, hogy a katonailag fontos fekvésű településeken elhelyezett alakulatok állandó laktanyákban kapjanak helyet. Így vált lehetővé, hogy a haderő alakulatai modern, a kor színvonalán álló, állandó újonnan épített laktanyákban nyerjenek elhelyezést.

1922. január1-től az önállóvá vált magyar állam fegyveres erőit Magyar Királyi Honvédség néven hozták létre a Nemzeti Hadsereg jogutódként. Az ország területe a vegyesdandárok elhelyezkedése szerint 7 katonai közigazgatási egységre tagolódott. A vegyesdandár parancsnokságok békében a felsőfokú területi katonai parancsnokság feladatát is ellátták. Így a Sárospatak a Miskolci

7. vegyesdandár hadkiegészítő kerületéhez tartozott. A vegyesdandár volt a honvédség alapvető seregteste 1938-ig.¹

A trianoni békeszerződés következtében Sárospatak is határterületé vált. A határőrizetet 1921. szept.1-től az államhatár és vámhatár őrzését a Pénzügyminisztériumhoz beosztott Vámország látta el, amely 1921. márc.1-én alakult meg. A vámőrkerületek beosztása azonos volt a vegyesdandárok beosztásával. A határőrizetben azonban Sátoraljújhely kapott szerepet. A vámőrkerületek 1933-tól átalakultak határőrkerületekké.² 1933-tól minden határőrkerületben egy-egy határőr ezredbe vonták össze a zászlóaljakat. Ezek alkották a vegyesdandárok 3. gyalog ezredét.

HADSEREG ALAKULATAI SÁROSPATAKON

1933-tól 1938-ig Sárospatakon határőrség volt jelen. Sárospatakon 1933-ban egy zászlóalj parancsnokság (7/II. határőr osztály-parancsnokság) egy puskás (7/2. hö. pu.szárny) és géppuskás század (7/1. hör. gp.szárny) került elhelyezésre.³ Ez után csak az alakulatok számozások változtak. Ebből az időszakból **maradt fent egy vázlat, amely** a honvédség laktanyáinak fegyvernemenkénti férőhelyeiről ad áttekintést. **E szerint** Sárospatakon a határőrség által elfoglalt szoros elhelyezés mellett 147 fő ember, 134 ló, 5 jármű elhelyezésre alkalmas épület van.⁴

¹ Állományába 2 gyalog ezred, 1 tüzérosztály, 1 lovas század, 1 kerékpáros zászlóalj, 1 aknavető század, 1 híradó század, 1 autósosztag és 1 vonatosztag tartozott. A 13. Miskolci és a 14. Egri ezredek tartoztak a 7. vegyesdandár kötelékében. SJ

² A vámorséget Az 1932. okt.1-től határőrségre keresztelték át, de továbbra is a Pénzügyminisztérium kötelékében maradt. A honvédelmi rendszer általános védkötelezettségre történő átszervezése során 1933. június végére befejeződött be a határőrség átszervezése és végső elhelyezése. Ekkor vált szét véglegesen a határőrizet, az államhatár és a vámjövődék katonai szempontú őrizete, illetve a vámhatár vámjövődéki és más minisztériumok által előírt feladatok szerinti őrizete. A különválással a segédvámhivatali feladatok a pénzügyigazgatóságok szerves részévé váltak, amelyet a Pénzügyőrség látott el. A határőrségnél 156 őr végzett határszolgálatot, minden határőrkerületben egy-egy határőr ezred szolgált, mint a vegyesdandárok 3. gyalog ezrede. Összlétszáma 10 767 főt tett ki. SJ

³ HL HM 115000 elnl.a-1933. M. kir. Honvédség csapatainak területi elhelyezése 1933.

⁴ Hadtörténelmi Térképtár. Jelzete: B XV c 404/1. Kimutató a honvédség laktanyáinak fegyvernemenkénti férőhelyeiről.

1937. évi hadrendben megjelent egy gránátos század, amelynek állomáshelye Sárospatak lett.⁵ Ennek egy új laktanyát kellett építeni. A vegyesdandárok átszervezésével 1938. november 22-vel hadtesteket állítottak fel, amelyek nagyobb hadműveletek végrehajtására alkalmas, több seregtestből, közvetlen támogató és ellátó csapatokból álló magasabb-egység voltak. Szintén területi alapon szervezték és római hadrendi számmal jelölték. Bp-i I., a székesfehérvári II., a szombathelyi III., a pécsi IV., a szegedi V., a debreceni VI. és a miskolci VII. hadtest.⁶ A hadkiegészítő kerületek határa változatlan maradt.

A magyar honvédségben a kiképzési év októbertől – októberig tartott. Így az 1938 békehadrend is két évet ölel fel. 1938.októberi hadrend alapján, Sárospatakon elhelyezésre került a 21. gyalogezred ezredtörzse a II. zászlóalj (törzs. 3 puskásszázad, és a géppuskás század) alakulatai a géppuskásszázad összes szükséglete (irodák, raktárak, legénységi férőhelye, lovak, színek) az ezred zenekar próbaterme, zászlóalj orvosi rendelő, gyengélkedője. a zászlóalj A és B raktára, 4 283 fő és 55 ló, 7 szekér 6 taliga.⁷ Ez a város két laktanyájában került elhelyezésre, majd Felvidék visszatérése után a 21. ezred törzse (ezredparancsnok: Mező Endre ezredes) és II. zászlóalja Kassára diszlokált.

A Felvidék visszacsatolása után 1939. január 23-tól felállt a kassai VIII. hadtest. Így Sárospatak és Zemplén hegység települései átkerültek a Kassai VIII. hadtest hadkiegészítési kerületéhez. Így a hadtestközvetlen alakulatokhoz innen is vonultattak be embereket.⁸ 1939 októberében életbelépő hadrend elsősorban a hadrendi elemek (csapatok) szervezeti és fegyverzeti gazdagodását bizonyítja. Új hadrendi elem a VIII. hadtest alakulatainak megjelenése volt a legfontosabb. Az 1939. évi békehadrend szerint Kassai hadtest alárendeltségébe tartozó 12. Nyíregyházi, 21. Kassai és a 24. Ungvári gyalogezredek utász századait Sárospatakon vonták össze. Itt alakult meg a VIII. árkásztábor parancsnokság.

⁵ HL HM 10.000 elnl.a-1937. A m. kir. Honvédség csapatainak területi elhelyezése 1937.

⁶ Az 1938 évi béke hadrend szerint a hadtestek mindegyike 3-3 vegyesdandárral rendelkezett, Miskolci hadtest alárendeltségébe: a 19. Miskolci, a 20. Egri és a 21. Losonci dandárparancsnokság tartozott. (Egy ezreddel, amelyek mozgósításkor felállítottak még egy ezredet)

⁷ HL HM 31858eln. 11-1938

⁸ A hadtestközvetlenek voltak: önálló huszárszázad, gépvontatású közepes tarackos osztály, gépvontatású légvédelmi tüzérosztály, mérőszázad, közelfelderítő repülőszázad, utászzászlóalj, híradó zászlóalj, fogatolt osztály, gépvontatású vonatszázad.

Az 1940. évi békehadrend szerint Sárospataki árkásztábor (3 századdal) a helyén maradt. Az 1941-es békehadrendben⁹ a VIII. árkásztábor (VIII. árkász zászlóalj parancsnokság) alárendeltségében a 12., 21., 24. árkász századdal Sátoraljaújhelyre települtek át Sárospatakról. Sárospatakon a VII. hadtest 3. gázharc (vegyiharc) százada került elhelyezésre.¹⁰ Az 1942.¹¹ évi békehadrendben Sárospatakon a Hadtest alárendeltségébe tartozó 4. gázszázad (vegyiharc század) nyert elhelyezést. Az 1943-as hadrend inkább a haderő minőségi fejlesztésre utal a páncélos és a légierők fejlesztésére helyezte a hangsúlyt. Ez elsősorban a hadtest közvetlen alakulatokat érintette. 1943-ban több hadrend is készült: az első változatnál¹² maradt a Sárospataki 4. gázharcszázad. A következő átszervezésnél 1943-ban a VII. VIII. IX. hadtestek vegyiharc századait összevonták 102. vegyiharc zászlóaljba ideiglenesen Sárospatakon, amíg a kijelölt állomáshelyére, Nagyváradra települt. Így Sárospatak helyőrség nélkül maradt.¹³ Az újabb átszervezésnél a hadtest gázszázada nem Nagyváradra, hanem Husztra települt.¹⁴

HERCEGKÚTI ELEMI LŐTER

A löteret a járás legkönnyebben megközelítendő helyen Sárospataktól 5 km-re a Hercegkúti község határában a Sárospataki MOVE létesítette 1930 tavaszán, az ottani legeltetési társulattól úrijog elismerése címén évi 1 P-ért bérelt területen. A szerény anyagi lehetőségeinek megfelelően teljesen szükségszerű formában. A 300 méteres, hat lőállásos és 20 m hosszú és 5 m széles eternittal fedett állandó jellegű löcsarnokkal ellátva épült meg. Ahol már 1930. július 13-án a MOVE lövészegyesületei szeptember 14-én Zemplén vármegyei Polgári

⁹ HL. HM 41.000 eln1a.-1941. számhoz. A m. kir. Honvédség csapatainak elhelyezése 1941.

¹⁰ Vegyiharc-csapat: tömeges hatást kiváltó kémiai anyaggal vívott küzdelem megvívására, valamint az ez ellen történő védekezésre szervezett alakulattípus. 1915-től az elsősorban a nyugati hadszíntéren kifejlődő vegyi harc során alakult ki. A m. kir. Honvédségnél 1924-ben rejtve indult meg az újjászervezése. 1936-ban a vegyesdandároknál gázvédelmi századokat szerveztek, 1937-ben gépkocsizó gázvédelmi zászlóaljat.

¹¹ HL HM 42.000 eln.1a.-1942. A m. kir. Honvédség csapatainak területi elhelyezése 1942.

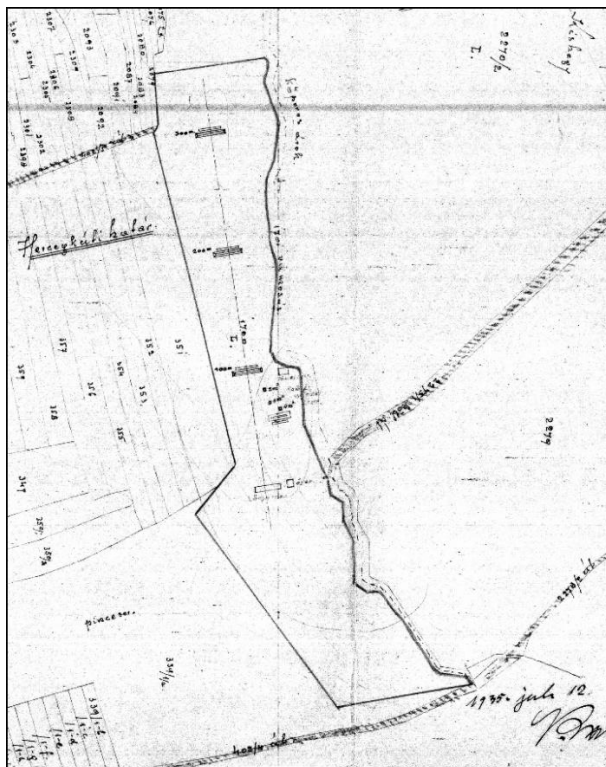
12HL HM 43.000 eln.1a.-1943. A m. kir. Honvédség csapatainak területi elhelyezése (légierő nélkül)

13 HL HM 43.100 eln.1a.-1943. A m. kir. Honvédség csapatainak területi elhelyezése (légierő nélkül)

14HL HM 4320 eln.1a.-1943. A m. kir. Honvédség csapatainak területi elhelyezése (légierő nélkül)

Lövészegyesület nagyszabású versenyt rendezett. A lövöldét a csendőrség is igénybe vette, így tehermentesítette a Sátorújhelyi lőteret. Amellett a kiépülő leveleintézmények számára is biztosítani tervezték, ha az egyesület megfelelő anyagi támogatást kap.

A lőter építése az ország nehéz gazdasági helyzetében következett be, ami nagy terhet rótt a városra és a szervezetre. Ezért a MOVE városi vezetősége 1930. november 30. kérte a Honvédelmi Minisztert, hogy a „2 800 Pengőt kitevő építési költségek kifizetésében bennünket anyagilag hathatósan támogatni méltóztassék”¹⁵ Mivel a kérelemből nem derült ki, hogy a lőter milyen biztonsági berendezésekkel van ellátva, és katonai fegyverrel lehet lőni stb. Ezért utasították a kerületi parancsnokságot, hogy vizsgálják meg a lőteret. 1931. április 14-én megnézték, és a kért segély megadását javasolták. Igaz, -írták, jelenleg a biztonsági berendezések hiánya miatt, csak a lőter környékének és a veszélyezett területek lezárásával használható.

1.ábra. Hercegkúti lőter kataszteri térképe (forrás HL)

¹⁵ HL HM 1882eln.11o.-1940. 16140eln.11o.-1931.

A kiképzési osztály szerint a katonai alkalmazásra való kiépítésre 2 800+8 000 pengő szükséges. A honvédség 1931/32 kiképzési évben a polgári lövészegyesületek hadipuska lőtereinek építésre 60 000 pengőt biztosított. Ezért azt javasolták, hogy a lőtér építési költségei 1/3-1/3 részben a következő költségvetési évben az OTA (Országos Testnevelési Alap) VüM és HM által biztosítsa, és szerződésileg biztosítsák a lőtér használatát. (A 10 000 Pengőből 4 000 P az építési osztály 6800 P, a VüM terhére.) A 11. osztály nem értett egyet, mert a honvédségnek nem érdeke hogy Sárospatakon katonai lövölde épüljön, mert ott honvédségi alakulatok nincsenek, és előre láthatólag a jövőben sem lesznek.¹⁶ Így azt az erőteljes költségvetési csökkentésekre hivatkozva a HM és a VüM elutasította.

A honvédség 1932 átszervezése során a határőrség 7/II. osztálya került felállításra Sárospatakon. 1933.május 13-án a Miskolci kerületi parancsnokság jelentette, hogy a Sárospataki alakulatok, azaz egy zászlóalj parancsnokság (7/II.hő. o.pásg), egy puskás (7/2.hő.pu.szárny) és géppuskás század (7/1.hőr.gp.szárny) valamint a levante egyesületek a szabványos lőtér hiányában a már meg lévő MOVE lőterre vannak utalva. Így azt ideiglenes megállapodás alapján szükségyszerűen használják. Azonban kiderült, hogy a lőtér sem a lövészszerkezeti, sem a biztonsági követelményeknek nem felel meg. Ezen felül a céltábla állása 300 m távolságban van, míg 100 és 200 m-en sem jelző, sem gurulatfogó töltés nincs, a biztonsági berendezések hiányoznak, a golyófogó magassága sem megfelelő. Engedélyt kértek, hogy a lőtér használatára a végleges szerződést megkössék, úgy hogy a karbahelyezése (a célnak megfelelő kiépítése) és karbantartása a kincstárt terheli. A MOVE pedig a kincstári céltábla anyagot és a berendezést díjtalanul használja, és a lőtér használatért nem fizet. A lőteren a karbahelyezés (a legszükségesebb teendők) a golyófogó felemelése, a 100 és 200-ik méteres céltáblaállítás és a gurulatfogó kiépítése 6 lövonalra, a 300-ik méternél a beomlott jelzőfedezék helyreállítása, a 6 db új fekvőpad készítése, valamint a löcsarnok és jelzőfedezékek kavicsolása összesen 8 000 pengőt, ezenkívül a céltáblaanyag első beszerzésére 600 pengőt tenne ki.¹⁷ A kiképzési osztály ezt támogatta. A nehéz anyagi helyzetre való tekintettel az volt az elvi álláspont, hogy lövöldét csak akkor építenek, illetve a meglévőt csak akkor fejlesztik, ha a jelenlegi állapot még szükségyszerű megoldásként sem felel meg.¹⁸ A kérdés az volt, hogy a lőtér szükségyszerűen megfelel-e?

A lőteret használó HÖR alakulatok saját erőből különösebb költség felmerülése nélkül legszükségesebb mértékig rendbe hozták. A 300-ik méteres

¹⁶ HL HM 1882eln.11o.-1940. 36142eln.11o.-1931

¹⁷ HL HM 1882eln.11o.-1940. 108729eln.11o.-1933

¹⁸ HL HM 1882eln.11o.-1940. 110255eln.11o.-1933

jelzőfedezék hátsó támfalát 0,60 m hátrább helyezték, a szűk fedezéket kibővítették, a 100 m céltáblaállást terméskő támfalakkal kiépítette, és a hátsó golyófogót némileg megmagasította. Ily módon a lövészet a 100 m-re és 300 m-re a löcsarnoktól, míg 200 m-re 100 es lőtávolságról történik. Így lökiképzési szempontból szükségszerűen megfelel. Biztonsági szempontból azonban aggályos (vízszintesen tengelyen forgó kettős céltábla keretek csapágyszerű kiképzésénél vasrészek alkalmazása. A jelzőfedezékek gurulatfogó töltéseken páncéllemez nincs. Így az egyes lövéseknél, ha a vasrészeket érik, onnan visszacsapódva a jelzőket megsebesítik ez már előfordult.) Szükséges volt a jelzőfedezékeknel óvótöltések készítése, páncéllemezek felszerelése a céltáblaállásnál, az alacsony gurulatfogó töltések építése, a hátsó golyófogó 6 m magasán felemelése. Ez kb. 2400 P költséget jelentett.¹⁹ A kerület építési osztálya felterjesztette az építési javaslatot. A lőtér 6 lövonalra van tervezve, de átépítve csak 4 lövonalra volna a lehetséges 100 és 300 m lőtávolságokra, a löcsarnok áthelyezésével és átépítésével. A 300 m céltáblaállás előtti gurulatfogó ideiglenesen csak, mint páncélzat nélküli feltöltés készülne, költségvetés hiányában²⁰

A lőtér bérleti szerződését a hercegkúti urbéri közbirtokosság nem volt hajlandó aláírni. A szerződés szerint a kért területet 1934.szept.1-1960 febr.29-ig bérelnék évi 20 Pengőért. (Ez az összeg a szerződésben át lett írva 50 P-re.)²¹ A katonai vezetés szerint kívánatos lenne a lőtér területét kisajátítás útján megszerezni. A kisajátítandó terület nagysága 8 kat.hold 800 négyszögöl. A térítendő összeg kat.holdanként 450-500 pengőre tehető, így 8.5 kat.hold után előreláthatólag 4250 P-t fog kitenni.²² Ezt az összeget a jövő évi költségvetésbe felvették (nem engedélyezett munkák kimutatásában.) Azonban a gazdasági helyzet nem tette lehetővé a kisajátítást és a jogi osztály is ellenezte, csak az építési javaslatot vitték át a következő évre.

Közben befejezték a lőszerraktár és az őrépület, valamint a robbanó és gyujtószerraktár építését.²³ Így már 5 épület állt a lövölde területén (Ötödik tüzérségi lőszerraktár volt) Ez 21 000 P. értéket képviselt. A terület kisajátításának elvetésével a használat kérdése is tisztázatlan volt, mert a szerződésmódosításra, nem érkezett válasz. A helyi katonai vezetés a kisajátítás megtörténéséig kérte a bérleti szerződés megkötésének engedélyezését, és az építési hitel (2 400 P) rendelkezésre bocsátását.²⁴ Az előljáró engedélyezte egy

¹⁹ HL HM 1882eln.11o.-1940. 114398eln.11o.-1933.

²⁰ HL HM 1882eln.11o.-1940. 110184eln.11o.-1934.

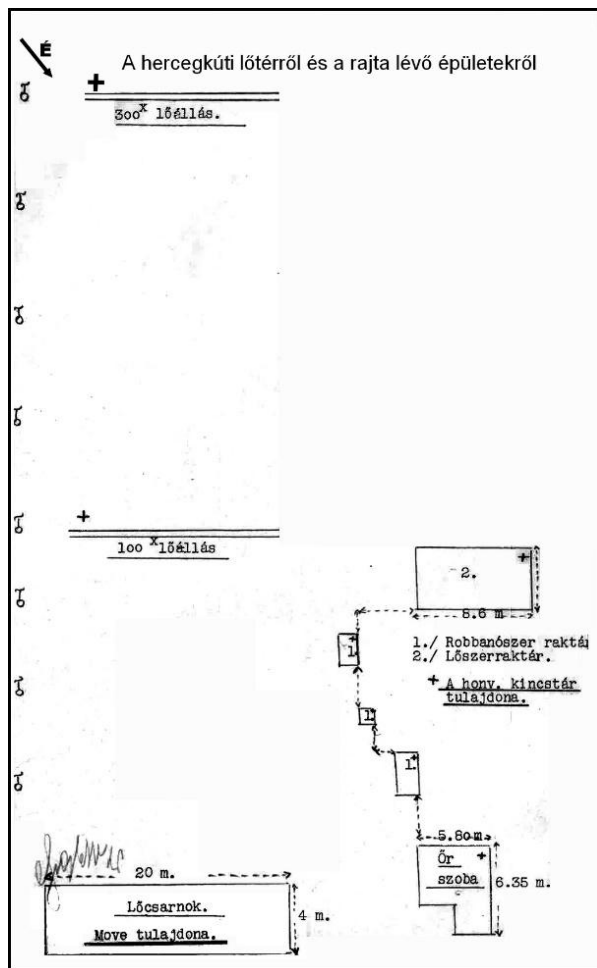
²¹ HL HM 1882eln.11o.-1940. 121458eln.11o.-1934.

²² HL HM 1882eln.11o.-1940. 124652eln.11o.-1934.

²³ HL HM 1882eln.11o.-1940. 101384eln.11o.-1935.

²⁴ HL HM 1882eln.11o.-1940. 109299eln.11o.-1935

öt évre szóló bérleti szerződés megkötését, és újból fel kellett terjeszteni az építési javaslatot. A szerződést újból felterjesztették, a jogi osztály javasolta az újbóli átszövegezését, annak a tükrében, hogy ideiglenesen fogják kisajátítani a területet.²⁵ Közben a Herceggúti legeltetési társulat kérte az elmaradt bérleti díjak kifizetését, amelyet teljesítettek.²⁶

2.ábra. Herceggúti lőtér berendezése
(forrás: HL)

²⁵ HL HM 1882eln.11o.-1940. 116979eln.11o.-1935

²⁶ HL HM 1882eln.11o.-1940. 100510eln.11o.-1936

Közben felmerült az a lehetőség, hogy az időközben felépült raktárak nagy értékére való tekintettel a kincstár megveszi a lőtér területét. A legeltetési társulat közölte, hogy a lőtér területe a község fejlődésével bővítésével kapcsolatban lett kijelölve. Eladás esetén a lőtér területét egészen az erdő aljáig kell kimérni, mert a lőtér és az erdő kötötti területen kő és kőpor bánya van. A társulat csak akkor hajlandó lemondani, ha helyette megfelelő nagyságú és értékű másik területe kap. A lőtértől északra a társulatilegelő mellett van az erdőkincstár tulajdonában alkalmas legelőterület, amiből megfelelő darabot le lehet hasítani. Ragaszkodtak az út használatához a község és az erdőbirtokosság részére. Kérték, hogy a lőtér használatánál a Kishegytől délre a lőirányban fekvő szőlőbirtokok megművelésére is legyenek tekintettel. A jegyzőkönyvben névleg felsorolták a tulajdonosokat. Szerződésileg biztosítani kell a lőtér használatát a hercegkúti levették, a sárospataki MOVE valamint a hercegkúti lövészegyesület részére.²⁷ Vételárként négyzögenként 150-160 fillért kértek. Ez 21 800 P jelentett. A MOVE hajlandó volt eladni a lőtér felépítményeit, annál is, inkább mert a felépítmények állandóan veszítettek értékükből, ezt a vagyont a Sárospatak belterületén fekvő kispuska lőtér fedett lőtérre való átépítésére szerették volna felhasználni. A felépítmények értéke 2 800 P. Egy csatolt kimutatás szerint 1929 febr.6-1933 szept.1-ig 3 469.96 Pengőt fordítottak a lőtér építésére²⁸

A katonai vezetés eltekintett a vásárlástól, mivel a legeltetési társulat az aránytalanul magas vételáron felajánlott terület átengedését olyan feltételekhez kötötte, amelynek teljesítése nem állt a kincstár érdekében, másrészt annak használatát a MOVE és Levente egyesületek lövészeti jogának kötelező biztosítása akadályozná. Azonban a lőtér területén létesített raktárak és őreépületek építési területének használataért hajlandók voltak a legeltetési társulatnak tulajdonjogának elismerési díjat fizetni, annak ellenébe a kincstár telekhasználati jogát telekkönyvileg be kell jegyezni.²⁹ A legeltetési társulat a lőtéren lévő kincstári épületek tulajdonjogának elismeréséért évi 10 P-t kért.

Sárospatakon új 2 lővonalas lövölde építésére a 1937/38 költségvetésben 15 000 P-t irányoztak elő. Az új lövölde területének biztosítására figyelemmel kell lenni, hogy esetleg csak 100 méteres céltávolságra 4 lővonalal fog megépülni. Ennek területszükséglete kb. 1 kat.hold mezőgazdaságilag minél értéktelesebb terület legyen szólt az utasítás. Az új lőtér Hercegkút községtől nyugatra állami területen van. Ezért megkeresték a FűM-t.³⁰ Ez volt a terv.

A lőtérre azonban szükség volt. A MOVE lövölde iskolalövés követelményeinek minden tekintetben megfelelt. MOVE évi 100 P. használati díj

²⁷ HL HM 1882eln.11o.-1940. 21416eln.11o.-1936

²⁸ HL HM 1882eln.11o.-1940. 28781eln.11o.-1937

²⁹ HL HM 1882eln.11o.-1940. 44944eln.11o.-1937

³⁰ HL HM 1882eln.11o.-1940. 25892eln.11o.-1939

ellenében bérbe adta a kincstárnak. Mivel a MOVE a területet bérelte - a legeltetés biztosítása miatt- csak vasárnap és ünnepnapokon használhatta. A legeltetési társulat a terület használatáért még külön évi 50 P bért követelt. A lőtérén karbantartási munkálatokat kellett elvégezni. Golyófogóknak földdel való feltöltése, célállomások újra falazása, célkeretek újra elkészítése, tetőzet kijavítása, fekpadok, ajtók, épület deszkafalazat kijavítása. Erre 716 P-t kértek. Az építési osztály 1 000 P-t engedélyezett a hadtest karbantartási hitel terhére.³¹

A lőtér területe nem változott 1941-ben, az épületek: gyalogsági lőszerraktár 40m², tüzérségi lőszerraktár 2m², robbanószerraktár 4m², 2db gyujtószerraktár 1 és 2 m², valamint egy őrszoba és a lőcsarnok épülete volt itt. 1941-ben tervezték egy 100 m² lőszerraktár építését 27 000 P. értékben. A tervek elkészültek, de nem volt rá költségfedezet. Ezt betervezték 1942 re, majd 1943-ra is, de akkor sem találtak pénzt felépítésére.³²

HATÁRŐR LAKTANYA

A kincstár 1932 szeptemberében vette meg a Zemplén megyei községi és körjegyzői fiú és lánynevelő egyesület Sárospataki internátus épületét (349/3 helyrajzi szám). A 120 négyszögöl terület értéke 20 400 P, az épület értéke 59 600 P, így összesen 80 000 P. értékben. 1933-ban a tatarozási munka 6 000 P. értékű volt.

A laktanya területe eleve kicsi volt, a laktanyaudvar olyan szűk volt, hogy a laktanyában elhelyezett alakulatok szabályszerűen zárt rendben nem tudtak felállni. Az udvarbővítésére egy telek kisajátítása (349/13 hrsz) 36 négyszögöl 612 pengőbe került.³³ Az építési osztály az irodák elhelyezésére emeletráépítést javasolt, a bővítési területre tervezték az istálló és a raktárakat elhelyezését. A tervezett építési munkákra: istálló és raktárépület 2370m³ 42 500 P, járműszín 297 m³ 3 550 P, Patkolóműhely 588m³ 7 725 P, a főépület emeletráépítés 613m³ 12 600 P. a telek megszerzése 5 000 P. és egyéb költségekre 65 000 P-t utaltak ki. A II. raktár és az istálló 1937-ben épült meg. A tényleges bekerülési költség 65 274 pengőt tett ki.³⁴ Az új árnyékszék épülete 1937-ben készült el 3 200 P értékben. 1936-ban a laktanya közétkezési bizottsága egy fészert építtetett (25 P értékben)

A vízszolgáltatással is gondok voltak. A vizet a laktanya megvásárlásakor költségek hiányában a meglévő fűrt kút (110 mmm) és az Egri laktanyából kikerült szivattyú és motor szolgáltatta. A szivattyú kis szállítóképessége miatt (percenként 10 liter) éjjel nappal működött. Ez szolgáltatta ki a laktanyában lévő

³¹ HL HM 1882eln.11o.-1940. 18182eln.11o.-1940

³² HL HM 139662eln.11o-1941

³³ HL HM 102219eln.11o.-31934

³⁴ HL HM 454603eln.11o.-1941

160 főt. Ez a megoldás csak szükségszerű volt, mert csak 8%-s hatásokkal működött. Az építési osztály egy 32 m mély és 21 mm-es új kút fúrását és egy búvár szivattyú beszerzését javasolta 4 200 P értékben.³⁵ Mondva, hogy ez évi 1200 P áram megtakarítást jelentene és a költsége 2-3 év alatt megtérülne. Ezt később 2 050 pengővel megemelték, mert a legolcsóbb árajánlat a kútfúrasi munkára 30417 P, a szivattyúra 2 575 P volt.³⁶ A tényleges építési munka 6 231 pengőbe került. 1938-ban a laktanya konyháját 200 személyesre bővítették, ez az 1. épület alagsorában tűzhely beépítését jelentette, erre 2 000 pengőt utaltak ki.³⁷ A laktanya egész területe 1 kat.hold 185 négyszögöl volt.

A laktanya épületei

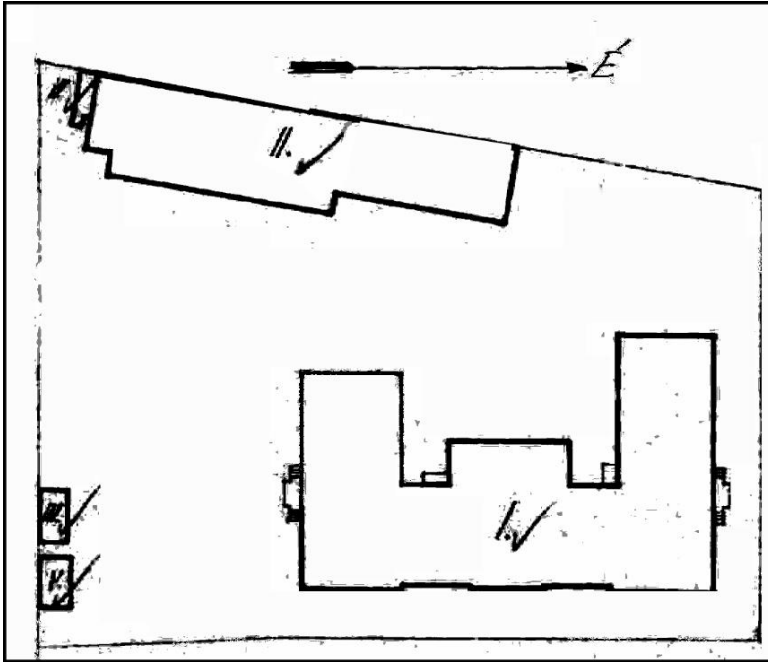
I. főépület: 1212 m² beépített területtel. Részben alapincézett földszintes épület, terméskő lábazattal, égetett téglá felmenő falakkal, a pince és a földszint felett tűzbiztos födémrel, a födémtől különálló nyeregtető szerkezettel, szürke műpalafedéssel, horganyzott vasbádógból készített esővíz csatornákkal és lefolyócsövekkel. Az alagsori ablakok idomvasból készültek, a földszinti ablakok fából készültek, kétrétegűek befelé nyílóak. Az alagsori padlók általában betonból készültek, míg a földszinti helységek padlói nagyrészt hézagmentesmagnezitpadlók, erősen elhasznált állapotban. *Az épületben falon szerelt vezetékekben villanyvilágítás, valamint vízvezeték és csatornázás volt.* A vizet két kút szolgáltatta, a szennyvízelvezetésre saját területen lévő derítő szolgált. A földszinten vízöblítéses WC-k és öntöttvas sormosdók voltak. Az alagsorban lett elhelyezve a legénységi konyha, ahol egy darab „Börcsök” féle széntüzelésű vasszerkezetű tűzhely, és egy darab falazott tűzhely volt.

II. sz. raktár és istálló épülete: 1936-ban épült 584 m² beépített területtel. Terméskő alap és felmenő falakkal épített egy emeletes épület, a földszint lefedésére tűzbiztos-bélestestes födémrel, míg az első emelet felett födém nincs, Az ablakok kétrétegű raktári ablakok, földszinten vasrácsokkal és sodronyfonatokkal, emeleten csak sodronyfonatokkal. Az ajtók vaslemezből készültek. Tetőzet rozsdavörös műpala, az esővízcsatornák horganyzott vasbádógból készültek, felfekvő csatornákkal, az emeletre vasbeton belső lépcső és kovácsoltvas külső lépcső vezetett. A földszinten 20 lóállásos istálló, zabos nyergeskamrával, kovácsműhely és patkoló, valamint raktárhelység és nyitott kocsiszínek, az emeleten raktárak voltak. Az épület mellett földbe süllyesztett trágyatartó volt.

³⁵ HL HM 408541eln.11o.-1937

³⁶ HL HM 439624eln.11o.-1937

³⁷ HL HM 8311eln.11o.-1941

3.ábra. Határőr laktanya alaprajza 1937
I.főépület, II. Raktár és istállóépület, III. WC, IV. trágyatartó, V. fészker
 (forrás HL)

III. árnyékszék: 21 m² területű, égetett téglá felmenő falakkal épített vasbeton lemezzel lefedett földszintes épület. tetőzet betonetölemezre helyezett ragasztott kátránypapír. Az épületben vízdén kívül 6 fülke van, 2 fülkében ülőke van, míg 4 fülke „török rendszerű” vagyis ülőke nélküli.

IV. trágyatartó: földbe épített tégláépítmény 11,38m² területtel

V. fészker épület: téglából cseréppel fedve 30,82 m² területtel

A laktanya kerítései: nyugati és északi határvonalán tömör terméskő, a keleti oldalon (Mátyás király út) terméskő lábazati fal és pillérek között sodronyfonat kerítés, a déli oldalon teljesen silány tuskédrótkerítés, korhadt faloszlopokkal volt. Az udvar burkolatlan esős időben sáros. Kert nem volt. A telek északi oldalát községi tulajdonban lévő aszfaltjárda, a keleti oldalát 1937-ben épített beton (makadám) járda övezte. A fűtés fatüzelésű cserépkályhákkal, valamint vaskályhákkal történt.

A vízszolgáltatás a területen lévő 1 db régi és 1 db 1937-ben épült épített kútból, elektromos szivattyúkkal volt megoldva, az I.sz épületben falikutakkal, és öntöttvas sormosdókkal. Az egyes kútból a víz kiemelése mély szívófejjel, a

kettes kútból búvárszivattyúval történt. A két darab 1m³víztározó a padláson volt elhelyezve. Legénységi fürdő nem épült.

A laktanyában 1939-től az árkásztábor alakulatai nyertek elhelyezést. A két század összlétszáma 202 fő volt.³⁸ A 12. 21. 24. árkász századok a gránátos és a határőr laktanyában emeletes ágyakon voltak elhelyezve, illetve egyes szobákban a földön szalmazsákokon szorosan voltak a fekvőhelyek. (Ez azért volt, mert 1940. október 1-től a századok létszáma 25 fővel növekedett, így 75 főt kellett elhelyezni.) A határőrlaktanyában két századnak nem volt raktára. Anyaguk részben a pincében részben két raktárban volt elhelyezve.

GRÁNÁTOS (ÚJ) LAKTANYA

A laktanya építési területét 1936. december 19-én sajátították ki. Építése 1936. szeptember 31-én kezdődött, befejezési határidő elméletileg 1937. május 1 volt. A határidőt nem tudták betartani, mert az esős őszi időjárás hátráltatta. A vállalkozó a késedelmet éjszakai és vasárnapi munkával igyekezett pótolni. Az időjárás miatt a falak és a födémek kiszáradása lassú volt.³⁹ Az építkezésnél a kincstár vállalta, hogy a laktanya mellett 5 m széles utat épít és 20 m hosszan „kikavicsoltassa az állami útig”, hogy a megmaradó ingatlanrészek az út hiány miatt értékcsökkenést ne szenvedjen, és így a megmaradt telekrészek mind a műútról, mind az új földútról megközelíthető legyenek. Az útépítés a tervek szerint 748 pengőbe került, ezért 1 000 P utaltak ki az útépítésre.⁴⁰ A legjutányosabb ajánlattevő Kocsa András Sátoraljai építőmester volt 982 P költséggel. Ez a javaslat 100 m² út elkészítésére vonatkozott. Időközben a laktanyaépítésnél megépült istálló és kocsiszín is megkövetelte, laktanya területén is kiépüljön az úthálózat, hogy sáros időben is lehessen használni a laktanyaudvart. A tervek szerint minimálisan 600 m² utat kellett kiépíteni. Ez a legjutányosabb ajánlat szerint is 6 508 pengőt tett volna ki.⁴¹ Ezt az összeget engedélyezték, a Gyöngyösi lovassági laktanya 90 férőhelyes istálló építésnél mutatkozó megtakarítás terhére. 1939-ben megépítették, a leszámolás 1941 február 29-én történt meg, végül az építkezés 6050 pengőbe került.⁴²

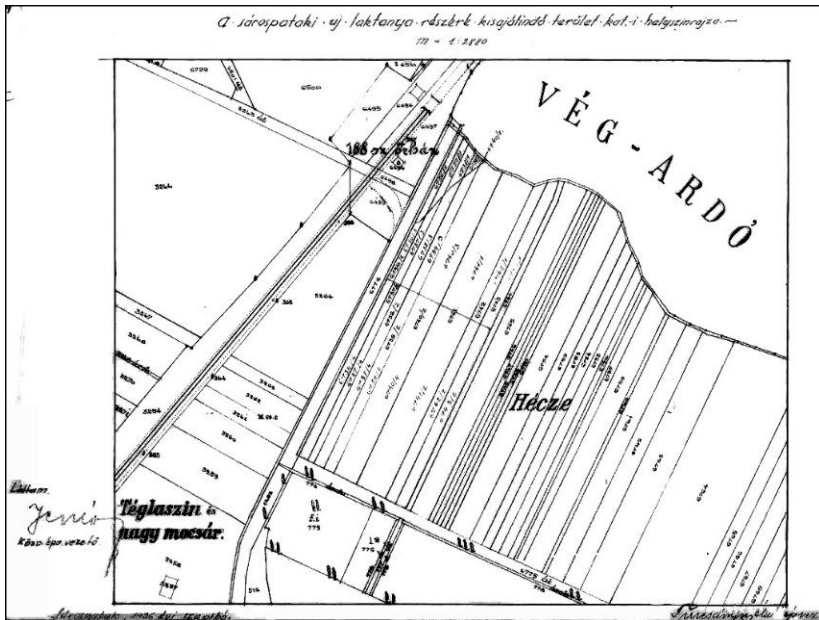
³⁸ HL HM 482096eln.11o-40

³⁹ HL HM 12828eln.11o.-1937.

⁴⁰ HL HM 507296eln.11o.-1938

⁴¹ HL HM 4689465eln.11o.-1939

⁴² HL HM 426224eln.11o.-1941

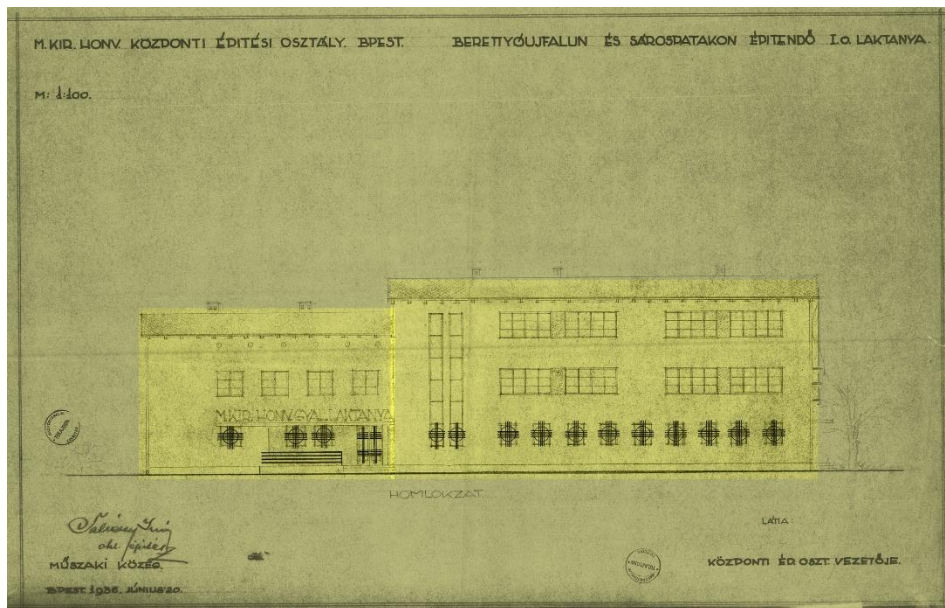
4. ábra. Gránátos laktanya kisajátítandó területe 1936
(forrás: HL)

Az 1938. októberi hadrend alapján Sárospatakon elhelyezésre került a 21. gyalogezred ezredtörzse a II. zászlóalj (törzs. 3 puskásszávad, és a géppuskás század) alakulatai 4283 fővel és 55 lóval, valamint 7 szekérral 6 taligával. Ebből az új laktanyában az ezred parancsnokság (irodák), az ezredtörzs legénysége (a zenészek kivételével), a II. zászlóalj közvetlenek (távbeszélő szakasz, nehézgéppuskás század és az ezred karpaszományos iskolája összesen 163 fő és 33 ló lett elhelyezve. Ezért kellett a laktanyában épülő 14 lóállásos istálló 19 lóállássá való bővítése. A nehézgéppuskás század fegyvereinek és járműveinek elhelyezésére 80m² alapterületű falazott oldalfalu zárt szín építése, illetve a laktanyaterületének bekerítése is⁴³.

1939-től egy utász század került elhelyezésre, mint az árkásztábor része. Az elhelyezés emeletes ágyakon történt, törzsszel, gyengélkedőszobával, orvosi rendelővel, legénységi fürdővel, fogdával, szabó-cipész műhellyel, kisebb raktárakkal. A század létszáma 128 fő⁴⁴.

⁴³ HL HM 31858eln.11o.-1938

⁴⁴ HL HM 482096eln.11o.-40

5. ábra. A laktanya főépület homlokzati terve 1936

(forrás HL)

ÁRKÁSZTÁBOR /HATÁRŐR ÉS GRÁNÁTOS (ÚJ) LAKTANYA/

Az Árkász régies elnevezése azon műszaki katonáknak, akik a tábori erődítések építését és korábban a várharcokhoz szükséges földmunkák (megközelítési árkok, lövegsáncok stb.) készítését végezték. A feladatuk az utászokéhoz volt hasonló, ezért szervezetileg sokszor összevonták. Az utászok erődítési munkálatoknál, műszaki záróharcban (robbanó és nem robbanó műszaki záruk létesítésével), valamint nagyobb rombolásokban és különleges szakismeretet megkövetelő műszaki munkákban, megerősített állások védelménél és megtámadásánál, illetve a vízen történő átkeléseknél működtek közre. Felszerelésük a kézi, a keresztvágó fűrész, a hosszúnyelű ásó és csákány, az erdei fejsze, a 10 m-es (rövid) kötél és egyéb famegmunkáló kéziszerszámok. Ide tartoztak még a robbanó- és gyújtóanyagok, a külmotoros rohamcsónakok, a kézi és gépi cölöpverők, a tábori kovácsműhelyek, a rombolócsörlők, valamint a záróharcanyagok (aknák). Legkisebb szervezeti egysége raj volt, legnagyobb a zászlóalj, amely általában három századból áll. A Magyar Honvédségben a tárgyalt időszakban minden ezredben volt egy árkász szakasz rendszeresített felszereléssel.

Az árkász alakulatokat nyáron összevonták kiképzésre. Sárospatakon 1939-42 között a VIII. Kassai hadtest VIII. árkásztáborára működött. Az alakulatokat a

város két laktanyájában helyezték el. A legnagyobb akadály a raktárak hiánya (a technika elhelyezésre) volt a vízi gyakorlótéren és a laktanyákban.

1939. december 20-án a táborparancsnokság az anyag tárolására a határórlaktanyában és a vízi járművek elhelyezésére két (1db 20x9 m alapterületű 4 m magas 180m² 5400 P és 1 18x9m alapterületű 162 m² 4860 P) darab nyitott szín, a szárazföldi gyakorlótéren az erődítési anyag és az őrszoba részére egy (15x9m 135m² 5 400 P) zárt barakk és a vízi gyakorlótéren a hadihíd, szükséghid és gyorsbőrű anyag részére 1 (15x6m 90m² 2340 P) zárt barakk megépítését kérte 26 000 P értékben.⁴⁵ Ebben a négy barakkban tárolták volna a béke műszaki gyakorló (B készlet) anyagot.

Amikor a versenytárgyalást kiírták az építési osztály javasolta a legolcsóbb ajánlattevőket Nyitray Károly és Zambon Miklós Sárospataki ács és kőműves mestereket és, hogy őket 23 454 P. összeggel bízzák meg. (Ehhez jött még a tervezési átalány, ellenőrzési költség, előre nem láthatókra kb. 8%. így jött ki a 26 000P).⁴⁶ Azonban az éptőmesterek csak akkor vállalták, ha a kincstártól 7% felárat kapnak. Kérelmüket azzal indokolták, hogy ők a megadott egységárakért 30 napi szavatosságot vállaltak, azonban az óta 60 nap telt el. Ez igaz is volt. (Az ügymenet lassúságát az is bizonyítja, hogy a szerződést hivatalosan csak december 14 terjesztették fel.⁴⁷) Az osztály javasolta, hogy fizessék ki a felárat (1959 P.) ami meg is történt.⁴⁸

1940 októberében a táborparancsnokság kérte, hogy – az anyagmegóvásra tekintettel- kettő nyitott szint tegyék zárttá, oldaldeszkázattal és kapukkal lássák el. (ez 4 0156 P. többletköltséget jelentett.) Az építési osztály mielőtt döntött volna megkérdezte vezérkart (hadműveleti osztályt), hogy a tábor marad e Sárospatakon? Ez teljesen érthető volt, ebben az időben a honvédség állandó mozgásban volt, sorozatos helyőrségváltozások zajlottak le. A vezérkar közölte, hogy a tábor áthelyezését nem tervezi.⁴⁹ Így az építkezést engedélyezték is.⁵⁰ A munkát Nyitray Károly és Zambon Miklós építőmesterek végezték el, az eredeti egységárak alapján az időközben elvállalt anyagár és munkabéremelkedések fejében 155-kal felemelve.⁵¹ Közben kérték őket, hogy a 15x6m nagyságú barakkot 15x9 m nagyságban építsék meg, hogy a szabadon maradt részük a vízi járművek javítóműhelyéül szolgálja. Továbbá ez a barakk volt a legközelebb a

⁴⁵ HL HM 516056eln.11o.-39

⁴⁶ HL HM 516056eln.11o.-40

⁴⁷ HL HM 530694eln.11o.-40

⁴⁸ HL HM 454705eln.11o.-40

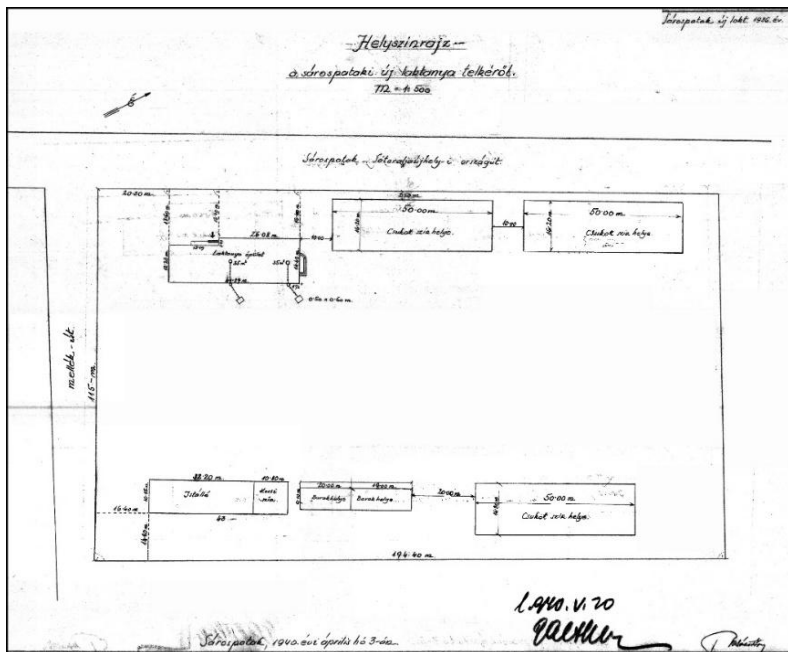
⁴⁹ HLHM 419322eln.11o.-40

⁵⁰ HL HM 502584eln.11o.-40

⁵¹ HL HM 403228eln.11o.-41

MÁV állomáshoz, így ez szolgálna minden anyag szétosztására az árkásztábor és az alakulatok között.⁵²

Közben a Kassa hadtestparancsnokság kérte a táborparancsnokság, mint anyagi alakulat által kezelt „A” készletbe tartozó 3 hadihídoszlop anyagának tárolására 1800m² nagyságú állandó barakk felépítését is.⁵³ A terület az új laktanya udvarán rendelkezésre állt. A hadihídoszlopanyag a téglagyár szárítójában volt elhelyezve, de azt legkésőbb május 15-ig a téglagyártás megindulásakor ki kellett üríteni.⁵⁴

6. ábra. A gránátos laktanya fejlesztési terve 1941
(forrás: HL)

A három darab csukott fészek 50x16,20m² nagyságú 430m² terjedelmű (2 szabványos és 1 könnyű hho.) építését elrendelték, úgy, hogy a már felépített ideiglenes fészek anyagát fel kell használni.⁵⁵ A zárt fészereket (függetlenül attól, hogy könnyű vagy szabványos hadihídoszlop részére kell) szabványos hadihídoszlop tárolására szükséges méretekben 50x16,20 vagy 2 darab 50x8,10

⁵² HL HM 504363eln.11o.-40

⁵³ HL HM 449344eln.11o.-40

⁵⁴ HL HM 18320eln.11o.-40

⁵⁵ HL HM 18320eln.11o.-40

m méretben a homlokfalakon teljes szélességben megfelelő 4 kapunyílással. (Ez nem jelentetett helypazarlást, mert 2 szabványos hadihídoszlop barakkban 3 könnyű oszlop kerül tárolásra, a fennmaradó helyre gyorsbűriük részére volt szükség.) A versenytárgyalást kiírták. Az osztály Kócsa András Sátoraljaujhelyi építőmestert javasolta összmunkával 30 714 P összeggel. A bizottság azonban nem fogadta el és a döntés értelmében az ácsmunkát vitéz Dávid József Sárospataki ácsmesternek adta ki, 13 131 P-vel), a másik részét eredménytelennek nyilvánította, azzal kikötéssel, hogy szabadkézből adható vállalatba, de az összeg nem lehet magasabb, mint 11 682 P (föld-kőműves – tetőfedő stb.) munkák, amely összeg Nyitrai Károly és Zambor Miklós Sárospataki ács és kőműves vállalkozók képtelen ajánlati összege volt. Így 24 814 P lenne az összköltség. Dávid József a versenytárgyalás és a megbízás között időben történt áremelkedésre való hivatkozással a munkát nem vállalta (23 676 P.), Kócsa András pedig az ajánlatára 8% felülfizetést kért (40 671 P). A sürgősségre valló tekintettel az építési igazgatóság a munkával szabadkézből Bagdy László ácsmestert (Budapest Amerikai út 4.) bízta meg 37 832 P. vállalati összeggel.⁵⁶ Így a munkálatok 13 017 P különbséget mutatnak, ez 53% áremelkedést jelentet.

Az 1941-es elhelyezés

A Kassai hadtestparancsnokság jelentette, hogy az árkásztábor felállítása óta, mind az elhelyezés mind a gyakorlóterek tekintetében állandó nehézségekkel küzdött. A két laktanyában a felemelt állományú árkász századok nem fértek el. A legénység szükségképpen emeletes ágyakon volt elhelyezve, oly zsúfoltan, hogy a legénységi asztalokat nem lehetett a szobákban elhelyezni. Az étkezést a legénység a saját katona ládáján fogyasztotta el. Ezen kívül 160m² raktárhiánya volt. Így a tanfolyamok, összevonások lehetetlenek lettek. Az állományemelés nehézségekben ütközik, mert a városban nincsenek üres helységek. A kiképzési viszonyok is kedvezőtlenek. A vízi gyakorlótér tavasszal magasabb vízállásnál víz alatt van, nyáron olyan kevés víz van a Bodrogban, hogy vízi gyakorlótérnek nem felel meg. Szárazföldi gyakorlótere kicsi és messze van.

A táborparancsnokság kérte egy új legénységi épület építését, vagy a meglévőre egy emelet ráépítését, azon kívül raktárak és műhelyek építését, továbbá mindkét laktanya bekerítését. Azon kívül egy bizottság kirendelését, hogy az építkezések szükségesek. A hadtestparancsnokság nem javasolta az építkezéseket, és kérte az árkásztábor áthelyezését megfontolás tárgyává tenni. Javasolta a tábor Husztra helyezését. A katonai vezetés szerint a tábor Husztra való áthelyezése a következő szervezési évre kilátástalan, mivel minden

⁵⁶ HL HM 3315eln.11o.-40

elhelyezési kérdést az üres férőhelyek felhasználásával kell megoldani. Huszt kiépítése 1941 őszen megvalósul, mert nagyobb építkezés nélkül a IX. utászszázlóját Husztra tervezték.

Azt javasolták, hogy 1941. október 1-vel a VIII. árkásztábort helyezték át Sátoraljaújhelyre. Igaz hogy a 3. gépkocsizó utászszázadot ott akarták elhelyezni. Sátoraljaújhelyen 600 fő és 116 ló üres férőhely van, így az árkász tábor és a 3. gépkocsizó utászszázad együtt is elfér. A vízi kiképzési viszonyok itt sem voltak kecsegtetőek. Úgy vélték, hogy a kiképzés súlya a vízi kiképzésről áttevődött a szárazföldi kiképzésre, ezért nem találták aggályosnak azt, hogy Sátoraljaújhelyen csak egy patak folyik keresztül.⁵⁷ A vízi kiképzés továbbra is Sárospatakon folya, úgyhogy a nyári időszakban 1-2 alakulatot oda kihelyeznek.

Sárospatakon a kiürült laktanyában helyezték el a VII. hadtest 3. vegyiharc századát. Az üres férőhelyek azonban kellettek. A hadtestparancsnokság kérte, hogy Sárospatak ahol két 290 fő szabványos férőhellyel rendelkező laktanya van, helyezék át a 12. gyalogezred zászlóaljainak távbeszélő szakaszait, mert a Nyíregyházi Damjanich laktanya zsúfolt. A vegyiharc századnak 169 fő, a távbeszélő szakaszoknak 153 főhely a szükségletük, érveltek. A vezetés nem járult hozzá, csak ahhoz, hogy kiképzési célra összevonják, a kihelyezés Sárospatakon történjen.⁵⁸

BÉRLEMÉNYEK

Raktárak

Már 1934-ben is raktárhiány volt a helyőrségben. Számítások szerint 99 m² gázvédelmi anyagraktár, 2 978 m² egyéb zárt anyagraktár és 30 m² nyitott szín szükséges, amelyet új építés útján lehet biztosítani. Építés céljára szóba jöhet a Windischgratz Károly herceg tulajdonát képező majorság, amelyet a rajta lévőépületekkel 20 000 P. hajlandó eladni. A telek 4 095 négyszögöl területű az épületek jó állapotban vannak 400 m² raktárterülettel. Itt el lehet helyezni a laktanyából a parancsnokságot, a lovaknak istálló is van. A Windischgratz féle telken tervezett raktárépület építési költségét 240 000 P.-re becsülték.⁵⁹ Ezt pénzhiány miatt elvetették.

A városban lévő alakulatok anyagát bérelt helyeken tárolták. Ezek közül a legjelentősebb a MÁV állomás felvételi épületével szemben lévő a pályaudvar 70 m hosszban érintő telken álló terményraktár épület volt. A raktár 1904-ben épült kő és téglafalakkal két végén oromzattal, nyeregteretűvel, jó állapotban, négyemeletes középfolyosóval ellátva, a szuterén mennyezete a vasúti kocsipadlózata magasságában volt elhelyezve, padlózata beton, a többi emeleté deszka,

⁵⁷ HL HM 6336eln.1a.-41

⁵⁸ HL HM 78477eln.1a.-41

⁵⁹ HL HM 103053eln.11o.-34

kettős borítással. A falak deszkaburkolattal voltak ellátva. A földszinti helység osztatlan a többi emeletek középfolyosóval két oldalt deszkafalakkal rekeszekre osztva. A teherforgalmat a középpontban elhelyezett 10 000 kg teherbírású felvonó látja el. A tetőzet bakducos szelemenes szerkezet, eternit palával fedve. A beépített terület 2037 m². Az épület a Pozsonyi Duna Bank tulajdona volt, aki felajánlotta megvételre a kincstárnak 75 000 P-ért. A helyi katonai vezetés nem javasolta a megvételt elhelyezési szempontból.⁶⁰ A raktárt azonban továbbra is bérelte évi 2 000 P-ért (olcsóbb volt bérelni, mint megvenni) 1941-ben az évi szerződés megkötés az állomásparancsnokság hibájából nem volt lehetséges, alaki hibák, késői felterjesztés miatt. A raktárban őrizték a 18. lőszeraktár tartalék élelmiszercikkjeit (1 500 mázsát), valamint a helyi árkásztábor és a helyi kiegészítő parancsnokság tartalék élelmiszereit. A bérbeadó a Sárospataki Hitelbank Rt, mint a Dunabank RT megbízottja volt, ez átadta a tulajdonjogot a Furmint RT-nek, amely a szerződést egyoldalúan felmondta, majd bírói úton kérte az érvényesítését, de később visszavonta. Ugyanis a raktárhelyiségekre – időközben Kassára beszállított „E” élelmiszer- készlet megszűnése miatt már nem volt szükség.⁶¹ A tiszti étkeзде céljára bérelt épületet Orenstein féle bérletnek hívták. Itt kapott helyett a tiszti étkeзде mellett 1938-ban az ezredtörzshöz tartozó zenekar legénysége és raktára.⁶²

Ugyancsak bérelt épületben helyezték a kiegészítő parancsnokság személyzetét. Az elhelyezési viszonyok nagyon rosszak voltak a városban, üres lakásokat nem lehetett találni. A bérlemény a községi előljáróság útján jutott a honvédség tulajdonába. A bérleményben lakók voltak, de a bérösszeggel hátralékba kerültek, így a fennálló szabályok értelmében a lakások felmondhatók voltak. 1940. november 1-től két lakás egyenként 4 szoba, 1 előszoba, konyha kamra került kibérlésre, amelynek évi bérlete 1800 P. volt. Ez nem csak a személyi állomány elhelyezését biztosította, hanem az A anyag elhelyezési kérdését is megoldotta.⁶³

Ezzel lezárult Sárospatak laktanyái történetének egyik fejezete.

⁶⁰ HL HM 14281eln.11o.-37

⁶¹ HL HM 41377eln.11o.-41

⁶² HL HM 31858eln.11o.-38

⁶³ HL HM 482096eln. 11o.-40

A FELFÖLD FOGALMA ÉS TAGOLÁSA

HORVÁTH GERGELY

NOTION AND DIVIDING OF THE „FELFÖLD” (UPLAND)

The delimitation of landscapes and regions is neither earlier nor now easy, moreover disputed. It is even more difficult concerning the historical regions because their extent (and sometimes their names) has changed during the centuries, and – often – the name used by different authors referred to different areas. In Hungary, a typical case for this problem is the question of the names Felföld (Upland), Felvidék (Upper Region) and Felső-Magyarország (Upper Hungary) and of their meaning, although all of them regard to the northern part of the former historical Hungarian Kingdom. Due to this northern location and to the ranges of the Carpathian Mountains which determine and dominate this region these names reflect the appellative noun “upland” – opposite of the great lowlands of Hungary – and became gradually proper noun. The paper cites several examples from the Middle Age until now how these notions have changed, what was the meaning of them by different authors and how they have been politicized in the modern ages. However, it is very peculiar that the great historical-political changes after the 1st World War resulted in a new glossology; in the recent Hungarian common talk “Felvidék” means the total territory which became after the war part of the former Czechoslovakia (now Slovakia), and its northeastern part – which belongs now to Ukraine – got a new Hungarian name “Kárpátalja” (the translation is approximately “Foot” or “Bottom of the Carpathians”), of which official English name given by the former Soviet Union, Transcarpathia is comical for the Hungarians, because it is, of course, from Hungarian point of view not “Trans-“, but “Cisrpathia”. Upon the whole, the historical name “Upland” seems to be the least ideologized.

1. NYELVTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

A tájak és régiók elhatárolása ma sem könnyű, sőt erősen vitatott; még inkább így van ez a történeti tájak és régiók esetében, amelyeknek egyrészt idővel

változott a kiterjedése és esetenként a neve is, másrészt ugyanazt a nevet különböző időben különböző szerzők gyakran eltérő területekre vonatkoztatták.

Ilyen név a *Felföld* is. KISS L. (1988) etimológiai szótára a *Felvidék* szócikken belül tárgyalja, amelynek lényegét így foglalja össze: „*a történelmi Magyarország északi, hegyvidéki része*”; magának a Felföld névnek az első ismert előfordulásait a 16. századból datálja, mégpedig egy 1530. évi úrbéri iratból (Felfewld írásmóddal) és egy 1548. évi fennmaradt levélből (fel felden ragozott formában). VISKI K. (1938) alapvetően etnikai csoportokat, vidékeket tárgyaló munkájában a Felföld „*Az Alföld fölötti, északi hegyvidékekből összetett ország rész neve az 'Alföld' ellenében*”, és idéz SZARVAS G. – SIMONYI ZS. (1890–1893) nyelvtörténeti szótárából egy 1575. évi adatot is „*fel foeldi magyaroc*” alakban. Szerepel a Felföld név, valamint -i képzős melléknévi alakja néhány példával a Magyar oklevél-szótárban (ZOLNAY GY. 1902–1906) is.

KISS L. és VISKI K. fenti meghatározásai alapvetően tükrözik földrajzi név köznévi eredetét: a felföld magasabban fekvő térszín, és mivel a Kárpát-medencében az alföldek és a hegységekkel átszelt országrészek igen jól elkülönültek, a Felföld fokozatosan országresznévvé vált.

Nyelvészeti munkák, nyelvtörténeti szótárak sem a felföld köznévre, sem a Felföld földrajzi névre nem említenek 16. századnál előbbi adatot, a 16. századból azonban a szónak, illetve névnek már számos előfordulását ismerjük. Csak példaként néhányat említve a *Régi magyar költők tára* 16. századbeli magyar költők műveit tartalmazó kötetében (SZILÁDY Á. 1880) szerepel egy elfeledett költő, FARKAS ANDRÁS (humanista nevén ANDREAS LUPUS) *Az zsidó és magyar nemzetről* címmel 1538-ban Krakkóban megjelent verses históriája, amely a legelső nyomtatásban megjelent magyar nyelvű históriás ének. A vers annak köszönhetően maradt fenn, hogy BORNEMISZA PÉTER felvette az 1582-es ún. *detrekői Énekeskönyvébe*. Az 1880-ban a dualizmus korának helyesírásával megjelent vers III. énekének alábbi verssorai a magyar földet dicsőítik: „*Azért ez országot mind nevezik vala / Tejjel, mézzel folyó az kövér földnek, / Mert ő bővölködik arannyal, ezüsttel, / Ónnal, vassal, érczczel, sóval, öreg barmokkal, / Ah Szerém borával, ah Somogy borával / Ah Makra borával, ah felföldi jó borokkal*” (p. 17.); az V. énekben pedig ez olvasható: „*Másfelől esmétlen ah magyar urak / Elhajlának koronás királoktól / Pártokat ütének János királ ellen / Királt emelének em az Németségéből; / Ah sok pártolással felföldet elveszték, / És annál is inkább ez ország megnyomorodék*” (p. 21.) A felföld szó mindkét előfordulásakor egyértelműen megállapítható, hogy a Dunától, illetve az alföldjeinktől északra fekvő területre utal szerző.

Még egyértelműbb a név földrajzi jellege TINÓDI LANTOS SEBESTYÉN verses énekeiben, a 22 fennmaradt verses históriájában összesen 13 esetben fordul elő a Felföld név, a legismertebb, Eger vár viadaljáról szóló, 1553-ban keletkezett énekének 231-236. soraiban pl. így: „*Hogy jobban tarthassák Felföld*

kapuját, / Az király végházát, jó Egör várát. / Rágondolván, leveleket küldének / Felségös királnak, Miklós pispöknek, / Felföldi uraknak, az vármegyéknek, / Segésséggel légyenek vég Egörnek”. Egy másik énekben (Ördög Mátyás vesződelme) pedig ez szerepel: „De lám, az vármegyék felföldi urakval / Már bégyültek vala hétezőr magokval”.

Ezzel nagyjából egyidőben, 1553–1557 körül írta a fiatal BORNEMISZA PÉTER *Cantio optima* c. versében – amelyet általában a régi magyar irodalom egyik legelső és legkiemelkedőbb világi lírai alkotásaként tartanak számon – azt a jól ismert, sokat idézet verssort, hogy „Az Fölföldet bírják az kevély nímötök, / Szerémségöt bírják az fene törökök. / Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom!”.

MELIUS JUHÁSZ PÉTER *Szentségi tanítás* című, 1563-ban megjelent hitvitázó művében is megjelenik a Felföld fogalma: „...az nemetek szajaban, es felföldiek es alföldiek szajaban nem egy arant zengnek [a szavak]” – utalva ezzel a magyar nyelvjárások korabeli különbségeire.

Hasonlóan egyértelműen földrajzi meghatározottságú a Felföld megnevezése HELTAI GÁSPÁR (mai helyesírással átírt) *Krónika az magyaroknak dolgairól* című, 1575-ben Kolozsvárt megjelent hosszú munkájában. A 75. oldal bal lapján (minden második oldal lett csak számozva) *Az XXXII. magyar király, Sigmond, a brandenburgi herceg* című fejezetének VI. részében szerepel, hogy „Hallván László király Sigmondnak fogságát, és a több híreket, véli vala, hogy ötet csendesz országba hínák. Maga még sok hija vala, mert a budai vár és egyéb sok erősségek még mind a király híveinél valának. Annak felette a felföld is és az vármegyék, mellyek Morva felé vadnak, mind megmarattanak vala a királnak hívségébe” (új kiadás 1981 p. 185).

Mindezekből arra következtethetünk, hogy a Felföld fogalma az akkori Észak-Magyarország területére vonatkozóan eléggé elterjedt lehetett. De hogy pontosan mely területekre használták a Felföld nevet, az azért ezekből az írásos emlékekből, irodalmi alkotásokból nem egyértelmű. Egyes szövegek környezetből arra következtethetünk, hogy feltehetően ebbe beleértették az Észak-Dunántúlt is. Például fentebb említettük, hogy TINÓDI LANTOS SEBESTYÉN verses énekeiben 13 esetben fordul elő a Felföld név. Ezek egyikének, a *Budai Ali basa históriája* című éneknek az 5-13. sorai szerint „Ez parancsolása vala az császárnak: / Míg alatta lenne Amhát Temesvárnak, / Addég Ali basa Felföld tartománnak / Ó rontója lenne ottvaló végházaknak. / Rávigyáza erre herélt Ali basa, / Temesvárat víja az fő Amhát basa, / Budából indula szép hadával basa, / Beszperim vár alatt lőn hamar megszállása. / Ez Beszperin vára szép püspekség vala...”. Azaz Ali basa azt a parancsot kapva, hogy a felföldi várakat foglalja el, Beszperim (Veszprém) ostromába kezdett, amiből TÖRÖK G. (1960) nyelvészeti munkájában arra következtet, hogy a Felföld név némely esetben jelenthette a Dunántúlt is (és idéz erre még néhány egyéb példát is).

SZENCZI MOLNÁR ALBERT levelezésében is megjelenik a Felföld név. Földije, SZENCZI SZÍJGYÁRTÓ (CORIATORIS) LUKÁCS 1596-ban kelt levele szerint „*Kit ha az Ur enged, hogy Kegyelmed alájön, hiszöm, hogy Kegyelmed az fölföldön meg nem marad, hanem az Alföldre alá megyön s én is Kegyelmeddel elmegyök*”, majd egy későbbi levélben VÁRADI FARKAS GERGELY 1608-ban Marburgból írta, hogy „*Az fölföldrül Siderius uram irta Kegyelmednek, hogy az biblia kinyomtatásban Kegyelmed találjon módot...*” (in: DÉZSI L. 1898).

Persze amit mi ma Felföldnek gondolunk, az más szemszögből nézve nem az. Jó példa erre a minden tekintetben felföldinek, felvidékinek tekinthető hegyek között, a Hernád völgyében fekvő Kassa városa tanácsának 1635-ben kelt határozata a kassai céhek árszabásáról („limitatiójáról”), amelyben ez a mondat szerepel: „*Ami a vásári apró munkát illeti, mi igen keveset csináltunk, akit csináltunk is, úgy adjuk, mint felföldiek, vagy még annál is olcsóbban*” (In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 8. [1901] pp. 471–483) – azaz (ebben az iratban) a kassaiak magukat nem tekintik felföldinek.

2. NÉV- ÉS JELENTÉSVÁLTOZATOK A 18-19. SZÁZADBAN

Ugyanakkor párhuzamosan élt a Felső-Magyarország elnevezés is, ezt részletesen ismerteti HEVESI A. (2020), aki a Felföld, Felső-Magyarország vagy Felvidék fogalmára vonatkozó forrásokat vette sorra nagy alaposággal. Közülük a Felső-Magyarország név az, ami több forrásban megjelenik, de jóval nagyobb területre vonatkozóan, mint a Felföld vagy a későbbi Felvidék fogalma. Idézi pl. BERTALANFFI PÁL jezsuita szerzetes tanár „földrajztankönyvét” (1757), ami szerint az az egész hatalmas terület, amely a Dunától északra vagy keletre fekszik, „*felső Magyar Országának nevezetik*”. Ugyanakkor LOSONTZY ISTVÁN híres *Hármas kis tükör* című könyvében – amely az elemi iskolák afféle „második Bibliája” volt – Magyarország felosztása a 18. században használatos, közigazgatási alapú négy fő kerület (pl. Dunán inneni, Tiszán túli) nevezéktanát követi. HEVESI A. ezen túl ismertet többek között két kevésbé ismert „földírást” is a 19. század elejéről, amelyekben alapvetően a kettős Alsó- és Felső-Magyarország felosztás jelenik meg. Ezeket a felosztásokat és azok változásait említi SZARKA L. (2008) is, aki szerint „*A Magyar Királyság északmagyarországi megyéinek önálló országrészként való (ön)értelmezésében az Erdélyi Fejedelemséggel, a hódoltsággal, vagy éppen a királyi Magyarország dunántúli részeivel szembeni különbségeknek hangot adva, az ország három részre osztásától kezdve, időről időre meg-megjelent a névleges elkülönülés és a szimbolikus elhatárolódás igénye és valósága*”.

A 19. században újabb változatként megjelenik a Felvidék név is mint földrajzi táj, illetve régió neve, nagyjából a mai értelemben, de egészében véve a századi szóhasználatában gyakran keveredett a Felvidék, Felföld, Felső-Magyarország elnevezés (HAJDÚ A. 2016). Az 1848-1849. évi forradalom és

szabadságharc fennmaradt hivatalos irataiban, országgyűlési jegyzőkönyveiben, közlönyeiben, napiparancsokban, levelezésekben, újságcikkekben azonban már teljes természetességgel rendkívül gyakran fordul elő a Felvidék. KOSSUTH LAJOS pl. hírlapi írásában, majd a szabadságharc alatt írt utasításaiban, parancsaiban gyakran említi, ami a név általános elterjedtségére utal. Például a haderő megajánlásáról szóló, 1848. július 11-én elmondott beszédében így fogalmazott: „*Alig voltunk a kormányon, sőt még csak össze sem jöhettünk mindnyájan, már a leghitelesebb tudósításokat vettük arról, hogy a pánszláv izgatások a felvidéket nyílt lázadásba borítani szándékoznak...*” (In KOSSUTH F. 1905). Az év őszén, november 12-én pedig kifejezetten a Felvidék szlovák ajkú lakosaihoz intézett szöveget, így kezdve: „*Az országos hadi robaj közül baráti szót intézünk hozzátok, felvidéki tótajkú testvéreink! ... Fájdalommal hallottuk s értesültünk, hogy a felvidék tótajkú lakosai között ... izgatóknak sikerült némileg bizalmatlanságot és ingerültséget gerjeszteni...*” (In BARTA I. 1952).

Bár a fogalom konzekvens használata csupán a század második felében alakult ki, és ekkoriban már a felföldi területeket egyre gyakrabban nevezték Felvidéknek, de valójában még a földrajzi szakirodalomban sem volt teljesen elterjedt. HEVESI A. (2020) utal arra, hogy a Felföld vagy Felvidék név még olyan átfogó leíró földrajzi munkában sem szerepel, mint pl. *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása* (HUNFALVY J. 1863). A 19. század végén – 20. század elején azonban már a földrajzi munkákban is megjelenik, gyakran a Felföld névvel vegyesen. Így pl. HUNFALVY J. újabb, *Egyetemes földrajz* című könyvének a *Magyar Birodalom földrajzával* foglalkozó 2. kötete (1886) legelején egy bevezető általános áttekintést adva az Alföld és az általa *Pozsonyi medence* néven szereplő Kisalföld említése után így ír: „*E nagy síkságokkal szemben a hegyes Felföld a legnagyobb változatosságot mutatja; az ország éjszakai vidékeit foglalja el, egymással egy közű völgyek szeldelik, melyek D-re nyílnak s ekképen utat nyitnak a meleg légáramlatoknak az ország határain égbe nyúló havasokig. Az egész Felföld D-re lejtősödik, valóságos lépcsőzetes föld*”.

3. A FOGALOM ÉRTELMEZÉSEI A 20. SZÁZADI FÖLDRAJZI IRODALMAKBAN

A Felvidék fogalom igen nagy valószínűséggel leginkább CHOLNOKY J. sokat olvasott, nagy népszerűségnek örvendő munkái nyomán terjedt el. Magyarország földrajza (1936) című munkájában az országot 9 nagytájra osztja, és mint írja: „*Északnyugati-Felvidék nevezete alatt foglaljuk össze azt a hegyvidéket, amely a Dunántúltól és az Alföldtől északnyugatra terül el. Hozzá tartozik a Kárpátok északnyugati darabja a pozsonyi Dunától egészen a Zborói-hágóig*”, de ehhez a bekezdéshez érdekes lábjegyzetet is fűz: „*Felvidéket mondunk és nem felföldet, mert a felvidéken a magyar ember észjárása szerint éppen a «föld» nagyon kevés. Úgy érzem, hogy az «alföld» szóban éppen a terület*

földnemű talaja a döntő jelenség. A felföld inkább valami művelhető talajú fennsíkot jelentene. A nép ajkán az emberre vonatkozólag általánosabb a «felvidéki ember» elnevezés, mint a felföldi». Hasonló megközelítés jellemzi MENDÖL T. (1940) felfogását is, elkülönítve a „felvidék” köznevet a „Felvidék” tulajdonnévtől: „A hegységkeretnek a Kárpátokhoz tartozó, vagy legalább is azokhoz belülről szorosan csatlakozó részeit „felvidékek” néven szoktuk emlegetni. Felvidék tehát több van: égtájak szerint különböztetjük meg őket. ... Felvidék néven a továbbiakban a hegységkeret északnyugati és északkeleti részeit ismertetjük... belső oldala nyugaton a Kisalföldre tekint, keleten az Alföldre”. KÁDÁR L. (1941) a magyar nép tájszemléletét taglaló írása szerint „...a Felvidék vagy Felföld azt a tájat, jelzi, amely a kifejezést használó nép lakóhelyénél magasabban fekszik... Mint ilyen magassági viszonylatot kifejező tájnevek sem a Felvidék, sem az Alföld nem pontosan körülhatárolt fogalmak... a Felvidék [név] politikai tartalmat nyert...” KÓSA L. – FILEP A. (1975) könyvének a néprajzi csoportokat és tájakat lexikális jelleggel tárgyaló fejezetében a FILEP A. által jegyzett Felföld szócikkben ez olvasható: „történeti tájfogalom, tágabban a történeti Magyarország északi hegyvidéki területeinek, az ún. Felső-Magyarországnak megjelölésére..., szűkebben a magyar nyelvterület északi területeinek megjelölésére használják. Egyes szerzők az Északi-Középhegységre és ennek északi tágabb előterére alkalmazzák...”. Ugyanezen munka Felvidék szócikke szerint „újabb keletű megnevezése a Felföld területének. A 19. sz. előtti szóhasználatban a csak szlováklakta vidékeket („tótsági vidékek”) jelölte. A 19. és 20. sz.-ban használt jelentéstartalmában a Felsőmagyarország is szinonimája volt. 1918 után a Felföld, illetve Felsőmagyarország Szlovákiához tartozó magyar- és szlováklakta területei jelölésére használták, tartalma tovább bővült, mivel a Kisalföld szlovákiai területeit is beleértették”. PALÁDI-KOVÁCS A. (1994) értelmezésében „A Felföld az újkori magyar köztudatban a Kárpát-medence északi régióját, a főként földrajzi és történeti nagytájat jelöli. A köznyelv olykor a Felvidék és a Felső-Magyarország történeti megnevezéssel is felcserélhetőnek véli”. Majd egy saját korábbi (PALÁDI-KOVÁCS A. 1989) munkájából idézve hozzáteszi: a Felföld „alkalmas és rugalmas megnevezése lehet a Kárpát-medence északi régiójának, a történelmi Magyarország több etnikum által lakott területének. ...a Felföld egyike a Kárpát-medencében kirajzolódó kulturális régióknak”.

Jól jellemzi a nevezéktani bizonytalanságot PODHRADSKY GY. (1924) megállapítása: „...ez a fogalom, Felsőmagyarország (Felvidék, Felföld, Oberungarn, Horné Uhorsko, Horniaky) olyan, hogy senkisé tudná pontosan meghatározni vagy megmondani, hol húzzuk meg egyrészt közötte, másrészt a Dunántúl, Nagy Magyar Alföld, Tiszántúl, Erdély között a határvonalat”. Ezzel erősen egybecsengően állapítja meg CSÜLLÖG G. (2011), hogy „A Felvidék meghatározó történeti tere Magyarország múltjának. Egyszerre jelent földrajzi,

és sajátosan összetett kulturális, nyelvi, etnikai és néprajzi nagytájat. Pontos definícióját, kiterjedését nehéz meghatározni, hiszen az történeti kortól és tudományterületről is függő”.

HEVESI A. (2020) említett írásában idézi a GYÖRGY ALADÁR által szerkesztett, 1905-ből származó munkának, az *A Föld és népei* sorozat *Magyarország* című kötetének a Felvidék fogalmára vonatkozó részeit, s lábjegyzetben megemlíti, hogy a szerzőt és ezt a könyvet „szakirodalmunk ritkán említi”. Mint ahogy a még korábbi, *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* című munka is többé-kevésbé feledésbe merült, pedig annak *Felső-Magyarország* című kötetében (1898) ugyanez a GYÖRGY A. egy mai napig leginkább elfogadható meghatározását adja a régió elhatárolásának: „*Felső-Magyarországnak vagy Felvidéknek nevezünk hazánknak azt a nagy éjszaki területét, mely a Duna dévényi kapujától fölkanarodva, korongszelet alakban éjszakra, majd keletre húzódik el egész az egykori Erdély éjszaknyugati széléig az ország éjszaki határa és a nagy Alföld között. Nyugati részén a határ déli vonala maga a Duna egész odáig, a hol hirtelen délre fordul; innen éjszakeleti irányban a Mátra, Bükk és Hegyalja hegyiségek lábainál végződik a Felföld, s a Hegyaljától kezdve a felső Tisza mentén halad, mely kígyódzó szalagként fut éjszakelet felé, csaknem mindenütt a hegység és síkság érintkező részeit mosva*”. Mint látható, a három nevet (Felső-Magyarország, Felvidék, Felföld) lényegében egyenértékűen használja, de a továbbiakban a Felföld név válik nála uralkodóvá: „*A Felföld a déli részeivel kapcsolatos lapályok kivételével egészen hegyvidék... Kevés a Felföldön az összetornyosuló hegytömkeleg... a Hernád és Tarcza folyók egyesülésénél jelölhető ki egy nagy elválasztó vonal... az egész Felföldet ketté választja: a nagyobb éjszaknyugati Felföldre és a kisebb éjszakeleti hegyvidékre. Az éjszaknyugati Felföld a Morva és Hernád folyók, meg a Mátra és a határszéli Kárpátok között terül el s egészben tojásdad alakú*”. Megjegyzendő, hogy PECHÁNY A.-nak már a század elején (1913) megjelent átfogó, bár sok tekintetben – az adott korra jellemzően – magyar kultúrföldnyel-elméletet tükröző munkájában az általa jellemzett, tótnak nevezett népcsoportról ezt írja: „...zöme az északnyugati felföldön lakik”.

A (Cseh)szlovákiai magyarok (online elérhető) lexikonában LISZKA J. (a honlapon 2024-ben frissített) fogalmi meghatározására alapozva HARDIT. (2015) szerint a Felvidék fogalom, amely „zömében kultúrföldrajzi tartalmú, összeolvasztva a Felföld elnevezéssel a 19. században. Ez utóbbi az Alföldtől elkülönülő hegyvidéki területet jelentett, nem csupán az északi hegységkeretet, hanem beleértették az Északi-középhegység részeit is. viszont nem tartozott ide a mai Szlovákia területén található Csallóköz és más alföldi területek. A térfogalom a dualizmus korában nyert először politikai tartalmat, amikor a szlovák többségű vagy jelentős szlovák lakossággal rendelkező 16 megyét értették alatta”.

4. A FELFÖLD, ILLETVE FELVIDÉK TAGOLÁSA

Mint már néhány fentebb említett idézet is tanúsítja, a Felföldet vagy Felvidéket többen is tovább osztották két nagy régióra, az Északnyugati- és az Északkeleti-Felvidékre, amelyek határát leginkább a Tapoly folyó völgye mentén húzták meg, és ez a felosztás viszonylag széleskörűen elterjedt. Ez alapvetően azon a természetföldrajzi tájfelosztáson alapult, amely a kárpáti koszorú Máramarossal záruló részét Északnyugati- és Északkeleti-Kárpátokra osztotta (LÓCZY L. 1918, FODOR F. 1924, CHOLNOKY J. 1936, SZÉKELY A. 1968). Pl. MENDÖL T. (1940) szerint „Az Északnyugati- és Északkeleti-Kárpátokat a Tapoly vidékén, az Északkeleti- és Keleti-Kárpátokat a Borsai-hágó környékén választhatjuk el egymástól”. Számos munkában az Északnyugati-, illetve Északkeleti-Kárpátok és az Északnyugati-, illetve Északkeleti-Felvidék fogalmi nem is nagyon különbözik el. Érdekes, hogy FODOR F. munkájában (1924) a Kárpátok kristályos övezetét tárgyalva fordított logikára is van példa: az általa három részre osztott kristályos vonulatból ...*A Nyugati és Középső Kárpátokat, mivel az Északnyugati Felvidék tagjai, Északnyugati Kárpátok néven is összefoglalhatjuk*”. A legátfogóbb – Magyarország, illetve a Kárpát-medence földrajzát monografikusan összefoglaló – munkákban (CHOLNOKY J. 1936 és BULLA B. – MENDÖL T. 1947) azonban egyértelműen Északnyugati-Felvidék, illetve Északkeleti-Felvidék a fő fejezetcímek. PINCZÉS Z. (1998) ugyancsak Északnyugati-Felvidék néven tárgyalja a Tapolyig terjedő hegyvidék természeti viszonyait. Érdekes, hogy KÁDÁR L. (1941) hevesen ellenezte ezt a nevezéktant, mint írja: „...*Bizonyos joga csak az Északnyugati és az Északkeleti Felvidék megkülönböztetésének volt mindaddig, amíg Kárpátjának saját tájneve nem volt. Mihelyt ez megszületett, értelmetlenné vált az Északnyugati Felvidéknek ilyenformán való megkülönböztetése és lett belőle a Felvidék, mint egyetlen ilyen tájnév a maga nemében. Komikusan hangzana, ha ma valaki Északnyugati Felvidékről beszélne*”. „megyében.

PRINZ GY. (1942) a Felvidéket „*az ország négy része*” között említi, de aztán hozzáteszi: „*Ehhez a négyhez járult már korábban Horvátország, újabban Kárpátalja*” – azaz Felvidéken ő is csak az Északnyugati-Kárpátok területét érti, sőt ezt később meg is erősíti, amikor a Felföld keleti határának a Bodrog felé futó Tapoly völgye fölé nyugaton emelkedő Eperjes–Tokaji-hegységet jelöli meg. PALÁDI-KOVÁCS A. (1996) is csak a Tapoly völgyétől nyugatra fekvő tájat nevezi Felvidéknek. Érdekes, hogy az általános áttekintésben a két rész határát CHOLNOKYhoz hasonlóan a Tapoly mentén jelölik ki, a nagytájak részletes tárgyalásokor azonban az Ondava forrásvidékén. Ugyancsak Északnyugati-Felvidéknek nevezi „*a Dévényi-kapunál belépő Dunától az Ondava forrásvidékéig, illetve a Dukla-hágóig*” terjedő nagytájat BAK B. (1997).

FRISNYÁK S. – CSÜLLÖG G. (2020) égtáj jelölése nélkül ismét csak az Északnyugati-Kárpátok nagytáján elterülő régiót nevezi Felföldnek, de a tanulmány címében zárójelben szerepel a Felvidék névváltozat is. Az íráshoz tartozó térképen a két régió határa keleten (északról dél felé) kezdetben a Laborc, utána egy rövid szakaszon az Ondava, majd a Tapoly, végül pedig a Bodrog folyók vonalán fut.

Mindezt összefoglalva a továbbiakban Felföldön a Kisalföldtől és az Alföldtől északra, de a két alföldi táj peremzónájára is kiterjedő terület értendő, amelyre használatos a Felvidék fogalom is, ám ez utóbbi név az immáron több mint 100 éves trianoni békediktátum óta a magyarországi köznyelvben egyre inkább egyértelműen az elcsatolt és akkor Csehszlovákiához került, ma Szlovákiához tartozó területeket jelenti a Kisalföld északi részével együtt. Ezért annak ellenére, hogy a Felföld és Felvidék földrajzi neveket sokan szinonim, sőt egyenértékű fogalomként használják, történeti földrajzi értelemben célszerű a két fogalmat elkülöníteni.

Ugyanakkor rendkívül érdekes – és már a jövőbe mutató – LISZKA J. írására alapozva HARDI T. (2015) azon megállapítása a Felvidék fogalmáról, hogy *„napjainkban mind a szlovákiai magyarok egy része, mind a szlovákok egyre inkább azt a területet kezdik érteni alatta, amelyek magyar többségűek... Tehát a mai fogalom földrajzi keretei teljesen eltérnek a 19. századi eredeti térfogalom tartalmától”*. Ebből következően előállhat az a furcsa helyzet, hogy a magyarországi és a szlovákiai magyarok a jövőben egészen más területegységre gondolnak, ha a Felvidék nevet említik!

Az kétségtelen, hogy függetlenül attól, ki hol húzza meg a határokat, a Felföld mindenképpen egy jelentős történelmi régió, amely regionalizációs folyamatok eredményeként alakult ki. Ezt a regionális térszerveződést, a táj és a természeti erőforrások használatának kialakulását és működési rendszerét – a központi irányítás nélküli (spontán) társadalmi tevékenységet – a makrotérségi és a regionális gazdasági erővonalak befolyásolták. A nagytérségi erővonalat két eltérő természeti és termelés-jellegű nagytáj, a Felföld és a déli síksági övezet határsávját alkotó vásárvonal vagy vásárhely-öv képezte, a településhelyek és kultúrtájak pedig hegysorok közötti hosszanti hegységközi (intramontán) medencékben és a vonulatokat elválasztó, többnyire dél felé nyitott harántvölgyekben alakultak ki. Noha a központi irányítással létrejött királyi, majd a nemesi vármegyék és az egyházmegyék a Felföld teljes területét elfoglalták, és a 13-14. század fordulójától a társadalmi-gazdasági térfolyamatok irányítóiként működtek (KRISTÓ GY. 2003), a Felföldnek, mint történelmi régióknak egyik jellegzetessége volt és maradt, hogy ezek az antropogén tájalakítással kialakult életterek a domborzati tagoltság miatt területileg nem kapcsolódtak össze, különböző szintű gazdasági-kulturális régióként integrálódtak a Felföld térszerkezetébe, a regionalizáció a fejlődésfolyamat egyetlen korszakában sem

szervezte egységes régióvá a Felföldet (CSÜLLÖG G. 1998, 2011), sőt – ahogy PRINZ GY. megfogalmazta – a „*Felföldnek... nincs belső egysége, nincs szíve és központja sincs*” (in PRINZ GY. – TELEKI P. 1936). Ugyanakkor a térszervezés fontos regionális tengelyei voltak a medencékben kialakult élettereket összekötő említett harántvölgyek, amelyeket PRINZ „életvonalaknak” nevezett.

Némileg egységesebb a megítélés az Északkeleti-Felföld esetében, amely lényegében a Bodrog forráságainak (Tapoly, Ondava, Laborc) völgyétől keletre fekvő kárpáti hegyvidék területe. A régió nyugati elhatárolását illetően csak a Bártfa–Varannó–Homonna–Mezőlaborc települések által közrefogott terület hovatartozása tér el az egyes szerzőknél, délebbre az Ondava–Bodrog folyók mentén egyöntetű a határ. A régió keleti (valójában a félkör alak miatt inkább déli-délkeleti), a Keleti-Kárpátoktól elválasztó határa pedig a Borsai-hágó (CHOLNOKY J. 1936, BULLA B. – MENDÖL T. 1947), illetve a hágótól DK felé futó – és végül a Szeretbe torkolló – Aranyos-Beszterce völgye (SZÉKELY A. 1968).

Ezt a régiót sokféleképpen nevezték az elmúlt 150 évben. Leginkább a természetföldrajzi leírásokban szerepel önálló egységként, mert szinte teljesen egybeesik az Északkeleti-Kárpátok nagytájjal, és – int említettük – számos munkában az Északkeleti-Kárpátok és az Északkeleti-Felvidék fogalmai nem is nagyon különülnek el. Érdekes, hogy HUNFALVY J. Magyarország földrajzát tárgyaló munkájában nem párhuzamos a névadás: míg a „nyolczadik fejezet” címe *Az északnyugati felföld*, addig a „kilencediké” *Az északkeleti hegyvidék*. PRINZ GY. (1936) a csak általa használt *Havaserdő* néven említi, RÓNAI A. (1936) viszont *Erdős Kárpátok* névvel illeti. Ahogy azonban említettük, a legátfogóbb későbbi földrajzi monográfiákban (CHOLNOKY J. 1936, BULLA B. – MENDÖL T. 1947) egyértelműen Északkeleti-Felvidék a térséget tárgyaló fő fejezet címe, és BAK B. (1997) történeti topográfiája is e néven tárgyalja. Az újabb természetföldrajzi tájbeosztásokat illetően HAJDÚ-MOHAROS J. – HEVESI A. (1997), valamint a legújabb nemzeti atlasz (KOC SIS K. 2018) tájbeosztása az összefoglaló *Északkeleti-Kárpátok* nevet használja. SOMOGYI S. (1999) is e néven foglalja össze a táj vízrajzát.

Ugyanakkor etnikai alapon is önálló nevet kapott a táj, a rutén vagy ruszin (a két elnevezést egyenértékűen említjük) szláv népcsoport folyamatos beáramlása, letelepedése, majd túlsúlyra jutása után kezdett elterjedni a *Ruténföld* régiónév (BULLA B. 1939, FRISNYÁK S. et al. 2021, HORVÁTH G. – CSÜLLÖG G. 2023). Ahogy BULLA B. írja, „*A Ruténföld, tehát az a terület, amelyet a ... rutén nép megszállott, nagyjában megegyezik azzal a területtel, amelyet a magyar földrajztudomány Északkeleti Felvidéknek nevez*”. Ugyanakkor ez a Ruténföld név problémás, mert egyrészt természetesen nem csak ruszinok éltek a térségben, másrészt mert ruszinok a Kárpátokon kívül is éltek és élnek, főleg a történelmi Nyugat-Galíciában. Az azonban kétségtelen, hogy a történelmi Magyarországon

a ruszinok legnagyobb arányban négy északkelet-felföldi vármegyében (Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros) alkottak szinte egybefüggő etnikai tömböt. Ugyanakkor tény az is, hogy a Ruténföld elnevezés a tájféldrajzban sem, a közigazgatásban sem vált általánosan elfogadottá, hivatalossá.

A régióra ugyanakkor új fogalomként megjelent a *Kárpátalja* elnevezés is. Az I. világháborút lezáró Saint Germain-i és trianoni békeszerződés során a ruszinok lakta területet – amelynek a szerződésekben autonómiát ígértek – *Podkarpatská Rus*, azaz Kárpátaljai Oroszország néven az új Csehszlovákia országrészévé nyilvánították. Lényegében ennek tükörfordításaként jelent meg a magyar földrajzi és politikai irodalomban a Kárpátalja területnév (KISS L. 1988). Kárpátalja azonban határait tekintve nem volt egyértelmű, és a fogalom változásait összefoglaló BORDÁS-GIESZ I. (2003) szerint „*A Kárpátalja elnevezés politikai jellegű volt, mely nemzetiségi, közigazgatási tartalommal bírt*”. A név elterjedését a magyarság körében jelezte – és egyben minden bizonnyal elő is segítette –, hogy 1934-ben kimondottan ennek a területnek a problémáival foglalkozó „*társadalmi, gazdasági, irodalmi hetilap*” jelent meg Beregszászon Kárpátalja címmel. Tájéldrajzi értelemben a név – a Bakonyalja, Bükkalja stb. nevek mintájára – eredetileg a kárpáti hegységkeretnek az Alföld felé lejtő déli peremvidékét jelentette, de az államhatárok változása után tágabb értelmet nyert, pl. KÁDÁR L. (1941) egyenlőségjelet tett az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja nevek között. Vele szemben BULLA B. – MENDÖL T. (1947) viszont az Északkeleti-Felvidék tárgyalásához külön hozzászólta: „*helytelen elnevezéssel Kárpátalja*”. RÓNAI A. (1936) is javasolta jobb név megtalálását, „*mert »Kárpátalja« igen tág és félreérthető meghatározás; Ruténia vagy Ruténföld sem helyes, mert azt a területet, melyet e néven illetünk ma ... csak egy részében lakják rutének*”. A Kárpátalja név mai értelmét alapvetően akkor nyerte el, amikor 1945-ben a Szovjetunió rákényszerítette Csehszlovákiát, hogy átadja a korábbi *Podkarpatská Rus* területét, és mivel ez Moszkva és Kijev felől nézve a Kárpátokon túl van, az orosz neve *Zakarpatszka Ukrajina* lett. Magyar szemmel nézve viszont a „Zakarpatszka”, azaz „Kárpáton túli” elnevezés értelmetlen, így széleskörűen használatban maradt a Kárpátalja név, azonban ma már egyértelműen csak a történelmi Magyarországnak a Szovjetunióhoz (majd 1991 után Ukrajnához) csatolt területét jelenti, és bár az átfedés nagyon jelentős, az mégsem teljesen azonos az Északkeleti-Felfölddel.

Összegzésül megállapítható, még e teljesnek semmiképpen nem nevezhető áttekintés is azt mutatja, hogy a Felföld név az, amely talán leginkább mentes a politikai áthallásoktól, és bár pontos határai nyilván vitatottak, kiterjedése – természetföldrajzi alapokról kiindulva – viszonylag a legegyszerűbben meghatározható.

IRODALOM

- BAK BORBÁLA (1997): Magyarország történeti topográfiája. História Könyvtár monográfiák 9/1. – História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 184 p.
- BARTA ISTVÁN (szerk.) (1952): Kossuth Lajos összes munkái 13. – Magyar Történelmi Társulat – Akadémiai Kiadó, Budapest. 976 p.
- BORDÁS-GIESZ ISTVÁN (2003): Kárpátalja 1938. – Századok 137. 1. pp. 165–183.
- BULLA BÉLA – MENDÖL TIBOR (1947): A Kárpát-medence földrajza. – Egyetemi Nyomda. Budapest. 611 p.
- BULLA BÉLA (1939): Ruténföld. – Magyar Szemle 35. 4. pp. 299–305.
- CHOLNOKY JENŐ (1936): Magyarország földrajza. A Föld és élete 6. – Franklin-Társulat. Budapest. 530 p.
- CSÜLLÖG GÁBOR (1998): Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagozódásában (10-15. század). – In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza. pp. 243–253.
- CSÜLLÖG GÁBOR 2011: A Felvidék történeti régiói. – Közép-Európai Közlemények 4. 1. pp. 122–131.
- DÉZSI LAJOS (szerk.) (1898): Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 520 p.
- FRISNYÁK SÁNDOR – CSÜLLÖG GÁBOR (2020): A Felföld (Felvidék) történeti tájtipusai a középkor vége felé. – In: Tamás Edit – Kókai Sándor (szerk.): Felföld: tájak, népek, tevékenységek. Nyíregyháza–Sárospatak, pp. 25–33.
- FRISNYÁK SÁNDOR – CSÜLLÖG GÁBOR – HORVÁTH GERGELY (2021): Az Északkeleti-Felföld (Ruténföld) történeti tájhasználata. Környezettörténeti vázlat, 895–1920. – In: Demeter Gábor – Kern Zoltán – Pinke Zsolt – F. Romhányi Beatrix – Vadas András – Bíró László: Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. pp. 261–274.
- GYÖRGY ALADÁR (1898): Felső-Magyarország. – In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen 15. Felső-Magyarország 1. Magyar Királyi Államnyomda. Budapest. pp. 3–24.
- GYÖRGY ALADÁR (szerk.) (1905): Magyarország földrajzi és népismei leírása. A Föld és népei 5. – Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest. 716 p.
- HAJDÚ ANIKÓ (2016): Felső-Magyarország, Felvidék – a regionalitás változatai. – Fórum – Társadalomtudományi Szemle 18.4. pp. 67–81.

- HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF – HEVESI ATTILA (1997): A Kárpát-Pannon térség tájtagolódása. – In: Karátson Dávid (főszerk.): Magyarország földje: kitekintéssel a Kárpát-medence egészére. Pannon Enciklopédia. Kertek 2000 Kiadó, Budapest. pp. 274–284.
- HARDI TAMÁS (2015): Az államok viszonya a nagyterekhez. A térfogalmak megítélése napjainkban – egy kérdőíves vizsgálat tükrében. – In: Hardi Tamás (szerk.): Terek és térképzetek. Nostra Tempora 23. Fórum Kisebbségkutató Intézet – MTA KRTK RKKI. Somorja – Győr. pp. 111–151.
- HEVESI ATTILA (2020): Gondolatok a tájak, tájegységek, vidékek, térségek névadásáról; különös tekintettel a Kárpátokra, azon belül a „Felföldre”. – In: Tamás Edit – Kókai Sándor (szerk.): Felföld: tájak, népek, tevékenységek. Nyíregyháza–Sárospatak, pp. 10–24.
- HORVÁTH GERGELY – CSÜLLÖG GÁBOR (2023): Ruténföld (az Északkeleti-Felföld) természet- és tájfeldrajzi jellemzői. – Történeti Földrajzi Közlemények 11. különszám pp. 1–22.
- HUNFALVY JÁNOS (1863): A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása 1. – Pest. 539 p.
- HUNFALVY JÁNOS (1886): A Magyar Birodalom földrajza, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. – Athenaeum R. Társulat, Budapest. 888 p.
- KÁDÁR LÁSZLÓ (1941): A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. – A magyar táj- és népismeret könyvtára 3. Országos Táj- és Népkutató Intézet. Budapest. 24 p.
- KISS LAJOS (1988): Földrajzi nevek etimológiai szótára 1. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 821 p.
- KÓSA LÁSZLÓ – FILEP ANTAL (1975): A magyar nép táji-történeti tagolódása. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 231 p.
- KOSSUTH FERENC (szerk.) (1905): Kossuth Lajos iratai 11. 1832-től 1849-ig tartott beszédek. – Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest. 524 p.
- KRISTÓ GYULA (2003): Tészemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. – Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged. 229 p.
- MENDÖL TIBOR (1940): A Felvidék. – Magyar Szemle Társaság, Budapest. 79 p.
- LISZKA JÓZSEF (2024): Felvidék. – In: A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákia megalakulásától napjainkig. <https://adatbank.sk/lexikon/felvidek-2/>
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (1989): A Palócföld kiterjedése. – In: Bakó Ferenc (szerk.): Palócok 1. Kutatástörténet, föld és nép. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága. Eger. pp. 137–167.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (1994): A Felföld mint kulturális régió. – Ethnographia 105. 1. pp. 1–34.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (1996): Természeti tájak és nyelvhatárok a Felföldön (Abaúj-Torna és Gömör-Kishont vármegye példája). – In: Frisnyák Sándor

- (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 59–68.
- PECHÁNY ADOLF (1913): A tótokról. – Nemzetiségi ismertető könyvtár 3. Budapest. 283 p.
- PINCZÉS ZOLTÁN 1998: Az Északnyugati-Felvidék gazdasági életének földrajzi alapjai. – In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 9–42.
- PODHRADSZKY GYÖRGY (1924): A tótoklakta Felföld politikai és kultúrgeográfiája. – Studium, Budapest. 107 p.
- PRINZ GYULA (1942): Magyarország földrajza. – Renaissance Könyvkiadó Vállalat, Budapest. 271 p.
- PRINZ GYULA – TELEKI PÁL (1936): Magyar földrajz 2. A magyar munka földrajza. – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 442 p.
- SOMOGYI SÁNDOR (1999): Az Északkeleti-Kárpátok vízrajza. – In: Boros László (szerk.): Kárpátalja. Észak- és kelet-magyarországi földrajzi évkönyv 6. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 47–55.
- SZARKA LÁSZLÓ (2008): Felföld, Felvidék, Szláv Kerület – Slovensko. Adalékok a felföldi magyar–szlovák nemzeti térkijelölés XVIII–XIX. századi történetéhez. – In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.) 2008: Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, pp. 143–161.
- SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND (szerk.) (1890, 1891, 1893): Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig 1-3. – Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése. Budapest. 1654 + 1630 + 290 p.
- SZÉKELY ANDRÁS (1968): Európa koszorúja: a Kárpátok. – In: Marosi Sándor – Sárfalvi Béla: Európa 1. Gondolat Kiadó, Budapest. pp. 260–277.
- SZILÁDY ÁRON (szerk.) (1880): Régi magyar költők tára II. XVI. századbeli magyar költők művei I. 1527–1546. – Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest. 503 p.
- TÖRÖK GÁBOR (1960): Felföldizmus. – Magyar Nyelv 56. 2. pp. 216–219.
- VISKI KÁROLY (1938): Etnikai csoportok, vidékek. – A magyar nyelvtudomány kézikönyve 1. 8. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 25 p.
- ZOLNAI GYULA (szerk.) (1902–1906): Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz. – Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest. 1210 p. (Megjegyzés: Szamota-szótár néven ismert, mert a címlap szerint „legnagyobb részüket gyűjtötte Szamota István, szótárrá szerkesztette Zolnai Gyula”)

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC HELYE A KÁRPÁT-MEDENCE FÖLDRAJZI FEJLŐDÉSÉBEN

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

THE HISTORICAL-GEOGRAPHICAL SIGNIFICANCE OF THE RÁKÓCZI WAR OF INDEPENDENCE IN THE DEVELOPMENT OF THE CARPATHIAN BASIN

The Historical-Geographical Significance of the Rákóczi War of Independence in the Development of the Carpathian Basin

The Rákóczi War of Independence (1703–1711) represented one of the most consequential military conflicts in the history of early modern Hungary. The conflict unfolded across the Carpathian Basin, the landscape of which, at the time, exhibited the character of wilderness in its central region. Chronologically, the military conflict formed part of the broader sequence of anti-Ottoman liberation struggles, while geographically it constituted the continuation and culmination of the spatial processes initiated during the Ottoman period. Its natural and political-geographical framework was largely inherited from the Ottoman period, while the conflict itself unfolded within a profoundly transforming great-power environment. Simultaneously, the increasingly modernized military system of the age adapted during the course of the war to the environmental conditions of the Carpathian Basin. Taken together, these factors resulted in the war occupying a decisive position in the geographical development of the Carpathian Basin: on the one hand, it brought to a close the geographical processes associated with the Ottoman era; on the other hand, it created the conditions for the emergence of a new historical-geographical period.

BEVEZETÉS

A Rákóczi-szabadságharc (1703-1711) a magyar történelem legjelentősebb háborúinak egyike. Színterét a megelőző török korban nagymértékben átalakult Kárpát-medence alkotta, melynek tájai a középső területeken a vadon képét mutatták. A szabadságharc kronológiailag a török elleni felszabadító háborúk sorában helyezkedik el, geográfiaailag azok folytatása. Természeti és politikai

földrajzi viszonyrendszerét a török korból örökölte, miközben egy teljes mértékben átalakuló nagyhatalmi környezetben zajlott. A kor modernizálódó hadügye a szabadságharc folyamán idomult a Kárpát-medence természeti viszonyaihoz. E tényezők együtt eredményezték, hogy a szabadságharc a Kárpát-medence földrajzi fejlődésében egyrészt lezárta a török kor geográfiai folyamatait, másrészt megteremtette egy új periódus feltételeit. A függetlenségi háború témájának szakirodalma történelmi jelentőségének megfelelően terjedelmes, ám a nemzeti küzdelem földrajzi környezetének, viszonyrendszerének feldolgozottsága mennyiségében elmarad egyéb kérdéseitől (KIS D. D. et al. 2004). A hozzá kapcsolódó geográfiai jelenségek nem keltették fel sem történeti földrajzunk, sem történetírásunk figyelmét. A Rákóczi-szabadságharc geográfiájának tárgyalása legfőképpen a hadtörténelmi események egyes tereptani tényezőinek taglalásában, valamint a gazdasági viszonyokra jellemző intézményi térbeli tagolódás méltatására terjed ki. E módszertani hiányosság szembeötlő, mert a szabadságharc történelmi jellegét tekintve elsősorban nemzeti katonai küzdelem, honvédő és függetlenségi háború volt, vagyis olyan eseménysor, melyet a földrajzi viszonyok belső logikájából eredően determináltak. A fentiek alapján a Rákóczi-szabadságharc elhelyezése a Kárpát-medence táj- és térfejlődésében, valamint hadtörténeti geográfiai folyamatában fontos feladat lehet történeti geográfiánk számára.

A szabadságharc földrajzi környezete főleg olyan szépirodalmi alkotásokon keresztül rögzült a magyar társadalom történelmi ismeretrendszerében, melyek forrásai legtöbbször az idegen utazók korabeli útleírásai és néhány kortárs emlékiratait voltak (SZAMOTA I. 1891, HARASZTI S. - PETHŐ T. 1963, GÖMÖRI GY. 1994, KÖPECZI B. - R. VÁRKONYI Á. 2004.). Ezek sorából LACZKÓ GÉZA (1884-1953) Rákóczi című, tudományos forráskutatásokon alapuló, befejezetlen regényét (1955) érdemes kiemelnünk, melynek bevezető fejezete a szabadságharc társadalmi és földrajzi korrajzát nyújtja (RÉVAY J. 1955). Itt az elvadult Kárpát-medencei táj alábbi jellemzését találjuk: *„...De amit biztosan láthattál, különösen, ha a hold is világított, az ez volt: mérhetetlen sűrű erdő-foltok, vad-vizek és lápok, mocsarak és ingoványok, amelyek között óriási mezők és szántások terültek el, egy-egy szántó-határ vagy legelő végébe biggyesztett erős fal gyűrűjébe kerített várossal, védett udvarházzal, hivalkodó kastéllyal, amely azonban inkább szeretett bebújni a falu közepére, mert, ha égni kell, égjen előbb a paraszt nádfödele. Itt-ott aztán utak is látszottak, amelyek ravaszul tekeregtek láp és láp, erdő és láp, erdő és erdő, ingovány és ingovány között s ahol nagyon megszorult a csapa a természeti akadályok szűkületében, azt a helyet »passus«-nak nevezték a magyarul gondolkodni is lusta magyarok. Ne csodálkozzunk hát, hogy a hadmenetek ide-oda imbolyogtak, hogy megtalálják a »passus«-t, mert az erdő göcsörtös ágai leszedték a katonát, azaz huszárt lováról, a gyalog belekeveredett a bozótba s a lápon-ingoványon mindnyájan elsüllyedtek,*

ki derékig, ki nyakig, kinek meg csak a kucsmája vagy háromszögletű kalapja maradt fenn a zombékon kellemes fészekaljul néhány begyes ruca vagy fürgén bamba vadlúd családja számára.

Lomb és víz – ez volt akkor Magyarország. ...” (LACZKÓ G. 1955, I. p. 9.)

A fenti szöveg a Kárpát-medence nyers állapotú alföldi területei, a vadon táj képét állította a földrajzi környezet középpontjába, mely uralja a magyar történeti földrajz felfogását a Rákóczi-szabadságharc geográfiai viszonyairól (NAGY M. M. 2005; 2007). A lomb és víz uralta, elvadult táj képe a szépirodalmi alkotásokon keresztül megegyezik a török hódoltság korára jellemző vidék ábrázolásával. JANKOVICH FERENCnek a költő és hadvezér Zrínyi Miklós (1620-1664) élete végén, tehát a Rákóczi-szabadságharc előtt közel fél évszázaddal játszódó végvári regényében az egyik dunántúli erősség környezetéről az alábbiakat olvashatjuk: „...Különben csak egy bástyával megerősített hídfő az egész erősség és nemcsak a bennebbi szép szőlősvidek védelmére szolgál, hanem katonailag kulcsa az innen délre és nyugatra eső egész tájéknak: itt egy sor zalai vár, ott a Balaton vize és Somogy felé nyitva szabad utat. Ott, ahol a Balaton alsó sarka (jóval nagyobb vízfelület, mint a Tihanyi-félsziget területe) hegyes, egycsücskű zacskó módjában, mélyen a zalai földbe üti bele orrát (nevezték Kis-Balatonnak is): épp a túrószsák csücskén van Hidvég, körülvéve terjengős nádassal, bozótokkal. És mint egy nagy emlő csecset szívó, hosszú-hosszú, tekergő kigyó: itt érintkezik a Szala-folyó a Balatonnal. Különféle gémek és vízimadarak milliói nyüzsögnek és csapnak oly szörnyű rikácsolást, hogy alig érteni meg a szót. ...” (JANKOVICH F. 1980, p. 35.) Ugyanehhez az időszakhoz a hadak dúlta táj képe is hozzátartozik, melynek lényegi elemeit a már idézett Laczkó Géza Zrínyi-regényének (1918) rövid textusával érzékeltetjük: „...Pusztaság békéjét ásító, bevert szájjal, szemmel feketén meredező, fojtott életet rejtegető falvak között, lábon rothadt vetéstől hízó földön, parlaggá vadult szántáson, bujdosók álmát védő földi lyukak, árva erdők, néptelen mezők mellett, hollórajt kerengető láposon, sívó csikaszk bukácsoló zombékjain, bűzhödő holttetem, madár-marcangolta dög messziről fehérülő bordái, elhányt saru, rongy, csonka fegyver, kivert gonosztevők, útjuk hibázott elmaradozó dülök jelzette csapán kullogtak fáradt, kedvetlen csöndben a győztes, zajongó török sereg után, mint görnyedt hiénák a bömbölő oroszlán nyomában....” (LACZKÓ G. 1964. p. 322.) A regényirodalomban élő földrajzi kép a 17. és 18. század fordulójának Magyarországról, valamint a török kor és a Rákóczi-szabadságharc időszakának Kárpát-medencéjéről a korszak nyugati utazóinak útleírásaiból merített kontinuitást ismétli meg. Ennek jó példája LADY WORTLEY MONTAGUE 1717-ben rögzített úti élménye, melyben még a török elleni felszabadító háborúk és a korábbi időszak küzdelmeinek nyomait viselő táj dominált. Az angol utazó nem tudott különbséget tenni a Habsburg-török háborúk, valamint a Rákóczi-

szabadságharcot kísérő pusztítások nyomai között. Kihalt, romos vidékeket látott és nyomort. Ennek nyomán fogalmazta meg elég sommás ítéletét: „...*Valóban nincs a világon szomorúbb, mint Magyarországon utazni, kivált, ha meggondoljuk, hogy hajdan a lehető legnagyobb virágzásnak örvendett és ma ily nagy területen embert is alig láthatni. ...*” (SZAMOTA I. 1891. p. 449.)

E helyen nem lehet feladatunk a Rákóczi-szabadságharc földrajzi képe szépirodalmi tükröződésének feldolgozása, így a fenti három regényből vett idézettel pusztán azt szeretnénk érzékeltetni, hogy a magyar irodalomban él a török és a Rákóczi-kor földrajzi környezetének kontinuitása. Jóllehet ez bizonyára nem átgondoltan tudatos és főleg nem tudományos koncepció, bár LACZKÓ GÉZA művei esetében ismerve a Rákóczi-regény genezisének néhány részletét, nem zárhatjuk ki teljes egészében. A geográfiai kontinuitás felismerése és bizonyítása, valamint tudományos igényű leírása sokkal inkább elvárható lenne a hazai történeti földrajztól, mely még adós e szakmai feladat teljesítésével. A szakirodalom alapján úgy véljük, hogy történeti geográfiánk ismeri e jelenséget, és a földrajzi fejlődés korszakolásának problémájából kiindulva egyszerűen tudomásul veszi azt. Véleményünk szerint a szépirodalom sajátos eszközeivel, egyebek mellett ismeret-közvetítő funkciójával előbbre jár e téren, mint történeti földrajzunk. Az utóbbi a geográfiai kontinuitás feldolgozása során azzal a szinte megoldhatatlan módszertani nehézséggel kerül szembe, hogy a szabadságharc elsősorban mintegy nyolc éven át tartó folyamatos háborús konfliktus volt, s mint ilyen, kutatása a hadtörténeti földrajz feladata lenne. Ám a földrajzi kontinuitás egy olyan időszakban érvényesült, mely során az egész európai kontinensen mélyreható politikai földrajzi folyamatok zajlottak. Ugyanakkor mind politikai, mind katonai síkon egyaránt új időszak kezdődött, az abszolutizmus politikai, társadalmi, valamint a metodizmus hadművészeti korszaka, mely Európa nyugati vidékein ekkor már kibontakozóban volt. A földrajzi folytonosság feldolgozásának további nehézsége, hogy a 17-18. század fordulóján mind Európában, mind a Kárpát-medencében, mind pedig a kettőt geográfiai elemként összekapcsoló Habsburg-birodalomban mélyreható térszervezési és térszerveződési folyamatok zajlottak, melyek csak részben feldolgozottak (NAGY M. M. 2018a). Teljes képpel sem az egyetemes, sem a magyar történeti földrajz nem rendelkezik róluk, mert ez oly sok szempont egyidejű figyelembe vételét igényelné, ami meghaladja egy-egy kutató képességeit. A kutatás nehézségeit fokozza, hogy az abszolutizmus, valamint az állandó hadseregek kialakulásának folyamata Közép-Európa keleti peremvidékén sajátos módosulásokkal valósult meg, s a feltáró munka nem állhat meg az egyedi vonások meghatározásánál, hanem egyértelműen el kell jutnia a geográfiai okok és következmények mélyreható összefüggéseire.

A FÖLDRAJZI KONTINUITÁS

A Rákóczi-szabadságharc kronológiailag a több évtizedig tartó török elleni felszabadító háborúk két nagy periódusa (1683-1699, 1716-1718) között helyezkedik el (SUGÁR I. 1983), és nemzeti céljaiban azoktól teljesen eltérő, tehát pusztán történelmi szempontból önálló esemény. Geográfiai viszonyait és földrajzi környezetét tekintve azonban a török kor utolsó periódusába illeszkedik, amennyiben az ország földrajzi, térbeli keretei nem változtak, és a hadügy, valamint a természeti környezet Kárpát-medencei szimbiózisa nem módosult. Az utóbbi jelenség a Rákóczi-szabadságharc markáns katonaföldrajzi tényezője, amely illeszkedik a kor ökológiai arculatába. Közel három évtizeddel ezelőtt R. VÁRKONYI ÁGNES (1928-2014) a 17. és a 18. század fordulójának Kárpát-medencei ökológiai viszonyait taglaló tanulmányában ezt írta: „...*Úgy tűnik, hogy a Kárpát-medence ökológiai egyensúlyát még megőrizte a vizekben gazdag és a nagy erdőborította területek kölcsönhatása a másfél százados háborús pusztítások és a korai ipar páratlanul súlyos viszonyai között is. Sok részlet vár tisztázásra. Annyit azonban az újabb kutatások tisztáztak, hogy a végvárak védműveit alkotó hatalmas vízfelületek és a közösségi erdővédelmi szokásrendszerek, a székely falutörvények, a bányavárosi közösségek szabályzatai, Miksa császár erdővédő rendelete és a különböző nagybirtokok jólrosszul működő erdővédelme a csapadékos időjárással együtt még segítette is ennek az ökoszisztémának a működését. ...*” (R. VÁRKONYI Á. 2000. p. 163.) Az ökoszisztéma itt említett sértetlensége a hódoltság, valamint a Rákóczi-szabadságharc közötti földrajzi kontinuitás legfőbb érve lehet. Ám az R. VÁRKONYI feltételezte folyamat hadtörténelmi földrajzi szempontból egyáltalán nem olyan pozitív jellegű. Tudjuk, hogy a török kor a magyar történelem legintenzívebb tájformáló időszakát jelenti, amikor a Nagyalföld természeti és településföldrajzi viszonyai máig hatóan átalakultak. A táj visszavadult részben eredeti állapotába (CHOLNOKY J. 1935, BELUSZKY P. 2001). Ez nyilván kedvezett az ősi ökoszisztéma regenerálódásának, pusztán azért, mert az intenzív emberi beavatkozás, tájformálás elmaradása miatt a kultúrtáj jellemző jegyei bizonyos mértékig eltűntek. Az elnéptelenedett területek azonban bármilyen mértékben is veszítették el a kultúrtáj markáns jegyeit (a települések, szántóföldek, gyümölcsösök, a falvak közötti úthálózat, a kezdetleges gátak), és hódított teret a nyers természet, ez azonban nem a Kárpát-medence teljesen ősi állapota volt. A nagy mértékű rideg állattartás feltételezett bizonyos fokú egyensúlyban lévő ökoszisztémát, de ez a tájhasználat jellegéből eredően nem egyezhetett meg a török kor előtti rendszerrel, valamint a fél-háromnegyed évezreddel korábbi állapottal. Sokkal inkább egy egyensúlyi állapotot mutató, átmeneti jellegű ökoszisztémáról, lakatlanná vált és tudatosan azzá tett tájról beszélhetünk, mely működésének feltárása a „tisztázásra váró részletek” közé tartozik. A lakatlanná vált alföldi területek, melyeken virágzott a rideg állattartás, és melyek a nagy

mezővárosok kialakulásának szinterei lettek, sajátos kultúrtájat alkottak, mely külső megjelenésében hasonlított a nyers tájra. Ehhez a földrajzi képlethez, mely láthatóan uralja a török kort és a Rákóczi-szabadságharc időszakát, társult az említett ökoszisztéma. A török kor és Rákóczi-szabadságharc földrajzi kontinuitásának szempontjából mérvadónak ezt a függetlenségi háború rövid évtizede alatt változatlan ökoszisztémát kell tartanuk, mely nyilván másként működött a felvidéki bányavárosokban, mint a Központi-nagymedence Duna-Tisza-közi térségében.

A földrajzi kontinuitás mellett szól, hogy a Rákóczi-szabadságharc évei alatt a Kárpát-medence földrajzi viszonyai, valamint tájhasználatának legfőbb vonásai érdemben nem változtak a megelőző periódushoz képest. Ezt az állapotot tükrözi a Kárpát-medence földrajzi fejlődéstörténetének (tájtörténetének) periodizációja is. Jóllehet nem feladatunk e korszakolás historiográfiai feltárása, de a Rákóczi-szabadságharc helyének meghatározásához rövid terjedelemben célszerű foglalkoznunk a modern hazai történeti földrajzban fellelhető néhány korszakolással. Áttekintésünket a CHOLNOKY JENŐ tollából 1935-ben megjelent, a magyar történeti földrajz első összefoglaló kötetével kezdjük, melyben a török kor önálló fejezetet kapott. Ebben CHOLNOKY a történetírásból átvett korszakolást követte egészen a török korig, melynek önálló fejezetet szentelt (*A török idők következményei*, pp. 142-171). A fejezet szelleme, a benne elmondottak a hódoltság másfél évszázadát a legjelentősebb tájformáló időszakként jelenítette meg, amelyet a bécsi abszolutista rendszer betelepítési politikájával kísért földrajzi újrakezdés követett. Cholnoky érdeklődésének középpontjában az Alföld ősi állapotának meghatározásával kapcsolatos korabeli tudományos polémia állott, mely azóta is lezáratlan, s melyet R. VÁRKONYI ÁGNES néhány évtizeddel ezelőtt több évtizeden át tartó „*csendes vita*” kifejezésével illetett. (R. VÁRKONYI Á. 2000. p. 157.) CHOLNOKY történelmi közhelyei, valamint a török kor földrajzi leszűkítése a folyóteraszok és nagyalföldi változások témájára lehetetlenné tette az érdemleges periodizációt. A szerzőnek viszont nagy érdeme volt abban, hogy a természeti viszonyokat állította a középpontba a maga erősen leíró jellegű történeti földrajzi összefoglaló kötetének egyes helyein, így a török kori fejezetben is.

A második világháborút követően MENDÖL TIBOR (1947) adott korszakokra bontott összefoglalást a Kárpát-medencei tájfejlődésről. Mendöl periodizációjában az egységesnek tekintett Kárpát-medencei táj fejlődéstörténeti időszakait vette alapul, amelyben a török kor alkotott önálló időszakot. Megközelítési módját tükrözik következő sorai: „...*A 150 esztendő török hódoltság az államszervező magyarság településének főtérületét, a Kárpát-medence magtáját szakította ki a magyar állam területéből. Utána mégis folytatódott a tájak egységbe szerveződésének folyamata. Az első világháború*

után megvont új államhatárok másirányú fejlődést indítottak meg. Ám az azóta eltelt negyedszázad hatásai még összegükben is csekélyek és így alig módosíthatták annak az ezeresztendő folyamatnak a táj arculatára vésett eredményeit, amelynek általános irányát 150 éves hézag sem tudta végérvényesen megváltoztatni. Ha tehát mi a Kárpát-medencének, mint egésznek a földrajzával foglalkozunk, erre nemcsak az késztet, hogy ez a terület egészében természetes tájegység, nem is csupán az, hogy történetünknek ugyancsak egészében ezer év óta színpada, hanem, hogy ezen felül még a közelmúlt vagy a jelen politikai határaitól függetlenül, mint kultúrtáj is kifelé egyéni vonásokkal elkülönülő zárt egység ...” (MENDÖL T. 1947. p. 102.) MENDÖL periodizációjában fejezetcímei szerint elkülönítette az Ősi műveltség és új haza, A táj gazdagodása a középkorban, A törökvilág, A mai műtáj születése időszakait. A Rákóczi-szabadságharc éveiről külön nem beszélt, de miután a török kort követő fejezetet a 18. századi újjáépítéssel kezdte, egyértelmű, hogy a függetlenségi háború éveit a hódoltság időszakához tartozónak vélte. Ezt támasztja alá MENDÖL fontos történeti geográfiai tétele is. Említett könyvfejezetében azt írta, hogy a középkori Magyarország térszerkezetében az évszázadok során kialakult a földrajzi elhelyezkedésből eredő színvonal béli különbségek „*elegyenletődése*”, ami a műtáj Kárpát-medence egészére történő egységes elterjedésében öltött testet. A tájak közötti kiegyenlítődés folyamata, mondja MENDÖL, megakadt a hódoltság időszakában. Az újabb kiegyenlítődés csak a 18. századi újjáépítés időszakában kezdődött el. A Rákóczi-szabadságharc időszakában a Központi-nagymedence jelentős alföldi területei még lakatlanok voltak, a népesség jelentősebb koncentrációja a peremi hegyvidékekre esett. Ennek fordított képlete csak a 18. század későbbi évtizedeiben kezdett formálódni. Mendöl szavaival élve: „...*a népesség mai természetesnek tekinthető eloszlása: nagy népsűrűség a belső sík és dombos vidékeken, csekélyebb a peremtájakon. Ilyen volt a helyzet a török világ előtt is, tehát a XVIII. század elején mutatkozó fordított népességeloszlás természetellenes. A természetellenes állapotból a természetes felé vezető fejlődés a félútig jutott el a XVIII. században: a népesség eloszlásának képét csupán kiegyenlítően sikerült, megfordítania még nem. ...*” (MENDÖL T. 1947. p. 91.) Figyelembe véve MENDÖL földrajzi tézisét a tájak kiegyenlítődéséről és a népesség területi elhelyezkedéséről, valamint, hogy e folyamat csak a Rákóczi-szabadságharc után kezdődhetett ismét, akkor logikai úton bizonyítottan tekinthetjük, hogy nemzeti küzdelmünk még a török kor „*természetellenes*” viszonyai között zajlott. Ezért földrajzilag a hódoltság korához kötődik.

Földrajzilag kevésbé didaktikus korszakolást találunk a modern magyar történeti földrajz meghatározó alakjának, FRISNYÁK SÁNDORNAK (1934-2024) összefoglaló kötetében és két alaptanulmányában, melyek egyben a hazai hadtörténeti földrajz számára kiindulópontul szolgáló fontos alkotások (FRISNYÁK S. 1992, 2004, 2009. NAGY M. M. 2025). FRISNYÁK SÁNDOR

földrajzi munkásságának meghatározó elemei voltak azok az összefoglaló művek, melyek hosszmetzeti képet adtak a Kárpát-medence földrajzi fejlődéséről. Ezek élén a rendszerváltás időszakában megjelent és főiskolai tankönyvként kiadott *Magyarország történeti földrajza* (1990) című kötete áll, melynek periodizációját FRISNYÁK SÁNDOR későbbi munkáiban is következetesen alkalmazta. A magyar történeti geográfus részben igazodva a történetírásban meghonosodott korszakoláshoz, valamint a tájhasználat és a tájhoz való viszonyulás történeti fejlődését figyelembe véve, a Kárpát-medence geográfiai korszakaiként megkülönböztette a korai feudalizmus (10-13. század), a virágzó és a kései feudalizmus (14-17. század), a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet (18-19. század), valamint a külön névvel itt még nem illetett 1848-1918 és az 1918-1945 közötti periódusokat. Részben követte a MENDÖL-féle korszakolást, mely témánk szempontjából fontos jellemzője, hogy a Rákóczi-szabadságharc évtizede itt még a török kor végére esik (FRISNYÁK S. 1992). A Kárpát-medencei kultúrtáj fejlődéséről írott dolgozatában lényegében ugyanezt a periodizációt követte, jóllehet itt az összefoglaló kötetben még külön tárgyalt utolsó előtti szakaszt a tőkés átalakulás korszaka (1848-1920) elnevezéssel illette, míg a későbbi évtizedekkel nem foglalkozott (Frisnyák S. 2004.) A tanulmány szövege nem tárgyalja a Rákóczi-szabadságharcot, a török korról kapcsolatban azonban fontos megállapításokat tartalmaz: „...*A gazdasági élet töretlen fejlődése és ezzel összefüggésben a kultúrtáj diffúziója 1526-ig tartott. A 16-17. században a Kárpát-medence »szív-területe« (cor area), az Alföld és a Dunántúl keleti része török megszállás alá került. A hódoltsági területeken a népesség és a településhálózat pusztulása mellett a kultúrtáj degradálódása, az erdőirtás, az antropogén homokmozgás, a bozót-, láp- és mocsár-növekedés a korszak jellemző sajátossága.*

A Királyi Magyarország és Erdély belső területein a kultúrtájak, ezen belül az ökológiai feltételekhez alkalmazkodó földhasznosítási zónák (sávok) stabilizálódtak. A hódoltság és a maradék országrészek kontakt-zónájában kiépült a végvárrendszer. A határövezet gyakran vált csataterré, így a várak környékén és távolabb is a kultúrtájak kisebb-nagyobb egységei súlyos, de helyreállítható károsodásokat szenvedtek...” (FRISNYÁK S. 2004. p. 15.) FRISNYÁK SÁNDOR értelmezésében az új korszak a 18. század elején a kultúrtájak rekonstrukciójával kezdődött. E tézisben benne rejlik, hogy a Rákóczi-szabadságharc színtere a hódoltság alatt erősen degradált tájban zajlott és így kontinuitás áll fenn közte, valamint a török kor között. Ennek a kontinuitásnak kézzel fogható korabeli tapasztalata volt a már említett angol utazó élménye, amikor a Rákóczi-szabadságharcot követően a tájban mindenhol a török elleni küzdelem fizikai nyomaival (várak, romok, néptelen vidék) találkozik. Frisnyák Sándor (2009) elvégezte Magyarország kultúrgeográfiai korszakolását is, és az ebben a témában publikált tanulmányában lényegileg nem tért el korábbi

periodizációtól. A dolgozatban a korábbiaknál fokozottabb mértékben jelent meg a tájhasználat, valamint a regionális elkülönülés szempontja, és bizonyára ez vezethette el oda, hogy a 16-18. századot egyetlen időszakként (kései feudalizmus) ragadja meg. A dolgozat módszertani érdekessége, hogy tájhasználati és regionális megközelítés alkalmazásával a török kor tájformáló tényezőként kevésbé lett hangsúlyos, mint azt az eddigiekben láttuk. FRISNYÁK SÁNDOR e munkájában viszont nagyobb jelentőséget tulajdonított a 18. század átmeneti időszakának, melynek legfontosabb geográfiai tartalmi elemét a „*kultúrtáj rekonstrukciójában*” látta. A Rákóczi-szabadságharcot e tanulmányban sem nevesíti, de a tájrekonstrukció miatt az itt leírt földrajzi folyamat szerint annak helye valahol a török kor végén van.

FRISNYÁK SÁNDOR utóbbi két tanulmánya keletkezésének időszakában formálódott történeti földrajzunkon belül a hadtörténeti kérdések vizsgálata, és ennek keretén belül az ezredforduló éveiben megtörtént az első periodizáció is (NAGY M. M. 2004). A magyar hadtörténelmi események és folyamatok Kárpát-medencéhez való kötődése alapján három nagy korszak különíthető el: a honfoglalástól a tatárjárásig, majd a mongol inváziótól a Rákóczi-szabadságharc végéig, valamint az utóbbtól egészen napjainkig tartó periódusok. Ebben a szakaszolásban a Rákóczi-szabadságharc a török korral rokon vonásokat mutató, azzal közvetlen geográfiai kapcsolatban álló katonaföldrajzi képlet.

HADÜGY ÉS FÖLDRAJZI VISZONYOK

A Rákóczi-szabadságharc földrajzi viszonyrendszerében, környezetében a török kortól elválaszthatatlan, ami részben arra a tényezőre vezethető vissza, hogy a geográfiai körülmények a kronológiai közelség miatt fizikailag lényeges mértékben nem alakulhattak át. Ám a külpolitikai és a politikai földrajzi környezet éppen a szabadságharc korában módosult jelentősen. Ez az időszak a kontinens, az akkori ismert világ nagyhatalmi viszonyrendszere átalakulásának periódusa volt, ami kedvező külpolitikai lehetőségeket nyújtott a szabadságharc sikeres megvívásához (KENNEDY, P. 1992, NAGY M. M. 2018b). E feltételek kihasználása meglátásunk szerint elsősorban olyan katonai, hadművészeti kérdés volt, mely a török korhoz fűződő földrajzi kontinuitás feltételezését erősíti. A szabadságharc rendre elveszített fontos ütközeteinek sora, legfőképpen RÁKÓCZI TRENCSEN ALATT ELSZENVEDETT KATASTROFÁLIS VERESÉGE (1708. augusztus 3.), a kuruc állam hadügyi elmaradottságára, a diszciplinált katonai szakmai tudás hiányára vezethető vissza. A kuruc hadsereg regularitása elmaradt a kor egyetemes katonai színvonalától. A kuruc hadügy szervesen kötődött a török elleni felszabadító háborúk hadseregeihez, a korábbi kuruc mozgalmak katonaéletéhez. II. RÁKÓCZI FERENC nem értett a katonai kérdésekhez, főleg nem a hadvezetés praxeológiájához. A fejedelem erről írja memoárjában, a felkelés kezdeti

időszakát említve: „...*Ha az olvasó a könyv további részében azt látja, senkit sem dicsérek különösebben, de sokakat kárhoztatok, annak tulajdonítsa, amit már előadtam, azaz hogy mesterek hiányoztak, nem a tanítványok. Én akkor huszonhat éves voltam, minden katonai tapasztalat nélkül, s a politikát és történelmet is csak elég felületesen ismertem. A hiányokat és a hibákat észre tudtam venni, de talán nem tudtam kijavítani. Bevallom tehát vak voltam és világtalanokat vezettem. ...*” (RÁKÓCZI F. 1978. p.329). A szabadságharc katonai, politikai vereségének egyik oka a társadalmi potenciált végzetesen megrendítő pestisjárvány mellett ez a hadügyi elmaradottság volt. A magyarországi háborúban Habsburg-birodalom modern hadügye, a kor methodista hadművészetében jártas hadserege állt szemben a újkori katonaelet legelemibb eljárásaival is küszködő kuruc erőkkkel (MARKÓ Á 1931,1934, WELLMANN I. 1980, PERJÉS G. 2002). Ebben a korban a pusztai társadalmi lelkesedés már kevésnek bizonyult a katonai szakértelemmel szemben, melynek alapja a kialakulóban lévő állandó hadseregek módszeres kiképzése és az ezzel párosuló, tudatosan épített fegyelem volt. Ezzel kapcsolatban ismét RÁKÓCZI fejedelem emlékiratait idézzük: „...*Ha ezt vizsgáljuk, bár kevés szóval adtuk elő, senki sem csodálkozik majd azon, hogy a magyarok életmódja nem nagyon csiszolt, és nem veti meg őket azért, mert a nemesség között a tudományban és a hadművészetben járatlanság uralkodik. A vérükben lévő érzelem elhidegült, és elhanyagolódott a hadierény, amelyre pedig a magyarokat természetes hajlam vezeti. Sőt rossz nevelésük inkább a becsület és virtus ábrándképét vetíti eléjük, és gyakran ezektől hagyják magukat megtéveszteni. Azok, akik a török háborúk alatt a végtáborokban nevelkedtek, már meghaltak vagy megöregedtek, úgyhogy ebben az utolsó, szabadságért kezdett háborúban kizárólag a magyarok szilárdsága és bátorsága – a háború minden tapasztalata, sőt sejtelve nélkül –, kizárólag jóakaratauk és tanulékonyaságuk, a szerencsétlenségek után is megrendíthetetlen nagylelkűségük tudta csak a háborút folytatni, és annyi balsiker után is elszántan tartotta magát, egy egész nemzet és a hadimesterségben ügyes, gyakorlott, harcias, jól felszerelt és a háború minden kellékével ellátott hadak ellen. ...*” (RÁKÓCZI F. 1978. p. 328.)

A fenti katonai praxeológiai hátrány élesen kiütkezött egyes eseményekben, de ami ennél fontosabb, ám tudományosan máig nem vizsgált és bizonyított tényező volt, az a geográfiai szemléletmód béli katonai hátrány lehetett. A kor európai hadművészetében az egyes hadjáratok időszakokban operáló hadseregek ellátása, pontosabban ellátórendszere és annak nehézkes működése determinálta a hadművészeti lehetőségeket. Ebből eredően sajátos hadművészeti periódus alakult ki, az úgynevezett methodizmus időszaka, mely a török elleni felszabadító háborúk első periódusának mintegy másfél évtizedében (1683-1699) már egyértelműen uralta a Habsburg-seregek Kárpát-medencei tevékenységét (PERJÉS G. 1963, NAGY M. M. 2023, 2024). A hadszíntér ellátóképességén

alapuló hadművészeti irányzat belső logikájából eredően fokozott mértékben vette figyelembe a földrajzi viszonyokat. Az egyetemes hadügy geográfiai gondolkodása új dimenziókat kezdett ölteni, s ennek egyik meghatározó eleme a szakképzett tisztikar kialakulása volt. EGON FRIEDELLE kultúrtörténeti alapművében a barokk koráról szólva az alábbiakat írja a világ élvonalát jelentő francia társadalomról és hadseregéről: „... *Az öntudatos és szuverén hűbéres nemességet XIV. Lajos udvari adminisztrációjává változtatta, melynek egyetlen rendeltetése az volt; hogy a királyság fényét emelje. Bár a közhivatalok betöltésénél s mindenekelőtt a magasabb tiszti állások kiosztásánál előjogot élveztek a nemesek, mégis: a kiskirályokból most a korona hivatalnokaiá váltak, s csak külső rangjuk és kitüntetésük révén különböztek a közönséges alattvalóktól. Egyébként pedig a király szolgálatába fogadott számos polgárt is, ha tehetséget és vállalkozó szellemet talált bennük, s nemritkán, kivált a közigazgatásban, velük töltötte be a legmagasabb állásokat.... A katonaság most első ízben igazán egzakt. A katona immár nem egyszeri egyéniség, hanem közömbös szám, s ezt jelzi az egyenruha algebrai szimbóluma; az egyes katonák helyett már csak a katona fogalma létezik, mellyel tetszés szerint lehet rendelkezni....*” (FRIEDELLE, E. p. 185-186.) Mind a politikai hatalomgyakorlást, mind az állam működését, mind a hadügyet a karteziánus kristálytisztá logikán alapuló rend jellemzi. Ennek középpontjában az abszolút hatalommal rendelkező uralkodó áll. Az abszolutizmus politikai-társadalmi rendszerének hadügye a metodizmus, mely eljárásaiban éppúgy szintiszta matematikai logika, mint az állam bármely intézménye, maga a politikai hatalom. Az abszolutizmus és hadügye, melynek megszületését FRIEDELLE XIV. Lajos életéhez és uralkodásához (1638-1715) köti, igazi virágkorát a 18. században élte. A 17-18. század fordulója Franciaországának hadügye minden társadalmi feltételével már előre mutat európai kiteljesedése felé. Ez belső logikájából eredően érvényes a katonai szakma földrajzi gondolkodására is (NAGY M. M. 2006).

A metodista hadügy és hadviselés a Kárpát-medencei hadszíntéren azonban főleg az alföldi területek lakatlansága miatt módosult, a nyugat-európai vidékekhez, főleg a Francia Birodalomhoz képest. A kuruc hadak laza intézményi keretei, a katonai fegyelem hiányosságai, a tiszti és tábornoki kar szakmai ismereteinek alacsony szintje pusztán a terep adta lehetőségek kihasználását tette lehetővé, míg a Habsburg-birodalmi erők felső vezetése már képes volt, mai kifejezéssel élve, geográfiai terekben gondolkodni. Közben a kuruc hadvezetésnek a hadszíntér és a terep ismeretével is problémái voltak. RÁKÓCZI fejedelem még arra is rácsodálkozott, hogy az ember civil utazóként mennyivel másként látja a vidéket, mint lovon szemlélődő vezérként. „...*Nagyon gyakran utaztam postakocsin a vidéken, de ha kocsin ül az ember és nem katonaszemmel figyel a tájat, könnyen elkerüli a figyelmét egy-egy kis híd, melyen áthalad, és*

nem veszi észre a meredek ágyú patakokat, melyek oldalait bokrok fedik....”
(RÁKÓCZI F. 1978. p. 347.)

A szabadságharc társadalom- és hadtörténete arról tanúskodik, hogy hazánk és hadügye még a 17. századi viszonyok és gondolkodási mód rabja volt (HECKENAST G., 1984, R. VÁRKONYI Á.-HECKENAST G.-WELLMANN I. 1989). Jóllehet II. Rákóczi Ferenc fejedelem külső megjelenésében, viselkedési módjában, valamint hatalomgyakorlásában a kor abszolút uralkodóinak jegyeit mutatta (KÖPECZI B. - R. VÁRKONYI Á. 1976), ám a társadalom és hadügyi fejlődése még messze állt a valódi abszolutizmustól és karteziánus szellemiségű metodizmus valódi praxeológiájától. A nemesség tudatos, kellően iskolázott hivatalnoki és tiszti réteggé való átalakulása még a Habsburg-birodalmon belül sem valósult meg. A török kor háborúi és főleg a felszabadító küzdelmek, valamint a Thököly-felkelés katonai előzményei a hódoltság korához kötik a Rákóczi-szabadságharcot. Az utóbbiból örökölt tisztikarról a fejedelem az alábbi módon emlékezett meg: „...*A háborúról ez volt a nézetük: az ellenségtől messze tartózkodni, őrséget egyáltalán nem állítani, sokat inni és aludni, emberek és lovak hosszú pihenője után három-négy napos portyázásra indulni, az ellenséget hirtelen megrohanni: üldözni, ha menekül, visszavonulni, ha ellenáll. A háborúnak ez a fogalma az egész nemzetnél elterjedt. ...”* (RÁKÓCZI F. 1978, p. 337.) Ez a katonai szemléletmód a térbeli vonatkozásokban az alapos tereptani gyakorlati ismereteket igényelt. A mélyebb geográfiai, térbeli gondolkodással, a földrajz felé nyitott metodizmussal nem tudott mit kezdeni.

Tartva magunkat XIV. Lajos rendszeréről és társadalmi, hadügyi jellemzőiről mondottakhoz, a Rákóczi-szabadságharc éveiben a magyar abszolutizmus és kezdetleges metodista hadügye még nem érte el azt a szintet, amellyel új korszak nyitánya lehetett volna. Térbeli folyamatai, a török elleni felszabadító háborúk pusztításait folytató hadviselése a török kori háborúk jellegének továbbélését mutatja. A katonai arculatával még a török kor felé forduló, annak tapasztalataiból táplálkozó kuruc kor és hadügy földrajzilag a hódoltság folytatása volt. A új katonai korszak térbelisége a magyar hadügynek a Habsburg-birodalmi erőkbe történő tagolódásával köszöntött be (ZACHAR J. 2004), mely mind hadtörténelmünkben, mind a Kárpát-medence térfejlődésében új fejezet lett. Így a Rákóczi-szabadságharcot földrajzi szempontból a török kor folytatásának kell tekintenünk.

IRODALOM

- BELUSZKY P. (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 274 p.
- CHOLNOKY J. (1935): Hazánk és népünk egy ezredéven át. A magyarság hajdan és most. – Somló Béla Könyvkiadó, Budapest. 213 p.+53 t.
- GÖMÖRI GY. (1994): Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542-1737). – Argumentum, Budapest. 133 p.+ 12 t.
- FRIEDEL, E. (1991): Az újkori kultúra története III. Barokk és rokokó.– Holnap Kiadó, Budapest. 343 p.
- FRISNYÁK S. (1992): Magyarország történeti földrajza [Második kiadás].– Tankönyvkiadó, Budapest. 213 p.
- FRISNYÁK S. (2004): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében.– In. Uő.: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 7-21.
- FRISNYÁK S. (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai: történeti földrajzi tanulmányok.– In. Uő.: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete- szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs, 2009. pp. 7-26.
- HARASZTI S. - PETHŐ T. (1963): Útikalandok a régi Magyarországon.– Táncsics Könyvkiadó, Budapest. 324 p. + 32 t.
- HECKENAST G. (1984): A Rákóczi-szabadságharc.– In.: LIPTAI E. (főszerk.): Magyarország hadtörténete két kötetben I. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. pp. 337-399
- JANKOVICH F. (1980): Dunántúli végeken III. Hídegetés.– Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 369 p.
- KENNEDY, P. (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500-2000. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 637 p.
- KIS D. D. (2004): Bibliográfia.– In. R. VÁRKONYI Á. - Uő. (szerk.): A Rákóczi-szabadságharc. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 774-807.
- KÖPECZI B. - R. VÁRKONYI Á. (1976): II. Rákóczi Ferenc.- [Második, átdolgozott és bővített kiadás] Gondolat Kiadó, Budapest. 533 p. + 84 t.
- KÖPECZI B. - R. VÁRKONYI Á. (2004): Rákóczi-tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharcról I-II.– Osiris Kiadó, Budapest. 2 db.
- LACKÓ G. (1955): Rákóczi I-II.– Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 2 db.
- LACZKÓ G. (1965): Német maszlag, török áfium.– Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 360 p.+ 1 t.
- MARKÓ Á. (1931): A trencsényi csata (1708. augusztus 3.). – Hadtörténelmi Közlemények 32. 1-2. pp. 31-70, 3-4. pp. 151-194.

- MARKÓ Á. (1934): II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 448 p.+ 4t. + 7 térk.
- MENDÖL T. (1947): Az emberformálta táj története a Kárpát-medencében.– In. BULLA B.- UŐ.: A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda, Budapest. pp. 74-102.
- NAGY M. M. (2004): A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai.– In. Frisnyák S.- Csihák Gy. (szerk.): Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920). A Nyíregyháza 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 3-15.
- NAGY M. M. (2005): Lomb és víz: a Rákóczi-kori magyar táj.– Magyar Szemle 18. 9-10. pp. 56-66.
- NAGY M. M. (2006): Kis magyar hadelmélet. Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 224 p.
- NAGY M. M. (2007): A Rákóczi-szabadságharc Magyarországa I-II.– Kapu 20. 10. pp. 27-31; 11-12. pp. 40-43.
- NAGY M. M. (2018a): A pozsareváci béke és a hatalmi tér.– Történeti Földrajzi Közlemények 6. 3-4. pp. 34-60.
- NAGY M. M. (2018b): Pozsarevác és a Habsburg-birodalom.– In. ISTVÁN M. (szerk.): Évkönyv 8. Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület, Topolya. pp. 19-26.
- NAGY M. M. (2023): „...A táj olyan, mint eddig volt...” (Tájhasználat Lotharingiai Károly naplójában). – Történeti Földrajzi Közlemények 11. különszám, pp. 102-115.
- NAGY M. M. (2024): A metodizmus hadtörténeti földrajzáról. – In. Kókai S. – Csüllög G. (szerk.): Táj, társadalom, kultúra. Tiszteletkötet Frisnyák Sándor kilencvenedik születésnapjára. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete - MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, Nyíregyháza. pp. 430-437.
- NAGY M. M. (2025): Frisnyák Sándor alkotói pályája.– Magyar Szemle új folyam 34. 3-4. pp. 98-104.
- PERJÉS G. (1963): Mezőgazdasági termelés, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650-1715)[Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat, 29]. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 189 p.
- PERJÉS G. (2002): Taktika és stratégia a Rákóczi-szabadságharcban.– In. CZIGÁNY I. (szerk.): Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Zrínyi Kiadó, Budapest. pp. 98-156.
- II. RÁKÓCZI FERENC (1978): Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. [Archivum Rákócziánium III. osztály: írók, II. Rákóczi Ferenc művei I.]– Akadémiai Kiadó, Budapest. 543p. + 32 t.

- RÉVAY J. (1955): A szerző és műve.– In. LACKÓ G. : Rákóczi II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. pp. 521-529.
- R. VÁRKONYI Á.-HECKENAST G.-WELLMANN I. (1989): A török kiűzése, a Rákóczi-szabadságharc. – In. Pach Zs. P. (főszerk.): Magyarország története tíz kötetben 4. : Magyarország története 1686-1790, I. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 81-349.
- R. VÁRKONYI Á. (2000): Táj és történelem a XVIII. századi Magyarországon.– In. UŐ. (szerk.): Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. Osiris Könyvkiadó, Budapest. pp. 156-183.
- SUGÁR I. (1983): Lehanyatlak a török félhold.– Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 297 p.
- SZAMOTA I. (1891): Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten.– Franklin Társulat, Budapest. 559 p.
- WELLMANN I. (1980): A népesség sorsa a szabadságharc idején. – In. KÖPECZI B. - HOPP L. - R. VÁRKONYI Á. (szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 33-58.
- ZACHAR J. (2004): Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683-1792.- Zrínyi Kiadó, Budapest. 351p.

KÖRÖSSZAKÁLTÓL PEKINGIG. EGY TISZTIKERESZT ELŐZMÉNYEI

CSÍKI TAMÁS

A Magyar Érdemrend Tisztikeresztje (a polgári tagozat), amiben Keményfi Róbert részesült, „A haza érdekeinek előmozdításában és az egyetemes emberi értékek gyarapításában végzett tevékenység” elismeréseként jár. E sablonos indoklás mögött a díjazott immár három és fél évtizedes tudományos és oktatói pályája áll, amit ezúttal csupán vázlatosan tudok bemutatni.

Az egyetemi tanulmányok, és a Gunda Béla által alapított debreceni néprajzi iskolára ez fokozottan érvényes, a kutatói pályát hosszan alakítják, a díjazott esetében azonban a másik szak, a földrajz hangsúlyozása is indokolt lehet. Az első terepmunkát, még egyetemistaként, a Fekete-Körös völgyében végezte, ahol két, románok és magyarok által lakott település (Körösszakál és Várasfenes) „etno-kulturgeográfiáját” vizsgálta. A nyomtatásban is megjelent szakdolgozatot 1998-ban Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai viszonyairól (az etnikai földrajz és az etnográfia módszertanával) készített PhD-disszertáció követte. A szerzőt – ezúttal is történeti perspektívában – a vegyes etnicitás és az etnikai határok problematikája foglalkoztatta, ám a szociokulturális folyamatok, illetve különbségek mikroszintű tanulmányozása innovatív fogalomhasználattal járó mentalitástörténeti következtetésekhez vezetett. (Az „etnikai kaméleon” vagy a „rejtőzködő etnikum” például a cigányság identifikációjára utal.)

Keményfi Róbert az 1990-es évek végétől nemcsak az elődök által be-járt néprajzi és földrajzi terepeken (vagy határokon), valamint a levél- és térképtárakban mozgott otthonosan, hanem – részint a külföldi

tanulmányútjainak köszönhetően – elméleti és módszertani horizontja is egyre tágasabbá vált. A német kultúratudományt, a francia társadalomtudományokat és a brit kritikai és történeti földrajzot (továbbá a történetírást) is elérő térbeli (és ennek részeként a kartográfiai) fordulatra utalok, melynek nyomán a tér társadalmi struktúrák és gyakorlatok, hatalmi viszonyok vetületeként vagy szimbolikus konstrukcióként jelenik meg, illetve a régió, táj és a hely szerveződése nem csupán ideológiai törekvésekhez, valamint politikai szándékokhoz kötődik, hanem voltaképp az egyének és közösségek közreműködése, cselekvése révén jön létre. (Eszert e fogalmak folyton változó konstrukciók, melyeket részint a kutatók eltérő osztályozási szempont-jai, részint az egykori és jelenbeli szereplők mentális-tapasztalati horizontja, illetve identitása alakít ki.) A paradigmaváltás számos tanulmányt inspirált a tér nemzetiesítéséről, a kulturális emlékezetéről, a kartográfia, például a nemzetiségi térképek dualizmus kori és Trianon utáni politikai instrumenta-lizálásáról, a színszimbolikáról, a revíziós törekvésekkel szolgáló két világháború közötti földrajztudomány magyar Mezopotámia-elképzeléséről, Prinz Gyula nagy hatású Tisia-masszívum mítoszáról, a nyelvsziget fogalmának ideológiai háttéréről, továbbá az ugyancsak német eredetű szakrális táj jelentéseiről (a vallás „tájtelítő” erejéről és a hozzá kapcsolódó kultikus építményekről és rítusokról). Majd a megújuló nacionalizmus kutatás számára is fontos eredmények a 2012-ben megvédett akadémiai doktori értekezésben összegződtek. (A mellékletben mintegy száz oldalon közölt, a 19. század végi és 20. század eleji nyelvhatárakciókat dokumentáló levéltári forrásokat a korabeli társadalom- és kisebbségi politikára irányuló történeti vizsgálatok ugyancsak hasznosíthatják.)

Ezek a témák óhatatlanul a tudománytörténet (történeti kontextushoz kötött és dekontextualizált) etikai kérdéseket is felvető szüntelen reflektálását igényelték. Keményfi Róbertet régóta mélyen foglalkoztatja a német-magyar (többnyire egyoldalú) „kulturális transzferek” alakulása, tanulmányt írt például a nemzetiszocializmus ideológiájával telített néprajz és földrajz 1930-as évekbeli ellentmondásos recepciójáról (az anyaállam és az azon kívül élő „néptest” megbonthatatlan egysége könnyen illeszthető volt a revíziós politikát támogató hazai népiségtörténeti kutatásokhoz, ám ez egyúttal a csonka ország területi integritását fenyegette), és a „nehéz örökséggé” (difficult heritage) váló kapcsolatok vagy konkrétan Wilfried Krallert kartográfus emlékezetéről. Egy másik, Teleki Pál „tudományos alapú” fajpolitikája című tanulmány azokra a kérdésekre keres választ, miként alakítja a tudományos gondolkodást a mainstream ideológia, hogyan változott meg gyökeresen a tudomány felvilágosodásban gyökerező ethosa, és mi módon értelmezhető az autonómiája a két világháború közötti Magyarországon, továbbá el lehet-e egyáltalán választani (hasonlóan a kortárs Hóman Bálint esetéhez) a tudósi és politikusi szerepeket. A németországi cigányokat (a szintiket) „kutató” Sophie Ehrhardt

bemutatása (aki a berlini Fajtudományi, Népbiológiai és Faluszociológiai Intézet munkatársa volt az 1930-as években, és a szakvéleménye a későbbi deportálásokat alapozta meg), a náci biopolitikát és fizikai antropológiát szemlélteti, valamint az emberi csontok, fejmodellek, halotti maszkok muzealizációjának máig ható etikai dilemmáit veti fel. A fajbiológia ugyancsak a „nehéz örökség” lomtárába került, a nacionalizmus viszont, miként a „szakrális geográfia” újabb szemantikájáról szóló cikk igazolja, napjaink hazai áltudományos világában és a tömegkultúrában is virulensen van jelen (szívcsakra, Turul-ösvény, a történeti „magyar geotest” vizuális reprezentációi stb.).

Az etnográfusok a hagyomány genealógiáját és használatát vagy a teremtését vizsgálják szigorú módszerességgel, Keményfi Róbert emellett maga is részt vesz a tudományos vagy akár a személyes/családi/lokális örökségének (újabb változatos témákat kínáló) „revitalizációjában”. Csak néhány, egymástól távoli példát említek. 2009 tavaszán ötletadója volt, és fáradhatatlanul munkálkodott az 1921-től 1930-ig megjelent, Kogutowicz Károly által alapított Föld és Ember újraélesztésén (mely egykor, mint a Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztályának folyóirata a térbeliséget komplex kultúraként értelmezte, és az intézményes kapcsolatot kívánta erősíteni a két tudomány között), nem rajta múlt, hogy a lap, elődjéhez hasonlóan, nem élt meg hosszú életet. Könnyen összefüggést találhatunk a gödöllői születés, a lokális múlt iránti (örökölt) vonzalom, valamint a gödöllői művésztelep szellemiségének és a népművészetben gyökerező formavilágának kutatása között, mi több, a díjazott újra kiadta Dénes Jenő festőművész és restaurátor Körösfői-Kriesch Aladárról 1939-ben írt (mára méltatlanul elfelejtett) monográfiáját. Ha a családi szálakat nyomozzuk Keményfi Róbert munkáiban, akkor a gróf Széchenyiek gyerekoszobájába jutunk, a nagymama ugyanis 1938-tól 1942-ig Széchenyi Gyula és Esterházy Bernadette gyermekeinek gondozónője volt Budapesten, akinek a süteményes füzet, valamint az anya ételrecept gyűjteménye és gazdasági naplói alkalmat adtak a szerencsés örökös (az etnográfus) számára a női írásbeliség kulturális praxisának (a tudáskészlet folytonos gyarapítása és archiválása, a mindennapi helytállás és az önazonosság megteremtésének emlékeztető-kommunikációs rítusai), vagy az egymást kölcsönösen alakító hagyományok és mentalitások generációk közötti dinamikájának vizsgálatára. (A szerző Esterházy Bernadette leveleit is publikálta, melyeket évtizedekkel később írt az egykori gondozónőnek.)

Az évek múlásával előbb-utóbb eljön a számvetés, vagy legalábbis a „fejezetösszegzés” ideje. A gyorsuló tudományos paradigmaváltások és megújulási kényszerek korszakában indokolt az önreflexió, ami a néprajztudomány esetében azt hiszem fokozottan érvényes lehet. A díjazott formálisan egyetemi jegyzetként foglalta össze és értékelt az egyetemes tudást (és a tudásszerzés módját), amit az etnográfia története során felhalmozott, miközben

szemléletesen igazolta az egykori (differenciált) paraszti műveltség számtalan módon: „lappangó” és kevésbé lappangó hagyományként, szokásként, szimbólumként és sztereotípiaként, divatként, ideológiaként vagy akár életmódként való mai jelenlétét. A sokszínű kulturális örökség védelme és megőrzése révén a néprajz „alkalmazott tudományi” jellege erősödhet, de a szerző a jó szándékú kritikát sem hallgatta el: ma is „hiányzik a tudomány elméleti rendszerének átgondolása, illetve a jelenorientált, társadalmi/kisebbségi kulturális folyamatokat értőn elemző útjai”.

Keményfi Róberttől mi sem áll távolabb, mint a tanszékvezetői fotelekben üldögélő „hivatalnok-professzor” karaktere, az egyetemi előmenetel megszokott útját mégsem kerülhette el. 2012-től alma materének egyetemi tanára, 2017-től a néprajzi tanszék vezetője, majd a Néprajztudományi és Muzeológiai Intézet igazgatója, valamint a Gunda Béla által az 1950-es években alapított (egykori és remélhetőleg jövőbeli) akadémiai kutatócsoport irányítója. 2010-ben a Bölcsészettudományi Kar oktatási dékánhelyettesének, 2017-ben dékánjának nevezték ki, a Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola oszlopos tagja. E néhány példa ezúttal a tradíció, az örökség felelősségét jelzi. Elég csak arra utalnom, hogy a debreceni bölcsészkar (a két világháború között Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Kar) dékáni dekórumát és a talárt a diszláncokkal olyan professzorok viselték, mint Hankiss János, Milleker Rezső, Darkó Jenő, Bárczi Géza, Szabó István, Kálmán Béla, Bán Imre és Orosz István, ám Keményfi Róbert nem passzív szereplője, hanem a mai napig tevékeny alakítója a tanszéki/intézeti, valamint kari struktúráknak. (A muzeológus képzés szervezését, a szentendrei kihelyezett tanszéket vagy a „nyugati” kapcsolatok fenntartása és erősítése mellett, a „keleti nyitás” érdekében tett pekingi útját említem csak példaként.) Nemritkán persze – intézetigazgatóként és dékánként is – Szküllák és Kharübdiszek között kellett (és kell) lavíroznia, de azt hiszem eközben habitusává vált a szakmai és kulturális közösségeiért önzetlenül munkálkodó, régi értelemben vett értelmiségi magatartás.

Keményfi Róbert életműve természetesen nem lezárt, és kollégaként, pályatársként s ami számomra ennél sokkal fontosabb: több évtizedes barátként bizakodom abban, hogy talán még együtt is sikerül megírunk valami fontosat.

Keményfi Róbert cikkben utalt munkái

Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar-román faluban. Debrecen. 1994.
A történelmi Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése. Debrecen. 1998.
Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Debrecen. 2004.

- „Konstituierung ethnischer Räume, ethnischer Grenzen.” In: Hengartner, Thomas–Moser, Johannes (Hrsg.): Grenzen & Differenzen. Leipzig. 2006. 739–751.
- Egységes magyar államtér alatt egységes közetalap: a Tisia-masszívum mítosza.* In: Győri Róbert–Hajdú Zoltán (szerk.): Kárpát-medence: település, tájak, régiók, térstruktúrák. Pécs–Budapest. 2006. 418–438.
- Karten machen – Macht der Farben. Zur frage der Visualisierung des ungarischennationalen Raumes.* In: Tzsaschel, Sabine–Wild, Holger–Lent, Sebastian (Hrsg.): Visualisierung des Raumes. Karten machen – die Macht der Karten. Leipzig. 2007. 55–65.
- „Kulturális hatóerőink” mitikus történelmi földrajzi háttere. *Korall*, 2008. 31. sz. 101–131.
- Nehéz örökség. Az SS szerepének emlékezete a magyar etnikai térképezés történetében.* *Régio*, 2010. 4. sz. 3–32.
- Egy magyar gazdasszony ételrecept-gyűjteménye.* *Néprajzi Látóhatár*, 2014. 3–4. sz. 5–31.
- Dénes Jenő: *Körösfői-Kriesch Aladár.* Debrecen. 2018. [Budapest. 1939.]
- Arisztokraták, kispolgárok, parasztok és egyöntetű sűteményeik* (Egy főúri család gyermekgondozója és hagyatéka). In: Papp Klára–Püskei Levente–Novák Adám (szerk.): *A magyar arisztokrácia társadalmi kapcsolatai és szerepvállalása.* Debrecen. 2019. 393–422.
- Vermessen und Ethnisieren. Raumbeschreibungen des ausgehenden 18. und 19. Jahrhunderts im Dienste der ungarischen Nation.* In: Johler, Reinhard–Wolf, Josef (Hrsg.): *Beschreiben und Vermessen, Raumwissen in der östlichen Habsburgermonarchie im 18. und 19. Jahrhundert.* Berlin. 2020. 627–654.
- „Szakrális földrajz”. *A képzetes magyar geotest.* *Néprajzi Látóhatár*, 2019. 3–4. sz. 9–38.
- Néprajztudomány. Örökség és korszellem.* Debrecen. 2022.
- Teleki Pál „tudományos alapú” fajpolitikája.* In: Angyalosi Gergely–Valastyán Tamás (szerk.): *Fakultások közt. Tudomány, tudás, alkalmazás.* Budapest. 2022. 241–308.
- Szinti fejmodellek a vitrinben. Embertan és morális kartográfia.* *Múzeum Café*, 2022. 4. sz. 101–131.
- Emlékbeszéd Körösfői-Kriesch Aladár festőművész felett (1863–1920).* In: Keményfi Róbert (szerk.): *Ékítményekről. Körösfői-Kriesch Aladár* 160. Debrecen. 2025. 13–21.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

KORMÁNY GYULA

A Nyíri-Mezőség területhasználatának sajátosságai a XIX. században..... 1

KÓKAI SÁNDOR

Egy látszólag elhanyagolt főúri nagybirtok tájhasználatára és tájgazdálkodására a 19. században (Tiszaszentmiklós) 17

FÓTI MIKLÓS – VERESEGYHÁZI BÉLA

Debrecen népességszámának kérdése a 16. század végén: forráskritikai kísérlet a dézsmajegyzékek és az 1591-es szandzsákösszeírás adatai alapján .. 32

SÁNDOR PÁL LÁSZLÓ

Lehetett-e a Fehérvárra vezető hadiút a Pilisben? 49

SUBA JÁNOS

Sárospatak katonai létesítményei (1933-1944)..... 68

HORVÁTH GERGELY

A Felföld fogalma és tagolása 88

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

A Rákóczi-szabadságharc helye a Kárpát-medence földrajzi fejlődésében102

KRÓNIKA

CSÍKI TAMÁS

Körösszakáltól Pekingig.

Egy tisztikereszt előzményei.....117